

ФОНД ПОДДЕРЖКИ ПОЛИТИКИ ТЮРОКЯЗЫЧНЫХ ГОСУДАРСТВ, г. БИШКЕК

ТҮРК ТИЛДҮҮ МАМЛЕКЕТТЕРДИН САЯСАТТЫН КОЛДОО ФОНДУ, БИШКЕК Ш.

TÜRKDİLLİ DÖVLƏTLƏRİN SİYASƏTİNƏ DƏSTƏK FONDU, BİŞKƏK Ş.

Бул китеп Түрк тилдүү мамлекеттердин саясатын
колдоо Фондунун заказы менен которулуп басылды.
Китеп бекер таркатылат.

Bu kitab Türkdilli dövlətlərin siyasətinə dəstək fondunun
sifarişilə tərcümə olunub nəşr edilmişdir.
Kitab pulsuz yayılır.

Эта книга переведена и издана по заказу фонда поддержки
политики тюркоязычных государств.
Книга распространяется бесплатно

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА
ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ

МАНАСОЛОГДОРДУН ЭЛ АРАЛЫК АССОЦИАЦИЯСЫ

ТҮРК ТИЛДҮҮ МАМЛЕКЕТТЕРДИН САЯСАТЫН
КОЛДОО ФОНДУ

Т. А. Бакчиев

МАНАСТААНУУ

*Окуу куралы филологиялык эмес адистиктеринде окуган жогорку окуу
жайларынын студенттери үчүн ылайыкталып түзүлүп,
Кыргыз Республикасыныннын Билим берүү жана илим
министрлиги тарабынан бекитилген*

(Толукталган үчүнчү басылышы)

УДК
ББК
Б

Китеп Түрк тилдүү мамлекеттердин саясатын колдоо фондусу тарабынан чыгарылды. Автор аталган Фондуга жана анын жетекчилигине терең ыраазычылык билдирет.

Р е ц е н з е н т т е р :

Мамбеталиев К.И., филология илимдеринин доктору, профессор
Бейшеналиев А.Б., педагогика илимдеринин кандидаты, доцент
Жузупекова К.Н., филология илимдеринин кандидаты, доцент

Бакчиев Т.А.

Б Манастаануу: Жогорку окуу жайлары үчүн окуу куралы. /
Үчүнчү толукталган басылышы. – Б.: Улуу Тоолор, 2018. -192 б.

ISBN

«Манастаануу» сабагына ылайыкталып даярдалган бул окуу куралы жогорку окуу жайларынын окутуучуларынын жана студенттеринин суроо-өтүнүчү менен үчүнчү ирет кайрадан басылып чыгууда. Окуу куралы «Манас» эпосу жана ага байланыштуу баалуулуктар боюнча кошумча билим алууга көмөкчү боло алат. Бул окуу куралы мамлекеттик билим берүү стандартынын талаптарына ылайык даярдалып, «Манастаануу» курсунун окуу программасынын бардык негизги пункттарын жана бөлүктөрүн эске алган. Окуу куралы жогорку окуу жайындагы филологиялык эмес адистиктериндеги окутуучулар менен студенттер үчүн ылайыкталган. Эпосту окутууда, тарыхый, философиялык жана этнографиялык негиздер кирген. Мындай ыкмада түзүлгөн окуу куралы филологдор үчүн эле эмес, башка адистиктердеги студенттердин да кызыгуусун арттырып, ой жүгүртүүгө мүмкүнчүлүк түзүп, жарандык позициясын бекемдеп, дүйнөдө өтүп жаткан социалдык жана маданий көрүнүштөргө карата көз карашын аныктайт.

Б

УДК
ББК

ISBN

© Бакчиев Т.А., 2018

АЛГЫ СӨЗ

Кыргыз элинин баатырдык «Манас» эпосу – өзүнүн идеялык-мазмундук жана көркөмдүк сапаттары жагынан алганда, кыргыз элинин башка жанрларындагы бардык элдик оозеки чыгармаларынын ичинен өзгөчө орунга ээ феномен. «Манас» эпосуна болгон кызыгуу ар дайым болуп келген, бирок чыныгы илимий кызыгуу ХХ кылымдын башында гана пайда болгон. Албетте, XIX кылымдын экинчи жарымында Борбордук Азияга анын ичинде кыргыз жергесине орусиялык илимий чөйрөсүнүн айрым өкүлдөрүнүн келип, «Манас» дастаны тууралуу жүргүзгөн алгачкы байкоолорун эстен чыгарбашыбыз абзел. ХХ кылымдын 30-жылдарынан тартып, «Манас» эпосу, элдик оозеки чыгармачылык боюнча ар кыл теориялардын, илимий пикирлердин негизги материалы болуп келди. Азыр да «Манас» эпосун түшүнүү жана түшүндүрүү үчүн бир катар илим тармактарынын өкүлдөрү өз изилдөөлөрүн жүргүзүүдө. «Манастын» кыргыз элинин жашоосундагы жана дүйнөлүк тарыхтагы ээлеген орду боюнча талаш-тартыштарды жаратып, алардын айрымдары өзүнүн маанилүүлүгү боюнча академиялык тар чөйрөдөн чыгып, коомдук-саясий деңгээлге чейин жетип турду.

«Манастануу» курсу Кыргыз Республикасынын бардык жогорку окуу жайларына милдеттүү курс катары кирди. Бул окуу курсунун кириши буга чейин Кыргызстанда берилип келген окуу программасын толуктап, ажарын ачат деген зор үмүтүбүз бар. Аталган окуу курсу «Манас» эпосу жана ага таандык бир кыйла баалуулуктар боюнча кошумча маалымат берип, сиздердин мүмкүчүлүгүңүздөрдү кеңейтет деген ойдомун. Бул окуу куралы мамлекеттик билим берүү стандартынын талаптарына ылайык даярдалып, «Манастануу» курсунун окуу программасынын бардык

негизги пунктарын жана бөлүктөрүн эске алган. Окуу курал, жогорку окуу жайларынын филологиялык эмес адистиктеринде студенттери үчүн ылайык түзүлгөн.

Китепке кирген лекциялардын курсу социалдык-гуманитардык бир катар илимдердин негизинде түзүлдү. Андыктан, бул курс илимдер аралык курс катары кызмат аткарат. Колуңуздагы лекциялардын курсу, «Манас» эпосун изилдөөдөгү маселелерди жана ага тиешеси бар айрым бир теориялык, кызыгууну жарата турган суроолорду чагылдырат. Лекциялардын материалдары менен таанышып жатып, сиздер ар кандай көйгөйлүү карама-каршы көз караштагы маселелер менен да таанышасыздар.

Окуп үйрөнүү үчүн сунушталып жаткан бул курс жана сиздерге кызыктуу болот деген зор үмүтүм бар. Учурдан пайдаланып, ушул китептин жарык көрүшүнө эбегейсиз чоң көмөк көрсөткөн Түрк тилдүү мам-лекеттердин саясатын колдоо фондусуна терең ыраазылыгымды билдирем.

Автор

«МАНАС» ЭПОСУ ЖӨНҮНДӨ КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН

МЫЙЗАМЫ

Бул Мыйзам кыргыз элинин уникалдуу руханий мурасы – «Манас» эпосунун («Манас», «Семетей», «Сейтек» эпостору) үчилтигин сактоого, өнүктүрүүгө жана даңазалоого байланыштуу маселелерди жөнгө салат.

1-берене. «Манас» эпосунун үчилтиги

1. «Манас» эпосунун үчилтиги айтылуу баатыр айкөл Манастын, анын уулу Семетейдин, небереси Сейтектин кыргыз элин чет жердик баскынчыларда коргоо, элди биримдикке бириктирүү, ички чыккынчылар менен күрөшүү, кыргыз элинин эркиндиги менен көз карандысыздыгын, руханий, адеп-ахлактык, маданий, улуттук, жалпы адамзаттык ж.б. баалуулуктарын сактоо үчүн жазаган эрдиктерин баяндайт.

2. «Манас» эпосунун үчилтиги дүйнөлүк маданияттын бермети, бардык этностордун толеранттуулук жана улуттар аралык эриш-аркактуулук идеяларын тастыктаган, руханий маданияттын тарыхын, философиясын, дүйнөтаанымын камтыган жана кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптанышында, чыңдалышында жаратмандык ролду ойногон мекенчилдик, достук, рух азаттыгынын идеяларын даңазалаган кыргыз элинин уникалдуу эпикалык мурасы.

3. «Манас» эпосунун үчилтиги кыргыз элинин жана Кыргыз Республикасынын интеллектуалдык менчиги болуп саналат.

4. «Манас» эпосунун үчилтигинин муундан муунга сакталышы жана турмуштан орун алышы манасчылар аркылуу жүзөгө ашырылат.

2-берене. Бул Мыйзамдын максаттары жана милдеттери

Бул Мыйзамдын максаты – «Манас» эпосунун үчилтигин сактоо, өнүктүрүү, жайылтуу, коргоо чөйрөсүндөгү коомдук мамилелерди жөнгө салуу жана ал төмөнкүлөрдөн турат:

– «Манас» эпосунун үчилтиги сактоо, өнүктүрүү, жайылтуу жана коргоо боюнча Кыргыз Республикасынын мыйзам актыларына ылайык чараларды жана атайын жоболорду аныктоо;

– «Манас» эпосунун үчилтигин коргоо жана пайдалануу чөйрөсүндө мамлекеттик органдардын, физикалык жана юридикалык жактардын коомчулук алдындагы укуктары менен милдеттерин регламенттөө;

– «Манас» эпосунун үчилтитинин укуктук статусун бекитүү;

– «Манас» эпосунун үчилтигин кеңири пропагандалоо максатында идеялык-тарбиялык жана тарыхый-маданий мүнөздөгү чараларды кабыл алуу.

3-берене. «Манас» эпосунун үчилтиги жөнүндөгү мыйзамдар

«Манас» эпосунун үчилтиги жөнүндөгү мыйзамдар Кыргыз Республикасынын Конституциясына негизделет, ушул Мыйзам жана Кыргыз Республикасынын дагы башка ченемдик укуктук актылар. Кыргыз Республикасы катышуучусу болуп саналган, мыйзамда белгиленген тартипте күчүнө кирген эл аралык келишимдер жана макулдашуулар менен жөнгө салынат.

4-берене. «Манас» эпосунун үчилтигин сактоо, өнүктүрүү, даңазалоо жана коргоо жаатындагы мамлекеттик иштер

1. Мамлекет «Манас» эпосунун үчилтигин калктын кеңири катмары жана ошондой эле Кыргызстандын жалпы эли ар тараптуу окуп үйрөнүүсү үчүн шарттарды түзөт.

2. Мамлекет төмөнкүлөр боюнча чараларды көрөт:

– манасчыларды чыгармачылыгын, аткаруу чеберчилигин өнүктүрүү жана аларды мамлекеттик колдоого алуу;

– «Манас» эпосунун үчилтиги боюнча илимий изилдөөлөрдү уюштуруу боюнча;

– Үчилтикти Кыргыз Республикасынын билим берүү уюмдарында жана чет өлкөлөрдөгү кыргыз диаспораларында окутуп үйрөтүү;

– «Манас» эпосунун үчилтигинин тексттерин жана анын ар кандай түрдөгү калган бөлүктөрүн жок кылуулардан, бурмалоолордон, өзгөртүүлөрдү киргизүүдөн, тарыхый контекстен алып салуудан коргоону камсыз кылуу;

– «Манас» эпосунун үчилтигинин жана анын башка бөлүктөрүнүн негизги булагы катары мурда белгисиз тексттерди, кол жазмаларды камтыган жаңы документтерди, археологиялык табылгаларды жана «Манас» эпосуна байланыштуу тарыхый маалыматтарды табуу жана эсепке алуу;

– «Манас» эпосуна байланыштуу эстеликтерди, музей экспонаттарын сактоо;

– «Манас» эпосунун үчилтигинин жана анын башка бөлүктөрүнүн тексттерин, кол жазмаларын сактоо;

– башка мамлекеттердин территорияларында жайгашкан, Кыргыз Республикасынын менчиги болуп эсептелген «Манас» эпосунун үчилтигине байланышкан объектилерди коргоо жана сактоо, ошондой эле «Манас» эпосунун үчилтигине байланышкан башка маданий баалуулуктардын республиканын чегинен тышкары жерлердеги тексттерин, кол жазмаларын табуу, эсепке алууну уюштуруу, сактоо жана Кыргыз Республикасына кайтарып алуу.

1. Кыргыз Республикасынын Өкмөтү Манастын идеяларын алдыга жигердүү жылдырган коомчулуктун катмарларын тартуу менен атайын Программа иштеп чыгат; иш-чаралардын планын жыл сайын бекитет, анын каржыланышын камсыз кылат; ошондой эле өлкөнүн ичинде жана андан тышкаркы жерлерде «Манас» эпосунун үчилтиги жана анын башка бөлүктөрү жөнүндөгү маалыматтарды басып чыгаруу, которуу, жайылтуу боюнча чараларды көрөт.

5-берене. Укуктук жобо

1. Кыргыз Республикасынын жарандары, ошондой эле Кыргыз Республикасынын территориясында жүргөн адамдар «Манас»

эпосунун үчилтигине Кыргыз Республикасынын элдеринин өзгөчө сыймыгы катары урматтоо менен мамиле жасоого милдеттүү.

«Манас» эпосунун үчилтигине сый мамиле жасоо – Кыргыз Республикасынын ар бир жаранынын мекенчил милдети.

2. Мамлекеттик, муниципалдык, жеке менчик жана менчиктин башка түрлөрүндөгү объектилердин жана алар тарабынан чыгарылган продукциялардын аталыштарына «Манас» терминин колдонууга Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан аныкталган тартипте уруксат берилет.

6-берене. «Манас» эпосунун үчилтигин сактоо, өнүктүрүү жана даңазалоо жаатындагы эл аралык кызматташтык

Республикасы тиешелүү мамлекеттик органдардын атынан төмөндөгүлөрдү жүзөгө ашырат:

– чет өлкөлөрдө «Манас» эпосунун үчилтигин изилдөө, жайылтуу жана даңазалоо жаатында эл аралык кызматташтыкты жүргүзөт;

– дүйнө элдеринин оозеки поэтикалык мурастарынын шедеврлерин сактоо жана коргоо боюнча эл аралык уюмдардын долбоорлоруна, программаларына катышат;

– «Манас» эпосунун үчилтигинин республиканын чектеринен тышка мыйзамсыз чыгарылып кеткен объектилерин эл аралык келишимдерге ылайык кайтарып алат.

7-берене. Бул Мыйзамдын күчүнө кирүү тартиби

Бул Мыйзам расмий жарыяланган күндөн тартып күчүнө кирет. Мыйзамдын 4-беренесинин 3-бөлүгү 2012-жылдын 1-январында күчүнө кирет.

Мыйзамдын 6-беренесинин ченемдери ушул Мыйзам күчүнө киргенге чейин келип чыккан жагдайларга жайылтылбайт.

**Кыргыз Республикасынын Президенти Р.Отунбаева
Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши 2011-жылдын
9-июнунда кабыл алды**

КЫРГЫЗСТАН ЭЛИНИН ТАРЫХЫЙ ЖАНА МАДАНИЙ МУРАСТАРЫН ОКУП-ҮЙРӨНҮҮНҮ ТЕРЕҢДЕТҮҮ ЖАНА ЖАРАНДЫК АТУУЛДУКТУ КАЛЫПТАНДЫРУУ БОЮНЧА ЧАРАЛАР ЖӨНҮНДӨ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКСЫНЫН ПРЕЗИДЕНТИНИН

ЖАРЛЫГЫ

Кыргызстандын элинин тарыхый жана маданий мурастарын окуп-үйрөнүүнү тереңдетүү жана жарандык атуулдукту калыптандыруу боюнча чаралар жөнүндө Кыргызстандын элинин тарыхый жана маданий мурастарын окуп-үйрөнүү боюнча мамлекеттик бийлик органдары менен жарандык коомдун системалуу иши элдин биримдигин чыңдоого жана мамлекеттүүлүктү өнүктүрүүгө олуттуу салым кошо алат. Ал экономиканы жана социалдык чөйрөнү өнүктүрүү, жарандардын коопсуздугун камсыз кылуу жана коррупцияга каршы күрөшүү боюнча көрүлүп жаткан чаралардын комплексинде заманбап коомду жана гүлдөп-өнүккөн өлкөнү курууга, жарандык атуулдукту жана өлкө үчүн сыймыктануу сезимин калыптандырууга тийиш.

Кыргызстандын элинин көп улуттуу үй-бүлөсү 100дөн ашык этностордун өкүлдөрүнөн куралат. Мамлекет ар бир этностун тарыхын жана маданиятын окуп-үйрөнүүгө жана жайылтууга болгон адамдардын умтулуусун урматтоого жана кубаттоого милдеттүү. Муну менен бирге ар бир кыргызстандык өзүнүн диний ишенимин жана этностук таандыктыгын унутпай, эң оболу өзүн Кыргызстандын жараны экендигин андап-түшүнүп жана аны менен сыймыктана тургандай шартты түзүү зарыл.

Кыргызстанды прогрессивдүү демократиялык өнүктүрүү максатында жарандык бирдейликтин, өлкөнүн биримдигин жана маданий көп түрдүүлүгүн сактоо үчүн жарандардын биргелешкен жоопкерчилигинин негизинде коомду баш коштуруу зарыл. Бул

милдетти чечүү кыргызстандыктарда тарыхты урматтоо, өткөнү менен сыймыктануу, элдин руханий жана маданий дөөлөттөрүн билүү жана аздектөө сезимин тарбиялоосуз мүмкүн эмес.

Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн эки миң жылдан ашык тарыхы дүйнөлүк цивилизациянын кенчи болуп саналган, азыркы учурдагы чакырыктарга жана коркунучтарга татыктуу жоопту калыптандыруу үчүн таалим болоорлук мисалдардан турган барактарды камтыйт.

Эң оболу бул орто кылымдарда Улуу кыргыз каганаты түзүлгөн жана кыргыз мамлекеттүүлүгү гүлдөп-өнүккөн мезгил. Аны сыпаттоо үчүн академик В.В.Бартольд жана башка илимпоздордун эмгектеринде «Улуу кыргыз мамлекети» деген термин колдонулган. Тарыхый булактарга ылайык 842-жылга карата Улуу кыргыз каганатынын башкы институттары түптөлгөн, негизги чек аралары аныкталган, саясый түзүлүш системасы курулган. Кыргыздар дипломатия өнөрүн жана аскердик кубаттуу күчтү колдонуу менен катуу атаандаштык шартында чалкыган аймакты ээлеп жаткан уруулар менен элдерди бирдиктүү мамлекетке бириктире алган.

Орто кылымдарда кыргыз мамлекетинин кубаттуулугунун артышы тарыхтагы маанилүү учур гана болбостон, ошондой эле башка канатташ элдер менен уруулардын андан аркы тагдырына да таасир тийгизген. Уруулар ортосундагы согуштар жана талаш-тартыштар көпкө токтоп, жергиликтүү уруулар дайыма болуп турган кол салуулардан арылган, бул биргелешип өнүгүү үчүн жагымдуу кырдаалды түзгөн. Ушундай шартта кыргыз этносунун баш кошуусу жана чыңдалышы, анын экономикалык жана маданий жактан өнүгүшү жүргөн.

Кыргызстандын өнүгүүсүндөгү башка тарыхый мезгилдердин бүтүндөй катмарлары да ишенимдүү булактардын базасында терең изилдөөнү талап кылат. Тилекке каршы, кылымдар жана ондогон жылдар бою Кыргызстандын тарыхынын даңазалуу барактары этибарга алынбай жана саясый конъюктурадан улам бурмаланып келген.

Кыргызстандын элинин тарыхый-маданий мурастарын сактоо жана кеңири таанытуу маселелерине жетиштүү көңүл жана ресурстар бөлүнбөй келген. Кыргыздардын «Манас» эпосу дүйнөлүк адабияттын жалпы таанылган эстелиги гана болуп саналбайт. Философиялык терең маңызга ээ болгон чыгарма кыргыз элинин тарыхынын жана руханий турмушунун миң жылдык тажрыйбасын чагылдырган элдик акыл-ойдун уюткулуу кенчи болуп эсептелет. Көптөгөн муундар «Манас» эпосунун саптарында тарбияланган, ал саптар бүгүнкү XXI кылымга да бап келип турат. Жарандардын, өзгөчө жаштардын эпосту жакшы билбегендиги анын маанисин жана ролун кемитип, терс тенденцияларды, анын ичинде жердешчиликти жана улутчулдукту жаратат, бул тарыхый жана маданий тамырларды, муундардын өз ара байланышын жоготууга барабар.

Кыргызстанда маданий өнүгүү жана улуттук куралуу процесине зарыл ресурстар менен бекемделген натыйжалуу жана тең салмактуу мамлекеттик тил саясатынын жоктугу олуттуу залал келтирүүдө.

Тарыхый жана маданий мурастар өлкөнүн кенчи болуп санала тургандыгын эске алуу менен, Кыргызстандын көп улуттуу элинин биримдигин чындоо максатында ТОКТОМ кылам:

1. Кыргызстандын элинин тарыхый жана маданий мурастарын окуп-үйрөнүү жана адамдарда өлкө үчүн жарандык атуулдук жана сыймыктануу сезимин тарбиялоо милдети Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бийлик органдарынын ишинин артыкчылыктуу багыттарынын бири катары аныкталсын.

2. Кыргыз Республикасынын Өкмөтү 2012-2013-жылдарда Кыргызстандын элинин тарыхый жана маданий мурастарын терең окуп-үйрөнүү жана кеңири таанытуу Программасын иштеп чыксын жана жүзөгө ашырсын, анда төмөнкүлөр каралсын:

– тарых жана маданият жагында ишенимдүү булактардын базасында илимий изилдөөлөрдү кубаттоо;

– Кыргызстандын элинин тарыхый-маданий мурастарын кеңири таанытууга багытталган долбоорлорду иштеп чыгуу жана колдоого алуу;

– 2012-жылы Улуу кыргыз каганатынын түзүлгөндүгүнүн 1170-жылдыгына арналган эл аралык илимий-практикалык конференцияны өткөрүү;

– билим берүү системасында Кыргызстан элинин тарыхын жана маданиятын окуп-үйрөнүү боюнча колдонуудагы окуу курстарын жана программаларын талдоо жана жаңыларын иштеп чыгуу;

– жалпы жарандык бирдейликтин, өлкөнүн тарыхына, анын маданиятына жана мамлекеттик символикага урматтоо менен мамиле кылуунун базасында коомду баш коштуруу үчүн негиз катары жалпы кыргызстандык маданий мейкиндикти калыптандыруу;

– 2012-жылы жогорку жана орто атайын билим берүү системасында, кийин жалпы билим берүү мекемелеринин жогорку класстарында «Манастаануу» окуу курсун киргизүү;

– балдар жана чоңдор, анын ичинде кыргыз тили эне тили болбогондордун өздөштүрүшү үчүн ыңгайлуу болгон кыргыз тилин окуп үйрөнүү боюнча сапаттуу, жеткиликтүү жана маңыздуу окуу китептерин, өз алдынча үйрөнүү китептерин жана окуу куралдарын иштеп чыгуу жана басып чыгаруу.

3. Кыргыз Республикасынын Президентинин Аппараты Кыргызстан элинин тарыхый-маданий мурастарынын «Мурас» фондун жана тарых илимин өнүктүрүү, Кыргызстандын тарыхы боюнча окуу китептерин жана окуу куралдарын даярдоо жана басып чыгаруу боюнча Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик комиссияны түзүү боюнча сунуштарды киргизсин.

4. Бул Жарлыктын аткарылышын контролдоо Кыргыз Республикасынын Президентинин Аппаратынын Жетекчисине жүктөлсүн.

5. Бул Жарлык расмий жарыяланган күндөн баштап күчүнө кирет.

Кыргыз Республикасынын Президенти А.Атамбаев

КУРСТУН ОКУУ УБАКТЫСЫ БОЮНЧА ТЕМАЛАРДЫН ЖАНА ОКУУ ТАПШЫРМАЛАРЫНЫН ТҮРЛӨРҮН БӨЛҮШТҮРҮҮ

ПРЕРЕКВИЗИТТЕР: «Манастаануу» курсун окуудан мурда, эң оболу сиздер анын мазмуну менен таанышып чыгышыңыздар керек. Китептин соңунда көрсөтүлгөн тийиштүү адабияттарды жана окуу каражаттарды камсыздап алышыңыз милдет. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхынан жалпы кабардар болушунуз керек. Философия, дин таануу, маданият таануу, саясат таануу, этнография боюнча учкай болсо да билим талап кылынат. Мүмкүнчүлүгүңүздөргө ылайык, кыргыз жана чет элдик кинорежиссерлордун тарткан кинотасмалары менен таанышуу милдет, мисалы: М.Убукеевдин – «Манас ааламы», «Акыркы манасчы», «Манасчы», Б.Шамшиевдин – «Манасчы», Е.Котловдун – «Манастын төрөлүшү» ж.б.

КУРСТУН АКТУАЛДУУЛУГУ: Предметти окуудагы негизги багыттар: тарыхый, философиялык жана этнографиялык түшүндүрмөлөр. Билим алып жаткан негизги адистигинерге карабастан, бул багыттардагы билим сиздердин кызыкчылыгыңыздарга кириши зарыл. Бул курс сиздердин жарандык позицияңыздарды калыптандырууда жана дүйнөдө болуп жаткан саясий, социалдык, маданий көрүнүштөрдү таанып билүүдө козгой турган күч болуп бериши мүмкүн.

КУРСТУН МАКСАТТАРЫ: 1. кыргыздардын дүйнө-таанымын калыптандыруу жана бекемдөө максатында «Манас» эпосунун үчилтиги тууралуу жалпы маалымат берүү; 2. «Манастануунун» жаралышы, өнүгүшү жана анын башка илимдер тармактары менен карым-катнашы тууралуу маалымат берүү; 3. «Мана-

стаануунун» негизги илимий концепциялары менен тааныштыруу; 4. студенттерди өз алдынча тапшырмаларын ишке ашырууга, сын ой жүгүртүүгө, өздөрүнүн идеяларын, ойлорун оозеки жана жазуу түрүндө айтууга жана талдоого даярдоо.

ПОСТРЕКВИЗИТТЕР: курстун аякталышы менен андан алынган билим, тажрыйбаларды келечекте төмөндөгүдөй учурларда колдонууга мүмкүн: 1. жеке жана үй-бүлө турмушунда; 2. келечекте эмгектене турган мамлекеттик жана бейөкмөттүк уюмдарында, мекемелерде; 3. университетте окуп жатып, Кыргызстандын тарыхы, дин таануу, маданият таануу, философия, саясат таануу курстарында.

ОКУТУУНУН УСУЛДАРЫ: 1. лекциялар; 2. семинардык сабактар; 3. топ ичинде талкуулар; 4. тест-текшерүү (семестр ичиндеги сынак катары); 5. жыйынтык сынак (зачёт); 6. рефераттык билдирүү; 7. жеке консультациялар; 8. студенттердин өз алдынча иштери.

ОКУУ МЕТОДОЛОГИЯСЫ: лекциялардын мазмунун же дисциплиналар аралык терминдерди куру жаттап алуу, окуунун максатына кирбейт. Анткени алар мезгил өткөн сайын унутулуп калышы толук ыктымал. Негизги максат болуп, «Манас» үчилтигинин кыргыз коомундагы жана бүткүл дүйнөлүк коомчулуктагы ээлеген ордун, озуйпасын түшүнүп аңдоо эсептелинет.

ОКУУ КУРСУНУН МАЗМУНУ:

№	ТЕМАНЫН АТАЛЫШЫ	СААТТАРДЫН САНЫ		
		лекция-лар	семи-нардык сабактар	СӨИ
1.	Манастануу илими жана анын өзгөчөлүктөрү: 1. Манастануунун илим катары калыптанышы; 2. Манастануунун усулдары; 3. Манастануу – бүгүнкү күндө илим катары.	2	2	4
2.	«Манас» эпосунун жаралышы тууралуу: 1. «Эпос» жана «жомок» деген терминдеринин түшүндүрмөсү; 2. «Манас» эпосунун жаралышы; 3. «Манас» эпосу тууралуу орто кылымдар булактарында кездешкен маалыматтар.	2	2	4
3.	Манастануу – совет доорунда: 1. «Манас» эпосунун варианттарынын жаздырып алуу иш-чаралары; 2. «Манас» эпосунун филология жана тарых илимдери тарабынан изилдениши; 3. «Манас» эпосунун тексттерин басмадан чыгаруу иштери; 4. Мамлекеттик идеологиянын манастануунун өнүгүшүнө тийгизген таасири.	2	2	4
4.	Кыргыздардын дүйнөтаанымы жана манасчылык өнөр: 1. Кыргыздардын дүйнөтаанымы; 2. Манасчынын трансценденттик озуйпалары; 3. Манасчылардын типтери; 4. Кыргыз элинин турмушундагы манасчынын орду жана озуйпасы.	2	2	4

5.	«Манас» эпосунун кыргыз коомундагы орду жана озуйпасы: 1. Өткөнгө кайрылуу; 2. Улуттук идеологияны издөө аракеттери.	2	2	2
5.	«Манас» – «Манас» үчилтигинин биринчи бөлүгүнүн салттуу сюжети.	2	2	6
6.	«Семетей» – «Манас» үчилтигинин экинчи бөлүгүнүн салттуу сюжети.	2	2	6
7.	«Сейтек» – «Манас» үчилтигинин үчүнчү бөлүгүнүн салттуу сюжети.	2	2	4
8.	«Манас» эпосунун салттуу сюжетинин бурмаланышынын себептери.	2	2	2
	НАТЫЙЖАДА:	18	18	36

БАРДЫГЫ:	лекциялар	18
	семинардык сабактар	18
	СӨИ	36
НАТЫЙЖАДА курс боюнча сааттардын саны:		72

БИРИНЧИ БАП

1-тема: МАНАСТААНУУ ИЛИМИ ЖАНА АНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

- 1.1. Манастаануунун илим катары калыптанышы;
 - 1.2. Манастаануунун усулдары;
 - 1.3. Манастаануу – бүгүнкү күндө илим катары.
-

1.1. Манастаануунун илим катары калыптанышы.

Кайсы гана илим тармагы болбосун, ал замандын, коомдун талабынан жана зарылчылыгынан улам пайда болот. Манастаануунун өз алдынча илим катары жаралышына да заман жана коомдун талабы себепкер болду. Манастаануунун негизги изилдөө объектиси болуп, «Манас» эпосу эсептелинет. «Манас» эпосу бир элдин, бир улуттун руханий баалуулугу болгону менен ошондой эле даражада жалпы адамзатка таандык руханий дөөлөт. Демек, «Манас» жалпы адамзаттын рухунан жаралган көөнө эпос. Кылымдар бою өчпөй, унутулбай келген кыргыз элинин бул улуттук эпосу, көлөмү жагынан эле эмес, азыркы күнгө чейин элдин эс тутумунда сакталып, оозеки түрдө өмүр сүрүп келиши менен, бизге белгилүү дүйнөлүк бардык оозеки чыгармачылыктын баалуулуктарынын ичинен өзгөчө айырмаланып турат. Анын өзгөчөлүгү байыркы мифтик катмарлардан тартып, тарыхый баскычтарды, кыргыз элинин тарыхын, эл турмушунун бардык кырларын көркөм реалдуу чагылдыргандыгында турат. Кызык нерсеси, «Манас» феноменинин энциклопедиялуулугу боюнча советтик, кыргызстандык жана чет элдик изилдөөчүлөрдүн бардыгы тең бир добуштан бир пикирди айтып келгендигинде болуп жатат» (10.6-б.). Демек бул пикир,

«Манас» эпосуна ар тараптуу мамиле кылуу милдет экендигин түшүндүрөт.

Манастаанууга аныктама берүү кыйын. Ал эми сунушталган аныктаманын так экендигине кепилдик берүү андан да кыйын. Ошондой болсо да, азыркыга чейин манастаанууда топтолгон илимий тажрыйбаны жана бүгүнкү күндүн талабын, зарылчылыгын эске алуу менен биз өзүбүздүн кыскача аныктамабызды сунуштоону туура таптык: *манастаануу – бул көркөм-эмоционалдык түрдө кыргыз элинин тарыхын чагылдырып келген, «Манас» эпосунун өзгөчөлүктөрүн иликтей турган илим. «Манас» эпосунун өзүнө гана мүнөздүү бөтөнчөлүктөрүн, өнүгүү принциптерин, айтуучулардын чыгармачылык жолун изилдеп, талдай турган илим. Ал эми анын эң негизги өзүлүгү болуп, «Манас» эпосунун коомдун турмушундагы ордун, маанисин жана баалуулугун аныктоо эсептелинет.*

«Манастын» негизинде пайда болгон илимдин жаралышы үчүн **Ч.Валиханов** (1835-1865), **В.Радлов** (1837-1918), **Д.Алмаши** сыяктуу XIX-XX кк. саякатчылардын, окумуштуу-ориенталисттердин ж.б. кошкон салымы зор. Ошондо эле «алар тарабынан «Манас» эпосунун генезиси, социалдык жана поэтикалык генеалогиясы, эволюциясы, жалпы поэтикасы, көркөм курулушу, форма менен мазмундун шайкештиги, байыркы мифологиялык өзөктүн жана анын азыркы көлөмгө чейин өсүшү сыяктуу келечекте манастаанууга таандык жалпы методологиялык принциптери негизделген эле» (10.6-б.).

Манастаануунун илим катары калыптанышына эбегейсиз чоң салым кошкон: **В.Жирмунский** (1891-1971), **М.Ауэзов** (1897-1961), **Б.Юнусалиев** (1913-1970), **А.Бернштам** (1910-1956), **П.Берков** (1896-1969), **С.Абрамзон** (1905-1977), **П.Фалев** (1888-1922), **В.Виноградов** (1899-?) сыяктуу көрүнүктүү совет окумуштуулары болгон. Жогоруда аты аталган жана андан кийин да «Манас» эпосун изилдөөгө алган окумуштуулардын илимий эмгектеринин пайда болушу мезгилдин талабы деп түшүнүүгө бо-

лот. Алардын алдында эң оболу эпосту жараткан элдин маданий өнүгүүсүн түшүндүрүүгө умтулуу аракети турган. Өз алдынча этникалык курам катары кыргыз элинин тарыхын жана элдин калыптануу механизмдерин аныктап, дүйнөтаанымдык системасын түшүнүп, коомдук түзүлүшүн жана башка этностор менен болгон өз ара байланышын аныктоо маселелери күн тартибинде эле. Өз алдынча турган мындай суроолор комплекстүү усулдар менен ыкмалардын жардамы аркылуу каралып келген. Мына ушундай изилдөөлөрдүн негизинде, улам бир жаңы теориялар жана концепциялар пайда боло баштаган, а түгүл мезгилдин өтүшү менен «Манас» эпосун изилдей турган өзүнчө илимий багыттары жана мектептери бар «Манаस्ताануу» деген жаңы илимдин пайда болуусуна себеп болгон.

Мына ушундан улам, «Манас» эпосун изилдөө тарыхый жолун шарттуу түрдө үчкө бөлсөк болот: биринчи – совет дооруна чейинки мезгил; экинчи – совет доору; үчүнчү – постсоветтик же азыркы мезгил.

«Дагы кыйла мезгилге чейин окумуштуулар «Манас» эпосунун көркөм системасынын жана поэтикалык түзүлүшүнүн ар кырларын изилдешет. Себеби, бир же эки изилдөө аркылуу аны толук түшүндүрүп берүү эч мүмкүн эмес. Анткени, манасчынын мүмкүнчүлүгүнө, шыгына, чеберчилигине, эрудициясына жана ошондой эле руханий, идеологиялык, мезгил талабына ылайык жаңы муун, манасчылардын жаңы мектеби улам жаңырып, «Манасты» өз алдынча байытып турат. Албетте, мындай учурда шартка ылайык эпостун коомдук, эстетикалык, этикалык озуйпалары өзгөрүүгө дуушар болот. Ал эле эмес, «Манастын» кыргыз менталитетиндеги башка баалуулуктар системасындагы орду да өзгөөрүүгө толук мүмкүн. Ушундай эле жол менен манаस्ताануучу-окумуштуулардын, изилдөөчүлөрдүн улам бир жаңы мууну «Манастан» өзүнүн жеке көз карашын, түшүнүгүн таап, ачууга мүмкүнчүлүк алат (10.6-13-б.).

Башка илимдер менен карым-катышта болуу манаस्ताануу үчүн чон мүмкүнчүлүк алып келет. Медицина, физика, математика, хи-

мия, астрономия, биология, зоология жана манаस्ताануунун өзүнө тектеш – этнология, этнография, антропология, маданият таануу, психология, социология, философия, саясат таануу, лингвистика, фольклористика, адабият таануу сыяктуу илимдердин жардамы аркылуу, «Манас» эпосун изилдеген бул илим азыркы көптөгөн талаптарга жооп бермекчи.

1.2. Манаस्ताануунун усулдары

Объектини иликтөөдө ар бир илимий изилдөө иши билимдин болгон мүмкүнчүлүктөрүн колдонуу аркылуу ишке ашырылат. Бирок, кайсы гана илим тармагы болбосун анын объектини изилдөөдө жеке өзүнө гана таандык таануу өзгөчөлүктөрү боло тургандыгын эстен чыгарбашыбыз керек. Илим катары манаस्ताануунун калыптануу процесси өтө татаал, айрым бир учурларда өтө кооптуу жагдайда өтү. Албетте анын да бир катар себептери болгон. Анын бирин эске салсак, ал бийлик тарабынан жүргүзүлгөн саясий куугунтуктоолор. Учурунда манаस्ताанууга тиешеси барлардын дээрлик бардыгын саясий репрессиялоо аракеттери жүргөн. Ошондуктан, азыркы күнгө чейин манаस्ताануунун спецификасын аныктай турган атайын конкреттүү изилдөө принциптери иштелип чыккан эмес. Албетте, манаस्ताануунун изилдөө усулдары жок деп, өтө кескин айтуунун өзү туура эмес. Ал усулдар болгон жана азыркы күндө да алардын айрымдары өтө чоң мааниге ээ. Дал ошол изилдөө усулдарынын жардамы менен бүгүн биз «Манас» эпосун таанып, түшүнүп жатабыз, алар: байыркы жана орто кылымдарда жазылган тарыхый булактар; ориенталист-окумуштуулардын жазып калтарган жеке байкоолору, күндөлүктөрү, эмгектери; ар кайсы саякатчылардын ар кайсы мезгил кыйдамдарында кыскача жазып калтырган каттары, эскерүүлөрү; окумуштуу-фольклорчулар жана этнографтар тарабынан жазылып алынган «Манас» эпосунун айрым бир үзүндүлөрү, окуялары; ар кайсы илим тармактарынын өкүлдөрү тарабынан жүргүзүлгөн изилдөөлөр ж.б.

Ким гана «Манаска» кайрылбасын, маселени чечүү үчүн жана өз максатына жетүү үчүн ар кандай изилдөө усулдарын колдонуп келген.

Манастаануу өтө жаш илимдердин бири, анын мүмкүнчүлүктөрү кенен, анын көбү келечекте сөзсүз турмушка ашырылат деген үмүтүз бар.

Манастаануу үчүн өтө маанилүү усулдардын бири, «*Манас*» эпосунун варианттарын жаздырып алуу (кагазга, электрондук аудио-, видео-аспаптарына) иш-аракети эсептелинет. Себеби жазылып алынган варианттар кийин изилдөөнүн негизги булагы катары болуп калат. Жазып алуу иш-аракеттери адатта салттуу шарттарда жүргүзүлөт, тагыраак айтканда, манасчыны табигый жашоо шарттарынан оолактатпай туруп жүргүзүлөт (манасчынын өз үйү, өз чөйрөсүндө, өз үй-бүлөсүндө ж.б.). ХХ кылымдын алтымышынчы жылдарына чейин «Манас» эпосунун варианттарын жазып алуу иш-аракети кагаз менен калем аркылуу, чебер стенографисттик сапатынын жана эс тутумунун жардамы менен аткарылып келсе, кийин бул иш-аракеттер техникалык каражаттардын б.а. аудио– жана видео-аппараттардын жардамы менен жүзөгө ашырылып келген.

Ал өткөн мезгилге салыштырмалуу бүгүнкү күндө манасчылардын варианттарын жаздырып алуу иш-аракеттери алда канча жеңилерээк аткарылып, азыркы техниканын өнүккөндүгүнө байланыштуу аудио– менен видео-аппараттардын ар кандай түрлөрүн колдонууга жаңы мүмкүнчүлүктөр ачылды.

Ал эми кайсы бир манасчынын вариантын жазып алуу учурунда, эпос *айтуучуунун өзүн да изилдөө* жагдайы жана шарты түзүлөт. Манасчынын нагыз айтуучуга таандык сапаттарын, мүнөздөмөсүн аныктоо максатында, психотарыхтын жана психологический антропологиянын алкагында манасчынын антропологиялык жана психологиялык портретин түзсө болот. Бул тууралуу белгилүү орус окумуштуусу Б.Н.Путилов, илимдин мурда кетирген кемчиликтерин, алсыздыгын эске алып жатып, мындай дейт: «Ата-

ганат, моюнга алышыбыз керек. Биздин жана чет элдик илим бул маселенин үстүндө болгон мүмкүнчүлүктөрүн толук кандуу ишке ашыра алган жок. Эпостун тарыхы, генезиси, мазмуну, поэтикасы деп жатып, биз айтуучунун табигый жана айтуучулук өнөрдүн маселелерин борбордук орунга коё албай келдик. Улам бир айтуучунун вариантын кагазга түшүрүү менен алектенип жатып, биз анын өнөрүнүн калыптанышына, текстти өздөштүрүшүнө, эпосту аткаруудагы өзгөчөлүктөрүнө, вариативдүүлүгүнө, өзүнүн репертуарына болгон жеке көз карашына көңүл бура албадык. Айтуучунун аркасынан сая түшүп, эпостун текстин жазып алабыз деп жатып, анын жан дүйнөсүн түшүнүүгө үлгүрө албай калдык. Жазылып алынган текст аркылуу биз айтуучунун деңгээлин аныктап жаттык. Ал эми эпос жыйноочулардын көпчүлүгүндө, айтуучулук өнөрүн иликтей турган, так иштелип чыккан программа да, усул да болгон эмес. Ошондон улам, айтуучулук өнөр тууралуу өтө маанилүү деп эсептелинип, талдоого муктаж болуп турган маалыматтарды көз жаздымга калтырып, анын ордуна кийин жолдо кала турган анча олуттуу эмес маселелерди иликтей бердик. Мына ошондуктан, азыркы күндө сейрек кездеше турган айтуучу жана анын өнөрү жөнүндө кеңири маалымат бизде азыр жок. Атаганат, андай мүмкүнчүлүк эми келбейт. Себеби, айрым элдерде айтуучулук салты өчтү же трансформацияланып «классикалык» формасын жоготуп алды. Албетте, бул бизге чейинки изилдөөчүлөргө карата коюлган доомат эмес: алар өз учурунда, аздан болсо да өздөрүнүн баалуу маалыматтарын, байкоолорун чогултуп, эбегейсиз зор эмгек калтырышты. Мурда илимдин карамагында техникалык каражаттар жок болгондуктан эпостун текстин толук кандуу, сапаттуу жаздырып ала албай, айтуучулардын элесин, эпосту айтып жаткандагы учурун чагылдыра албай калгандыгы үчүн алар күнөөлүү эмес (16.10-б.).

Ал эми бүгүнкү күндө, манасчылык феноменди изилдеп, түшүнүүгө жардам бере турган азыркы илимдин мүмкүнчүлүктөрү жана каражаттары жетиштүү. Ушул ойго улай, кошумча иретинде

биз өзүбүздүн төмөндөгү изилдөө усулдарыбызды сунуштоону туура таптык. Ал изилдөө иштери үзгүлтүксүз, узак мөөнөттүү жана өтө жакын аралыктагы байкоолорду өзүнө камтыйт. Изилдөөчүлөр манасчынын жеке өзүнө жана анын алып жүргөн касиетине өтө кылдат, жоопкерчиликтүү мамиле кылышы зарыл:

1. Манасчынын генеалогиясы жана төрөлүшү ж.б.

2. Болочок манасчынын кайып-арбактар тарабынан тандалып алынышы, анын жолдору, жери жана убактысы (түш, оору, саякат):

а) болочок манасчынын кайып-колдоочуларынын түрлөрү (типтери);

б) болочок манасчынын кайып-колдоочуларынын озуйпасы;

в) болочок манасчыга кайып-арбактар тарабынан тартууланган заттын (буюмдун), азыктын түрү;

г) болочок манасчынын тандалып алуу процессине карата болгон мамилеси ж.б.

3. Болочок манасчынын элден бата алышы жана шакирттик мезгили:

а) болочок манасчынын өзүнө манасчы-устат издөө мезгили;

б) манасчы-устаттын шакиртине берген баасы;

в) манасчы-устат менен манасчы-шакирттин өз ара мамилеси жана байланышы;

г) болочок манасчыны окутуунун өзгөчөлүктөрү жана жолдору ж.б.

4. Манасчынын калыптануу жолу.

5. Манасчынын чеберчилиги, техникасы:

а) эпосту аткаруу өзгөчөлүктөрү – музыкалдык ыргак, үн, тон, речитатив, кыймыл-аракет, ымдоо-жымдоо ж.б.

б) Манасчынын трансценденттик абалы жана озуйпалары:

б) эмчи-домчулугу;

в) алдын ала айтуучулугу;

г) жайчылыгы;

д) адаттан тыш абалы ж.б.

7. Манасчынын устаттык тажрыйбасы жана жолу.

8. Манасчынын салттуулугу.

9. Манасчынын коомдогу орду жана аткарган озуйпасы.

10. Дүйнө элдеринин айтуучуларын салыштырып изилдөө.

Манасчынын касиетин так изилдөө үчүн жана анын социалдык, физикалык, руханий абалын аныктоо үчүн манасчынын чыгармачылык, өмүр баскычтарындагы физиологиялык, психологиялык жана биохимиялык абалына байкоо жүргүзүү керек. Аны менен ар дайым же өмүрүнүн көпчүлүк учурунда жанында болуп келген жакын туугандарынан, санаалаштарынан (угуучуларынан, үй-бүлө мүчөлөрүнөн, пациенттеринен ж.б.) да маалымат алуу илим үчүн өтө пайдалуу болмок. Бирок бул жол менен изилдөө ишин жүргүзүүдө, изилдөөчү манасчынын жеке принциптерин да эске алышы милдет. Антпесе, изилдөө иши жыйынтыксыз же толук кандуу болбой калышы мүмкүн. Албетте, изилдөө маалында көптөгөн кыйынчылыктар чыгышы ыктымал, анткени манасчы деген кайталангыс феномендин өзү татаал көрүнүш. Ошондуктан, бул оңой-олтоң иш эмес. Анткени бир дагы ыкманын, бир дагы изилдөөнүн манасчылыктын болгон толук сырын ачып берүүгө мүмкүнчүлүк-дарамети жетпейт, бул мыйзамченемдүү нерсе.

Ал эми манастануунун дагы бир маанилүү усулу болуп – **илимий булактарды иликтөө** эсептелинет. Манастануу жөнүндө илимий жана так маалыматтарды алуу үчүн колдон келишинче «Манаска» байланыштуу бардык булактарга кайрылууга туура келет. Иликтөө үчүн илимий материал катары, илимий макалалар, монографиялар, окуу китептери, ар кайсы мезгилде, ар кайсы жерде жана ар кайсы авторлор тарабынан жарык көргөн публикациялар баалуу илимий булак болуп калышы мүмкүн. Ал материалдар манастанууда бар маселелерди түшүнүүгө жана өз алдынча жыйынтык чыгарууга көмөк болуп берет. Албетте, илимий материалдар менен таанышып жатып, алардын канчалык деңгээлде объективдүү жана силердин изилдөө максаттарыңарга канчалык деңгээлде жооп бере тургандыгын да талдап чыгуу керек.

Кийинки кеңири колдонулуп келген ыкма: **тарыхый кол жазмаларды, документтерди, күндөлүктөрдү же каттарды**

иликтөө аракетин. Бул – «Манас» эпосун изилдөөдөгү орчундуу усулдардын бири болуп эсептелинет. Ал тарыхый булактар, келечекте манастануу тармагында иликтөө жүргүзүүдө изилдөөчүлөр үчүн өтө баалуу материалдардан болуп калышы ыктымал. Ал тарыхый материалдар ар кайсы тилдерде, ошондой эле колдонулбай калган байыркы тилдерде да болуп калышы толук мүмкүн. Ошондуктан, материалдарды иликтөө процессинде изилдөөчү бир катар кыйынчылыктарга да дуушар болушу ыктымал.

Ал эми манастанууда жана дүйнө элдеринин эпосторун иликтөөдө өтө зарыл жана кеңири тараган усулдардын бири – *текстологиялык же салыштырма талдоо усулу* болуп эсептелинет. Эпостун генезисин, тилин, сюжетин, образдарын, эпикалык жанрдын ар түрдүүлүгүн изилдөөдө бул усул өтө маанилүү ыкмалардын бири катары саналат. Анткени тарых, этнография, лингвистика, этнопсихология, философия сыяктуу тектеш илимдердин жардамы менен эпостордун бири-бири менен болгон жакындыгын жана жалпы адамзат маданиятынын алкагында болгон өнүгүүсүнө сереп салса болот.

Ал эми *салыштырма-археологиялык материалдар* аркылуу эпостун пайда болушу жана анын баштапкы баскычтагы жаралуу процесси, оозеки поэтикалык салтын атайын алып жүрүүчүлөрдүн калыптанышы тууралуу так маалыматтарды алса болот.

Жогоруда көрсөтүлгөн изилдөө усулдарын колдонууда, манастануучулар азыркы техникалык каражаттарды кеңири колдонушу зарыл, мисалы: медициналык аппараттар, видео-, аудио-аппараттар, фотоаппараттар ж.б.

1.3. Манастануу – бүгүнкү күндө илим катары

Азыркы илимий дүйнөтанымдын манастануу тармагында универсалдуу илимий теорияны түзүүгө мүмкүнчүлүгү бар. Ошондой илимий теориянын аркасы менен манастануунун көп кырдуулугу даана байкалып, сырлары ачыла баштайт.

«Манас» эпосунун коомдук жашоодо азыркы аткарган кызматына маани берүүдө, мындай феноменди бир жактуу илимий жол менен түшүндүрүү, турмуштун чындыгына жана зарылчылыгына туура келбейт.

Азыркы тапта, манастанууда терең илимий талдоонун жаңы жолдорун издөө, жаңы концептуалдык модельдерди иштеп чыгуу процесси жүрүп жатат. Бирок ошол изденүү учурунда эски принциптер жана эски көз караштар өз өкүмүн жүргүзүп жолтоо болуп жаткандыгын байкоого болот.

1994-жылы «Манас-1000» Мамлекеттик дирекциясынын жана «Мурас» аттуу Мамлекеттик долбоорунун уюштуруусу менен «Манас» эпосунун 1000 жылдыгын өткөрүүгө даярдык көрүү иш-аракеттеринин алкагында, улуу манасчы Саякбай Каралаевдин 100 жылдыгына карата Бишкек шаарында Эл аралык илимий конференция өткөн.

Конференциянын катышуучулары, «Манас» эпосун мындан ары да ар тараптуу изилдөө зарылчылыгы бар экендигин жана анын жалпы адамзаттын маданий мурасы катары маанилүү экендигин баса белгилеп, ортодо айтылган пикирлерди, ойлорду эске алып, төмөндөгү бир катар сунуштар менен кайрылуу жолдошкон:

1. «Манас» эпосун жана манасчылардын чыгармачылыгын мындан ары дагы комплекстүү түрдө изилдөө максатында, фольклордук, этнологиялык, археологиялык, палеографиялык илимий экспедицияларды уюштуруу туруу;

2. «Манас» эпосунун бардык варианттарын жарыкка чыгарууга жана аларды элдин калың катмарына жайылтуу боюнча шарт түзүү;

3. «Манас» эпосунун толук вариантын орус жана дүйнө элдерине жеткирүү максатында, которуу жана жарыкка чыгарууга шарт түзүү;

4. «Манас» эпосун изилдөөчү чет өлкөлүк илимпоздор менен өз ара байланыштарды кеңейтүү жана күчөтүү максатында, Эл аралык «Манас» борборун уюштуруу;

5. «Манас» эпосун жана манасчылык өнөрдү изилдөөнү жандандыруу максатында, мезгил-мезгили менен илимий конференция өткөрүп туруу;

6. «Манас» эпосун жана манасчылык өнөрдүн купуя сырларын ар тараптан жана терең изилдөөгө алган илимий иштердин кароо-сынактарын өткөрүп туруу. Мыкты эмгектер үчүн «Манас» атындагы сыйлыкты белгилөөнү Өкмөткө сунуш кылуу;

7. «Манас» эпосун кыргыз элинин рухий кенчине айландыруу максатында, бул чыгарманы орто, атайын орто жана жогорку окуу жайларынын окуу программасына кеңири киргизүү;

8. Орто, атайын орто жана жогорку окуу жайларынын мугалимдери үчүн «Манас» эпосун окутуунун колдонмо куралын иштеп чыгуу;

9. Жаштарды улуттук духта, мекенчилдикке, гумандуулукка, нравалык жана эстетикалык жактан тарбиялоодо, алардын лексикалык сөз байлыгын өрчүтүүдө «Манас» эпосун булак катары кеңири колдонуу» (2. 75-76-б.).

Бул кайрылуу, учурунда манастанууну илим катары өнүктүрүүгө, жогоруда аты аталган илимий форум тарабынан билим берүү, илим тармагындагы мекеме, уюмдарга, Өкмөткө жолдонгон.

Эгерде совет доорунда «Манас» эпосу бар болгону тарыхый-этнографиянын, лингвистиканын, адабият таануунун жана фольклористиканын алкагында гана каралып келсе, учурда философия, этномаданият таануу, этнопедагогика жана этнопсихология илимдери тарабынан изилденип келет. Алсак, философия, этномаданият таануу жана этнопсихология тармактарында Ш.Акмолдоеванын жана Г.Бакиеванын, этнопедагогика тармагында Б.Исаков менен С.Байгазиевдин эмгектерин баса белгилеп кетүүгө болот.

Айрым изилдөөчүлөрдүн «Манаска» фольклордук чыгарма, ал эми манасчыларга ошол фольклордук чыгарманын жөнөкөй эле бир аткаруучусу катары карап келгендиги бүгүнкү күндүн маселеси. Мындай бир жактуу мамиле келечектеги изилдөөлөргө өз ке-

дергисин тийгизиши ыктымал. Анткени, «Манас» эпосу – «көркөм чыгарма», манасчылар – «көркөм чыгарманын аткаруучусу» деген түшүнүктөн алда канча терең жана көп кырдуу мааниге ээ өзгөчө кубулуш.

Мына ошондуктан, айрыкча кийинки мезгилдерде «Манаска» жана манасчыларга болгон кызыгуу жарандык коом тарабынан өзгөчө артып келет. Ал эми «Манаска» байланыштуу айрым бир маселелер көбүнчө жарандык коом жана илимий чөйрө тарабынан чечилип келет.

Азыркы күндө «Манас» эпосунун жаңы варианттарын жаздырып алуу иш-аракеттери дээрлик токтоп калган. Буга негизги себеп болуп, Советтер Союзунун доорундагыдай тигил же бул манасчынын айтуусундагы «Манастын» текстин жаздырып алуу үчүн атайын фольклордук экспедициялардын жүргүзүлбөгөндүгү жана каржыланбагандыгы эсептелинет. Ал эми совет доорунда кагазга түшүрүлгөн: Сагымбай Орозбаковдун («Манас»), Саякбай Каралаевдин («Манас», «Семетей», «Сейтек»), Мамбет Чокморовдун («Манас»), Ыбрайым Абдракмановдун («Сейтек»), Багыш Сазановдун («Манас»), Шапак Ырысмендеевдин («Манас», «Семетей», «Сейтек»), Тоголок Молдонун («Манас»), Сейдана Молдо-кееванын («Семетей») варианттары кийинки жылдары гана китеп болуп толук жарык көрдү. Манасчылар: Шаабай Азизовдун («Манас», «Семетей», «Сейтек»), Сапарбек Касмамбетовдун («Манастын төрөлүшү» окуясы, «Кошой», «Билерик», «Жарманас»), Уркаш Мамбеталиевдин («Манастын төрөлүшү жана балалык чагы» окуясы, «Семетей»), Асанкан Жуманалиевдин («Манастын төрөлүшү жана балалык чагы» окуясы), Зууракан Сыдыкованын («Көкөтөйдүн ашы» менен «Чоң казат» окуясы), Талантаалы Бакчиевдин («Алмамбеттин жомогу» менен «Манастын ашы» окуясы») Дөөлөтбек Сыдыковдун («Сейтек») варианттары илимий кызматкерлер, көпчүлүк учурда өздөрүнүн аракеттери менен кагазга түшүрүлүп китеп болуп жарык көрдү.

Кыргызстандын тарыхында биринчи ирет 1995-жылы «Манас» эпосунун эки томдук энциклопедиясы китеп болуп жарык

көрсө, 2015-2016-жылдары, манасчылар Сагымбай Орозбаковдун, Саякбай Каралаевдин жеке чыгармачылыгына таандык энциклопедиялары китеп болуп жарык көрдү. Мындан сырткары: Х.Карасаев, С.Мусаев, К.Асаналиев, М.Мамыров, Р.Кыдырбаева, Б.Кебекова, М.Убукеев, О.Сооронов, А.Жайнакованын, А.Акаев, И.Молдобаев, Ш.Акмолдоева, Г.Байсабаева, К.Жумалиев, Г.Бакиева, Н.Бекмухамедова, Ж.Орозобекова, А.Бакиров, Т.Бакчиев, С.Дүйшөнбиев ж.б. кыргыз изилдөөчүлөрүнүн илимий эмгектери жарык көрдү. Ал эми Кыргызстандын орто жана жогорку окуу жайларынын окуучулары үчүн «Манастаануу» курсу боюнча: Т.Байжиев менен З.Бектеновдун (кыргыз тилинде), Б.Исаковдун (кыргыз тилинде), С.Байгазиевдин (кыргыз тилинде), Ш.Акмолдоеванын (кыргыз, орус тилдеринде), К.Дюшалиевдин (кыргыз тилинде), К.Жумалиевдин (кыргыз тилинде), Т.Бакчиевдин (кыргыз, орус тилдеринде) окуу куралдары, усулдук колдонмолору жарык көрдү. Кыргыз окумуштуулар жана жогорку окуу жайларынын окутуучуларынын жамааты тарабынан «Манастаануу» курсу боюнча орус тилинде жогорку окуу жайларынын гуманитардык адистиктигиндеги окуучулар менен окутуучулар үчүн атайын окуу куралы жарык көрдү (К.Иманалиев, Р.Кыдырбаева, А.Бакиров, Т.Бакчиев, Ж.Орозобекова, Н.Бекмухамедова).

Ал эми чет элдик изилдөөчүлөргө келгенде: Мамбеттурду Мамбетакундун (Кытай), Б.Путиловдун (Орусия), Карл Райхлдин (Германия), Ниенке ван дер Хейденин (Нидерланды) ж.б. илимий эмгектери белгилүү. Бул жагынан алганда, манастануунун илим катары азыркы тапта өнүгүшүнө өзгөчө салымын чет элдик окумуштуулардын да изилдөөлөрү кошууда.

«Манас» эпосун («Манас», «Семетей», «Сейтек») – кыргыз элинин кайталангыс руханий мурасы катары сактоо, өнүктүрүү, коргоо жана жайылтуу максатында 2011-жылдын 28-июнунда Кыргыз Республикасынын «Манас» эпосу жөнүндө Мыйзам кабыл алынган. Бул Мыйзамды иштеп чыгууда алгачкылардан болуп, коомдук, маданият ишмерлери: Р.Качкеев, А.Жакшылыков,

К.Самаков, К.Иманалиев, Т.Бакчиевдер катышкан. «Манас» эпосу жөнүндөгү ал Мыйзамда, «Кыргызстан калкынын калың катмарында «Манас» үчилтигин ар тараптуу окуп-үйрөнүү үчүн мамлекет тийиштүү шарттарды түзүп, зарыл чараларды колдонууга тийиш» деп белгиленет. Аталган Мыйзам, манаस्ताануунун алдында турган маселелерди келечекте чечүүдө зор таяныч болуп бере ала тургандыгы шексиз.

Ал эми 2012-жылы Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы менен жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн Токтому менен «Манаस्ताануу» окуу курсу, Кыргыз Республикасындагы жогорку жана атайын орто окуу жайларына, мамлекеттик билим берүү стандартына кирген окуу курсу катары кабыл алынган.

ТЕКШЕРҮҮЧҮ СУРООЛОР:

1. Манаस्ताануунун негизги илимий изилдөө объектиси болуп, эмнелер эсептелинет?
2. Манаस्ताануунун негизги илимий изилдөө усулдары?
3. XIX-XX кылымдардагы окумуштуу-ориенталистердин манаस्ताануудагы орду?
4. Азыркы күндө манаस्ताануунун өнүгүшү үчүн белгиленген негизги маселелер?
5. «Манас» үчилтигин ар тараптуу окуп-үйрөнүү үчүн мамлекет кандай шарттарды түзүүдө?

АДАБИЯТТАР:

1. *Абрамзон С.М.* Кыргызы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Ф., 1990.
2. Алп манасчи: тезистер жыйнагы; Илимий-пропагандалык «Мурас» ишкер долбоору ж.б. – Б.: «Кыргызстан», 1995.
3. *Акмолдоева Ш.* «Манас» ааламы. Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети. – Бишкек: Илим, 2003.

4. *Байгазиев С.* Манастаануу. Б.: – 2010.
5. *Бакчиев Т.* СВЯЩЕННЫЙ ЗОВ. Мнемоническое творчество джомокчу. – Б., 2005.
6. *Бартольд В.В.* Избранные произведения по истории кыргызов и Кыргызстана: Б., 1996.
7. *Бернштам А.Н.* Эпоха возникновения эпоса «Манас». «Манас» – героический эпос киргизского народа. – Фрунзе, 1968.
8. *Валиханов Ч.* Заметки по истории южносибирских племён. Собр. соч. в 5-ти т. Т.1-2 – Алма-Ата, 1984.
9. *Исаков Б.* Манас наама: Окуу китеби. – Б.: 2005.
10. *Карынкулов А.* «Манас» и манасоведение. Энциклопедический феномен эпоса «Манас»: Сб. ст. об эпосе «Манас». – Б.: Гл. ред. КЭ, 1995.
11. Кыргыз тарыхы: Кыскача энциклопедиялык создук. Урустанбеков Б.У., Чороев Т.К. Фрунзе, 1973.
12. Лорд А.Б. Сказитель. – М.: Восточ. лит., 1994.
13. «Манас» энциклопедиясы. 2 том. Б., 1995.
14. *Молдобаев И.Б.* «Манас» – историко-культурный памятник кыргызов. – Б., 1995.
15. *Мусаев С.* Манас: Научно-популярный очерк. – Б.: Шам, 1991.
16. *Путилов Б.Н.* Эпическое сказительство: Типология и этническая специфика. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1997.

2-тема: «МАНАС» ЭПОСУНУН ЖАРАЛЫШЫ ТУУРАЛУУ

-
- 2.1. «Эпос» жана «жомок» деген терминдеринин түшүндүрмөсү;
 - 2.2. «Манас» эпосунун жаралышы;
 - 2.3. «Манас» эпосу тууралуу орто кылымдар булактарында.
-

2.1. «Эпос» жана «жомок» деген терминдеринин түшүндүрмөсү

«Эпос» деген сөз дүйнөлүк илимий термин катары кабыл алынганы менен аны ар кайсы мезгилде, ар кайсы элдер ар түрдүү колдонуп келишкен. Ушул күнгө чейин анын так түшүндүрмөсү да бериле элек. Анткени, эпостун жарылышы, калыптанышы, өнүгүшү ар кайсы элде ар кандай жол менен өткөн. Ошондон улам, анын негизинде түзүлгөн теориялар да ар башка болуп келген. Ошондой болсо да, илимий аппараттын элементи катары «эпос» деген термин эмнени түшүндүрөт деген суроого, жооп берүүгө аракет кылып көрөлү. Л.Тимофеев менен С.Тураевдин адабият таануу терминдеринин сөздүгүндө, **эпос** (*epos* деген байыркы грек сөзү – сөз, кеп, баян дегенди билдирет) – баатырдык эпопея жана мекенчил мазмундагы, тарыхый өзөгү бар, адатта элдик музыкалык аспаптын кошотоосу менен элдик ырчылар тарабынан оозеки түрдө жаралып, оозеки түрдө аткарылган ыр. Фольклордун башка жанрларына салыштырмалуу, эпос элдик салттуу оозеки чыгарма болуп эсептелинет. Ал өзүнө көлөмдүү окуяларды, узак мезгилди жана кеңири мейкин аралыгын, толук кандуу сүрөттөөлөрдү камтыйт. Эпос жеке өзүнө гана таандык сапаттарга да ээ жанр. Ага сырткы сюжеттүүлүк жана драматизмдин өнүгүшү мүнөздүү. Анткени, сюжеттин өзөгүн көпчүлүк учурда согуштук окуялар, элдик

баатырдын душман менен беттешүүсү жана эң сонунда анын душманды жеңиши түзөт. Эпостун каарманы – элдик мүнөздүн бардык жакшы сапаттарын өзүнө сиңирип алып жүргөн баатыр, жоокер. Ал эбегейсиз күч-кубатка, эрдикке ээ экендиги менен өзгөчөлөнүп турат. Ал өзүнүн эл-жеринин эркиндиги үчүн күрөшкөн жоокер. Мындай образдар, эпосто өтө маанилүү идеялык кызмат аткарат. Эпоско: башкы каармандын душманга карата карама-каршылыгын, өнүккөн баяндоо учурларын, өзгөчө кайталоолорун, өнүккөн диалогду, баш-аягын куруу ыкмасы мүнөздүү. Эпоско, көркөм каражаттар системасынын туруктуулугу мүнөздүү: типтик көрүнүштөр, гиперболизация ыкмалары, туруктуу эпитеттер, шандуу жана салтанаттуу стиль. Элдик эпос кереметтүүлүк белгилер менен бирге чындыкты баяндайт. Анда турмуш чындыгы менен фантастика жуурулушкан» (13.475-478-б.).

Элдик баатырдык эпос, башкы каармандардын улуттук өзгөчөлүктөрүнө басым кылат. Эпостогу негизги кейипкерлер – баатырлар. Эпосто баатыр деген сөз барбы-жокпу, маселе анда эмес. Эпостогу орчундуу маани, өзгөчө сапаттарга ээ, элдик, мамлекеттик маселелерди чече алган адамга берилет.

Эпос айтуучулар тарабынан оозеки түрдө жаралып келген (жөө жомок, эпопея, тарыхый ыр, жомок) көлөмдүү чыгарма. Эпостун дагы негизги өзгөчөлүгү бул анын ыр түрүндө жаралып, оозеки түрдө аткарылгандыгы. Ошондуктан ага музыкалдык ыргак да мүнөздүү. Эпос ар дайым элдин өткөн-кеткенин, башынан кечирген азап-тозогун, жыргалын, улуттук аң-сезимин, ой жүгүртүүсүн, жалпы эле философиясын, үрп-адат, салтын баяндайт.

«**Эпос**» деген сөз, дүйнөлүк илимий термин катары кабыл алынганга чейин ар бир эл өзүнүн эпосторун, өз лексикасынан алып атап келишкен. Ал эми ыргыз элинин мисалына кайрылсак, «Манас» эпосун кыргыздар «**жомок**» деп аткашкан. «**Жомок**» деген сөз, илгертен бери кыргыз элинин нукура элдик сөзү болуп эсептелинген. XX кылымдын 30-жылдарына чейин бул сөз «Манаска» карата гана колдонулуп келген («**Манас**» **жомогу**). Өзгөчө

Кыргызстандын Түндүгүндө басымдуу түрдө айтылып, өмүр сүрүп келген «Манас» эпосун кыргыздар – **«жомок»** деп, айтуучуларын – **«жомокчу»** деп аташкан. Бул аталыш, элдик салттуу аталыш болуп эсептелинет. Буга улай хакас эли алып көрсөк, хакастар эпосторун – **алыптыг нымах** (алп жомок), ал эми чебер эпос айтуучуларын – **алып нымахчы** (алп жомокчу) деп, азыр да атап келишет. «Эпос» деген сөз дүйнөлүк илимий термин катары киргенге чейин, чыгыш славян элдери өздөрүнүн эпосторун: **сказ, сказание, были, были-на** деп аташкан. Иран тилдүү элдер азыр да өз эпосторун: **дастан** деп аташат. Ушундай эле көрүнүштү түрк-моңгол тилдүү элдеринен да жолуктурууга болот. Маселен, татар фольклорунун мыкты билерманы Н.Исанбет, минтип жазат: «Батыш Сибир, Төбөл жана Түмөн татарларынын тилинде **йомак ею** деген сөз – «жөө жомок айтуу» дегенди билдирет, ошондой эле **йомак эйту** деген сөз – «жөө жомок айтуу» деп которулат. Ал эми башкыр тилиндеги – **йомак**; ногой тилиндеги – **юмак**; казак, каракалпак тилдериндеги – **жумбак** деген сөздөр «табышмак» деген маанини берет. Кыргыз тилиндеги «жомок» деген сөздүн азыркы мааниси – **жөө жомок, легенда**. Чубаш тилиндеги **юмах** – «жөө жомок» деген маанини берсе, моңгол тилиндеги **домоғ** – «дарылоо», «жөө жомок», «баян же эпос», «легенда» деген маанини түшүндүрөт. Моңгол тилиндеги **дом** деген сөз – «ырым-жырым», «көз байлоочулук», «дарым-доо», «дубалоо» деген бир катар маанини берет. Рамстедттин айтуусу боюнча **йомгак** деген сөздүн уңгусу – «дом» деген сөздөн келип чыккан» (6.10-б.) дейт.

Биз кеп кылып жаткан бул сөздү, түрк-моңгол тилдүү элдердин дээрлик баарынан тең кездештирүүгө болот. А.Сагалаевдин айтуусу боюнча: «**дом– (жом-, йом-, юм-, ным-, жум– ж.б.)** аттуу уңгу-сөздүн мааниси: легенда, бубү-бакшынын баяны жана оорукчан адамдын жанынын башка дүйнөгө болгон саякаты дегенди билдирет» дейт. Албетте, жогоруда айтылган пикирлерден улам, аргасыздан бир катар суроолор жаралышы мүмкүн. Мисалы: эмнеликтен кыргыз эли «жомок» деген сөз менен «Манасты» гана

атап келген? демек анын өтө орчундуу бир себеби болсо керек? ар бир сөзгө өзгөчө маани бөлүп, ар бир сөздү бапестеп багып келген кыргыз эли «Манасты» жөн эле жерден «жомок» деп атабаган чыгаар?

Мурда «Манаска» гана карата колдонулуп келген **жомок** деген сөз, бүгүнкү күндө – **«жөө жомок»** маанисине (сказка) өтүп, эл ыйгарган өзүнүн түпкү ордун жоготуп алды. «Манас» айтып жатып, манасчылар ооруган адамга, малга дем салган, жамгыр жаадыртып аны токтотууга кудурети жеткен. Буга карата, эл ичинде айтылып келе жаткан бир катар тарыхый окуялар да далил. Демек, **«Манас» айтуу процессин** – ырым-жырым, дарымдоо, дарылоо, Манас жөнүндө легенданы айтуу, Манас жөнүндө баян айтуу, манасчынын жана угуучунун «Манас» дүйнөсүнө саякаттоо процесси деп да түшүнүүгө болот. Деген менен, ХХ кылымдын 30-жылдары сырттан келген **«эпос»** деген илимий термин, **«жомок»** деген элдик сөздү жана анын салттуу маанисин сүрүп чыгарып, көркөм адабий жанрдык белги катары **«жөө жомок»** маанисинде гана бүгүнкү кыргыз элинин турмушунда бекем орун алды.

2.2. «Манас» эпосунун жаралышы

Кыргыздар – Борбордук Азиядагы байыркы көчмөн элдердин катарына кирет. Тарыхый жолундагы өнүгүү өзгөчөлүктөрүнөн улам, көчмөн кыргыз элинде жады (эс тутум), эл аралык сөз менен айтканда, мнемоникалык маданияты өнүккөн. Жады маданияты, кыргыз элинин бардык жетишкендиктеринде орчундуу кызмат аткарган. Анын ичинде жазманы колдонбой турган, поэтикалык чыгармачылык өзгөчө мааниге ээ болгон. Алардын бирден-бир көрүнүктүү үлгүсү катары элдик эпосторду айтууга болот. Кыргыз элинде ондогон эпостор бар. Алардын ичинен эң көлөмдүүсү болуп, баатырдык «Манас» эпосу эсептелинет. Дал ошол «Манас» эпосуна салыштырмалуу, калган бардык кыргыз эпостору, кыргыз илиминде шарттуу түрдө «кенже» деп аталып келет.

«Манас» эпосунун жаратуучулары жана сактоочулары болуп, феноменалдуу эс тутумга (эс тутум – негизги көрсөткүч эмес), өзгөчө касиетке ээ – манасчылар эсептелинет. Алар «Манасты» улам бир кийинки муунга өткөрүп, учугун үзбөй улап келген. Манасчылардын аркасы менен «Манас» эпосу өнүгүп, элдин калың катмарына жайылтылып келген.

«Манас» эпосунун жаралышы тууралуу ойду манасчылар Ыраамдын Ырчы уулу байланыштырышат. Эпостун өзүндө, Ыраамдын Ырчы уулу Манастын кырк чоросунун бири, ишенимдүү жакын адамы, ырчы-жарчысы катары баяндалат. Кыргыздын салтына ылайык, Манастын карашында, Ыраамдын Ырчы уулу Манасты жоктоп, анын баатырдыгын, баскан жолун ыр түрүндө айтып даңазалайт. Мына ошол Ыраамдын Ырчы уулу тарабынан айтылган жоктоо, Манас жөнүндөгү баяндын башаты болуп калган деген кеп, манасчылар тарабынан эле эмес, эл ичинде да кенири айтылып калган. Албетте, бул ойду эл ичинде жашап келе жаткан элдик гипотеза катары кабыл алууга болот.

Ал эми илим жаатына келсек, «Манас» эпосунун жаралыш доору тууралуу азыркы илим өзүнүн бир катар божомолдорун сунуштаган:

1. М.О.Ауэзов жана А.Н.Бернштамдын пикири боюнча, «Манастагы» өзөктүү окуялар, кыргыз элинин тарыхындагы белгилүү бир доорго таандык деп айтып өтүшкөн. Тагыраак айтканда, IX кылымда кыргыздардын уйгур мамлекетин талкалап, жеңишке ээ болгон учуру болушу мүмкүн деп белгилешкен.

2. Эпостун мазмунун талдап жатып, Б.М.Юнусалиев айрым бир тарыхый, этнографиялык, лингвистикалык жана географиялык маалыматтарга таянуу менен IX-XI кылымдардагы кыргыздардын кара-кытайлар (кара-киндандар) менен болгон согуш учурун эпос менен байланыштырат.

3. В.М.Жирмунскийдин айтуусу боюнча, эпостун мазмуну кыргыз элинин тарыхындагы XV-XVIII кылымдардагы тарыхый окуяларды чагылдырат дейт.

4. Ал эми Р.Кыдырбаева эпостун пайда болуу тарыхы төмөндөгүдөй өткөн деп белгилейт: а) Түрк каганатынын пайда болуу доорунда: уруучулдук жана эрте орто кылымдар доорунда байланыштуу; б) Моңголдордун баскынчылык доорунда: элдердин жана уруулардын Борбордук Азиянын алкагында болгон кыймылына, жана ассимиляциясына байланыштуу; в) Жуңгар хандыгынын пайда болуу доорунда: Орто Азиядагы анын ичинде Тянь-Шаньдагы болгон тарыхый окуяларга байланыштуу.

«Жогоруда берилген илимий божомолдордун бири туура, бири туура эмес деп так айтуу азыр мүмкүн эмес. Эпостун мазмунун терең талдап жатып, азырынча төмөндөгү пикирди гана даана айтууга болот: «Манастын» мазмунундагы окуялар, чыгарманын узак мезгилдер бою калыптангандыгы жана көптөгөн катмарлардан тураары анык. «Манас» эпосунун текстинде архаикалык катмарлар сакталып калгандыгы айкын. Ал эми алархаикалык катмарлар, кыргыздардын тарыхындагы мамлекеттүүлүккө чейинки мезгилди чагылдырат.

Эпостогу байыркы элементтер матриархаттын калдыктары менен байланыштуу. Эпостун сюжетинде байыркы кыргыздардын жана алардын башка элдер менен болгон карым-катышынын тарыхы, жалпы эле тарыхый жолунда кездешкен маанилүү окуялардын издери сакталып калган. Эпостогу өзөктүү окуяларды талдоодо, жогорку деңгээлдеги уруучулдук түзүлүштүн – аскердик демократиянын доору чагылдырылгандыгын байкоого болот. Ошондуктан, эпостун генезисине байланыштуу маселелерди чечүүдө, байыркы мезгилден баштап, ар бир доордун катмарын өтө так жана кылдат карап чыгуу милдет» (11.46-48-б.).

2.3. «Манас» эпосу тууралуу орто кылымдар булактарында кездешкен маалыматтар

Азыркы күндө мурда айтылбай келген фактыларды, даректүү булактарды жарыкка чыгарып, ачык колдонууга эң сонун мүмкүнчүлүктөр жаралды. Учурунда тыюу салынып, жаап-жашырылып келген көптөгөн тарыхый маселелерге жана өткөн-кеткен процесстерге туура баа берүүгө коомдун тарыхый өнүгүшү үчүн азыр зор шарттар түзүлдү. Кыргыз элинин тарыхына, маданиятына байланыштуу кытай, араб, санскрит, перс тилдеринде жазылып калган тарыхый маалыматтар бүгүнкү күнү улам бир жаңы барактарын ачууда. Бул жагынан алып караганда, кыргыз эли дүйнөлүк тарыхтын майданында өзгөчө орун ээлеген эл экендигин айгинелеп турат.

XII кылымда жашап өткөн Шараф аль-Заман Тахир Марвази деген араб тилдүү саякатчы, дарыгер, өзүнүн «Таба-и аль-хайаван» («Жаныбарлардын табигый өзгөчөлүктөрү») аттуу эмгегинде, мындай дейт: «Кечкисин көңүл ачуу максатында, кыргыз падышасы өзүнүн ырчы-жомокчуларынын аткаруусунда жана музыкалдык аспаптын коштоосунда ыр-жомокторун угушат». Фольклордук чыгармаларды аткарган кыргыз ырчы-жомокчулары тууралуу бул жазма булак, азыркы күндө алгачкы маалымат болуп эсептелинет. Албетте, бул жазма булакта берилген ырчы-жомокчулар – манасчылар деп, жана алардын аткарган ыр-жомогу – «Манас» деп, баса белгилеп, так айтуу кыйын.

Бирок эпостун өзүнө майда жанрларды кошуп жүрүп отуруп, узак мезгил ичинде калыптангандыгын эске алсак, анда ал мезгилдин айтуучулары «Манастын» келечекте кайсы бир бөлүгүн түзө турган ыр-жомокторду аткарып келген деген ойго келүүгө болот.

Орто кылымдарда жазылган дагы бир тарыхый булак, 1959-жылы Ленинград (азыр Санкт-Петербург) университетинин Чыгыш таануу факультетинин китепканасынан табылган «Мажму ат-

таварих» («Тарыхтардын жыйнагы» же «Мурастардын жыйнагы») аттуу чыгарма. Анын автору – Сайф ад-дин Аксыкенти жана анын уулу Нурмухаммед. Жыйнак 1503-жылы эски тажик тилинде жазылгандыгы аныкталган.

Анда XVI кылымга чейин ар кайсы доордо жашаган белгилүү тарыхый реалдуу инсандар тууралуу маалыматтар берилген. Мисалы, эпикалык каармандар менен катар, чыгармада белгилүү тарыхый адамдардын аттары жана алардын кылган иштери жөнүндө айтылат: Абакакан – 1265-1282-жылдардагы Ирандын башкаруучусу, 1336-1405-жылдарда жашап өткөн Темирлан, XIV кылымдын аягында Алтын Ордонун башында турган Токтомуш кан (1406-жылы өлгөн) ж.б.

Ал эми бизди баарыдан мурда «Мажму ат-таварихтин» «Манас» эпосу менен болгон байланышы кызыктырат. Аталган булакта, Манастын өзү тарыхый адам катары берилип, Токтомуш кандын Манастын урматына Манасия шаарын курдурганы жөнүндө айтылат. Мындан сырткары, «Мажму ат-таварихте» Манастын калмак баскынчыларына каршы чыккан согуштары тууралуу да баяндалат. Ошондой согуштардын биринде, Манас менен Жолойдун жекеме-жеке чыккандыгы да сүрөттөлөт:

Согуш талаасында катуу кармашты Манас,
Аянычтуу үн чыкты душмандардан,
Жолой найзасын Манаска сунганда,
Манас өз найзасы менен аны какты.
Ошондо жаалданган кармаш башталды.

Бул ыр саптары, XIV кылымга чейин эле «Манас» эпосу поэтикалык формада айтылгандыгын күбөлөп турат» (7.32-33-бб.).

«Тарыхый инсан катары берилген Манас жөнүндөгү маалыматтар менен бирге эле, кыргыздардын түпкү теги менен уруулук бөлүнүштөрү тууралуу түшүндүрмөлөр, шаар менен кыштактардын байланыштары жөнүндө маалыматтар чагылдырылган. Бул

кол жазмада чагылдырылган кыргыздардын санжырасы, азыркы илимий маалыматтар менен дал келип тургандыгын байкоого болот. Кол жазма эски тажик тилинде жазылгандыгына карабастан, анын авторунун өзү көчмөн кыргыз уруусунун өкүлү болгондугун божомолдойбуз, анткени XV кылымда Орто Азиянын көп мамлекеттеринин аймагында перс тили (тажик тили – перс тилдер тайпасына кирет Т.А.Б.) расмий тилдин озуйпасын аткарган» (15.36-б.). Совет доорунда табылган бул кол жазма түрүндөгү чыгарма, учурунда терең изилденген эмес, анткени анын негизги идеясы диний багытта экендиги аныкталган: исламды даңктоо, мусулман ишениминин догматтарын, үрп-адаттарын түшүндүргөндүгү менен байланыштырылган. Ал эми эң өкүнүчтүүсү, кыргыздардын жашоо-турмушун чагылдырган булак катары анын маанилүүлүгү да жашырылып келген.

Орус адабиятында Манас жөнүндөгү биринчи кабарды, чоң кыргыз ордосунун (казактардагы) алдындагы Орусия империясынын өкмөтүнүн ошол кездеги өкүлү болгон майор Г.Франельдин (1849-ж.) жазган маалыматтарынан кездештирүүгө болот. Анын жазгандары боюнча, ошол жердеги кыргыздар: «өздөрүн буга чейин көчмөндүк кылган ногойлордун тукумубуз деп эсептешет. Кыргызбай – алардын уруу башчысы, Адигине жана Тагай деген эки уулу менен ногой башчылары, Манас менен анын уулу Семетейдин кысымынан улам, Или суусунун жээгинин түштүк жагында жайгашкан тоого көчүшкөн» (11.10-б.) деп, өздөрү тууралуу маалымат беришкен.

ТЕКШЕРҮҮЧҮ СУРООЛОР:

1. «Эпос» деген илимий термин эмнени түшүндүрөт?
2. «Жомок» деген элдик сөз эмнени билдирет?
3. «Манас» эпосунун пайда болгондугу жөнүндө элдик кандай божомолдор айтылат?

4. «Манас» эпосунун пайда болгон доору жөнүндө илимий кандай божомолдор кездешет?

5. Орто кылымдарда жазылган кайсы чыгармада, Манас тарыхый инсан катары айтылат?

АДАБИЯТТАР:

1. *Ауэзов М.* О времени возникновения эпоса «Манас». Энциклопедический феномен эпоса «Манас»: Сб. ст. об эпосе «Манас». – Б.: Гл. ред. КЭ, 1995.

2. *Бартольд В.В.* Избранные произведения по истории кыргызов и Кыргызстана. Б., 1996.

3. *Бернштам А.* Эпоха возникновения киргизского эпоса «Манас». Энциклопедический феномен эпоса «Манас»: Сб. ст. об эпосе «Манас». – Б.: Гл. ред. КЭ, 1995.

4. *Валиханов Ч.* Заметки по истории южносибирских племён. Собр. соч. в 5-ти т. Т.1-2 – Алма-Ата, 1984.

5. *Жирмунский В.М.* Народный героический эпос. – М.-Л., 1962.

6. *Исанбет Н.* Татар табышмаклары турында. «Татар табышмаклары». Казан, 1970.

7. *Караев О.* Ранние сообщения о Манасе. Эпос «Манас» и эпическое наследие народов мира. Тезисы международного научного симпозиума, посвященного 1000-летию эпоса «Манас». Б.: «Кыргызстан», 1995.

8. *Кыдырбаева Р.З.* Генезис эпоса «Манас». Фрунзе: Илим, 1980.

9. Кыргыз тарыхы: Кыскача энциклопедиялык сөздүк. Урустанбеков Б.У., Чороев Т.К. Фрунзе, 1973.

10. *Мелетинский Е.М.* Происхождение героического эпоса. – М., 1963.

11. *Молдобаев И.* «Манас» – историко-культурный памятник кыргызов. – Б.: Кыргызстан, 1995.

12. *Мусаев С.* Манас: Научно-популярный очерк. – Б.: Шам, 1991.

13. Словарь литературоведческих терминов. Ред.-сост.: Л.И.Тимофеев и С.В.Тураев. М.: «Просвещение», 1974.

14. *Талант Аалыбек (Бакчиев Т.)*. Манастааным. Жомокчунун жолу. Бишкек: 2003.

15. *Эралиев З.* Первое историческое свидетельство об эпосе «Манас». Эпос «Манас» и эпическое наследие народов мира. Тезисы международного научного симпозиума, посвященного 1000-летию эпоса «Манас». Б.: «Кыргызстан», 1995.

16. *Юнусалиев Б.* Киргизский героический эпос «Манас». Энциклопедический феномен эпоса «Манас»: Сб. ст. об эпосе «Манас». – Б.: Гл. ред. КЭ, 1995.

3-тема: МАНАСТААНУУ – СОВЕТ ДООРУНДА

- 3.1. «Манас» эпосунун варианттарын жаздырып алуу иш-чаралары.
 - 3.2. «Манас» эпосунун филология жана тарых илимдери тарабынан изилдениши.
 - 3.3. «Манас» эпосунун тексттерин басмадан чыгаруу иштери.
 - 3.4. Манастаануунун өнүгүшүнө мамлекеттик идеологиянын тийгизген таасири.
-

3.1. «Манас» эпосунун варианттарын жазып алуу

«Манас» эпосун илимий максатта кагазга түшүрүү иш-аракеттери, совет дооруна чейин эле XIX кылымдын экинчи жарымында башталган.

Ч.Валиханов (1835-1865) алгачкы орус-казак окумуштуусу, агартуучусу гана болбостон, кеңири профилдеги изилдөөчү-окумуштуу дагы болуп саналат. Ч.Валихановдун илимий материалдарында, кыргыз элинин тарыхын, маданиятын изилдөөгө негизги орун берилген. Кыргыз жергесине алгач ирет ал полковник М.Хоментовскийдин жетекчилиги алдындагы ири аскердик-илимий экспедициясынын мүчөсү катары 1856-жылы келип, Ысык-Көлдүн жээгинде жашаган кыргыздар менен таанышкан. Бул экспедиция учурунда, ал манасчынын (ысымы белгисиз) оозунан «Манас» эпосунун ири окуясын жазып алган.

Ч.Валиханов, «Манас» эпосун кыргыз элинин өткөн мезгилдеги тарыхы, маданияты жана дүйнөтаанымы чагылдырылган ар тараптуу булак катары караган. Анын кыргыздар жөнүндө жазылган дээрлик бардык эмгектеринде, өзүнө керек маалыматтарды ал «Манастан» алууга аракет кылган.

Ошентип, Ч.Валиханов жазып алган «Манас» эпосундагы «Көкөтөйдүн ашы» аттуу окуясы, ири илимий жана таанып-билүүчү мааниге ээ материал. Анын маанилүүлүгү, Октябрь революциясына (1917) чейин, ал тургай Орусия Империясынын колонизациясына (1876) чейин жазылып алынгандыгында турат.

Ал эми алгач ирет, «Манас» эпосунун мазмуну 1885-жылы жарык көргөн. Бул тарыхый окуяны жүзөгө ашыруу демилгеси көрүнүктүү түрколог – В.Радловго (өз аты: Фридрих Вильгельм – 1837-1918) таандык. Берлин университетин бүтүп (ал өзү германиялык болгон), 1858-жылдын жай айларында ал өзүнүн студенттик идеяларын жүзөгө ашыруу үчүн Орусияга жөнөйт. В.Радлов негизинен Алтай жана Батыш Сибирь өрөөндөрүндө жашап келген түрк тилдүү элдеринен лингвистикалык, этнографиялык жана фольклордук материалдарды чогултуу менен алектенген.

Кыргыздар отурукташкан аймакка В.Радлов эки сапар каттаган. Анын өзүнүн айтуусу боюнча, 1862-жылы ал Текестеги бугу уруусунда, ал эми 1869-жылы Ысык-Көлдүн күңгөй тарабында жана Токмок шаарынын түштүк-чыгышындагы аймактарда болгон. Бул экспедициялардын учурунда ал кыргыздардын элдик оозеки чыгармачылыгынын айрым үлгүлөрүн, анын ичинде «Манас» эпосун дагы жазып алган.

В.Радлов тарабынан түзүлгөн структуралык планда кыргыз фольклорунун үлгүлөрү төрт бөлүккө бөлүнгөн. Биринчи бөлүгүнө, ал – «Манас» эпосун, экинчи жана үчүнчү бөлүгүнө – «Жолой кан» жана «Эр Төштүк» деп аталган өзүнчө жомокторду киргизген. Ал эми төртүнчү бөлүгүн бир нече кошок түзгөн. Мындай бөлүштүрүү окумуштуунун ою боюнча шарттуу: «Эпикалык ырларды, мен Манас, Жолой жана Төштүк деген үч мазмун катары келтиргем, бирок буларды үч башка эпос деп түшүнбөө керек» деп баса белгилейт.

Негизинен «Манас» эпосу В.Радлов тарабынан жети окуяга бөлүнгөн. «Манастын төрөлүшү» деген биринчи окуя, В.Радловдун

өзүнүн айтуусунда: «Бул эпизод өтө келегей мазмундагы окуя, мага бул окуя кокусунан жаралып калган ыр сыяктуу туюлат» дейт.

Ошентип, биздин алдыбызда жаткан орус транскрипциясы менен кыргыз тилинде, 1885-жылы Санкт-Петербургда жарык көргөн «Манас» эпосунун биринчи чыгарылышы жана ошол эле жылы Германиянын Лейпциг шаарында жарык көргөн немец тилине которулган вариант, үзүндүлөрдөн куралгандыгын далилдеп турат. В.Радлов өзү моюндагандай, арасындагы окуялардын көбү жок. Биринчи окуя болгону алты беттен турат. Бул жерде Манастын балалык жана өспүрүм курагы, анын кан шайланышына байланыштуу окуялар жазылган эмес.

В.Радлов тарабынан жүз отуз жыл мурда жарыяланган «Манастын» тексти, илимий жана тарыхый-маданий жактан алганда, өтө чоң мааниге ээ. Анткени, В.Радловдун «Манас» эпосу боюнча бул материалы, жарыкка чыккан дүйнөдөгү биринчи басылыш болуп эсептелинет. Ал эми В.Радловдон бир нече жыл мурда Ч.Валиханов тарабынан жазылып алынган «Манастын» тексти, орус тилине кара сөз түрүндө которулуп, 1904-жылы гана Н.Веселовский тарабынан жарыяланган. В.Радловдун публикациясы үзүл-кесил болгондугуна карабастан, өз мезгили үчүн, Европага кыргыздардын элдик оозеки чыгармачылыгынын бермети болгон баатырдык «Манас» эпосу жөнүндөгү толук элестөөнү берген.

1898-жылы Нарындын жергиликтүү бийликтин (участковый) буйругу менен эпостун экинчи бөлүгүнүн ири окуяларынын бири («Семетей баатырдан бир бөлүм») жазылып алынган. Текст, манасчы Тыныбек Жапый уулунун (1846-1902) айтуусунда жазылып алынган. Бир нече жыл өткөндөн кийин (1925) ал эпизод Москва шаарынан, 184 беттен турган араб арибинде И.Арабаевдин (1882-1938) редакциясы астында китеп болуп жарык көргөн.

Октябрь революциясына чейинки мезгилдеги «Манас» эпосунун изилдөө иш-аракетинде венгр чыгыш таануучусу – Д.Алмашинин (1867-1933) кыргыз жана немец тилинде комментарийлери менен бирге берилген, 72 саптан турган «Баатыр

Манастын уулу Семетей менен коштошуусу» аттуу окуя туурасындагы макаласы маанилүү болуп эсептелинет. Анын макаласы алгач Будапешттеги «Keleti Szemle» (1911-1912) журналына жарыяланган. Автор тарабынан кыргыз тексти качан, кайсыл жерде жазылып алынганы эч жерде эскерилген эмес, ошондой эле үзүндү кимдин оозунан жазылып алынгандыгы жөнүндө дагы маалымат жок. Бирок Кыргызстандын тарыхы боюнча чыккан кыскача энциклопедиялык сөздүктө, Д.Алмаши эпостун бул үзүндүсүн Нарын өрөөнүнөн бугу уруусундагы манасчыдан жазып алгандыгы айтылат.

1903-жылы «Семетей» эпосунун («Манас» үчилтигинин экинчи бөлүгү) 270 ыр сабынан турган үзүндүсү орус сүрөтчүсү Б.Смирнов (1881-1954) тарабынан фонографка жаздырылып алынган. Санкт-Петербург көркөм сүрөт Академиясынын студенти кезинде эле, сүрөтчү катары ага Орус географиялык коому тарабынан уюштурулган Түндүк Азияга болгон комплекстүү экспедицияга катышуу мүмкүнчүлүгү тийген. Анда ал Пишпектен (азыр Бишкек) Кенжекара Калча уулунун (1859-1929) аткаруусундагы үзүндүнү угуп, фонографка жазып алууга үлгүргөн. Ушул кыска убакыт ичинде сүрөтчү өзүнүн – «Кыргызстанда. 1903-жыл» аттуу көркөм альбомуна негизинен этнографиялык мүнөздөгү жыйырмадан ашык этюддарды жана натурадан тартылган сүрөттөрүн киргизүүгө жетишкен. Сүрөттөрдүн ичинен Кенжекара Калча уулунун сүрөтү көңүлдү бурат, ал Октябрь революциясына чейинки мезгилдеги жомокчунун бизге жеткен биринчи сүрөтү болуп саналат. Кенжекара Калча уулунун оозунан жазылып алынган «Семетей» эпосунун кара сөз түрүндөгү баяндалышын жана айрым сүрөттөрүн камтыган очеркин Б.Смирнов «Түркестан талааларында» аттуу китебине киргизген. Бул үзүндүдө – Манастын уулу Семетей кантип өзүнө колукту издеп, акырында ал Айчүрөккө жолугуп, ага үйлөнгөндүгү айтылат.

Б.Смирновдун көрүнүктүү эмгегинин бири болуп анын орус коомчулугун кыргыздардын эпикалык чыгармачылыгынын ук-

муштай руханий эстелигинин мазмуну менен тааныштырганы эсептелет. Изилдөөчү өз сөзүндө: «ырчы-айтуучуну кырк күн, кырк түн укса болоорлугун» белгилеген.

Бул мезгил кыйдамын камтыган иштердин айрымдары (Г.Франелдин, Д.Алмашинин, Б.Смирновдун ж.б.) шарттуу экендигин белгилеп кетүү керек, анткени алардын авторлору «Манас» эпосун атайлап максат кылып изилдешкен эмес. «Манас» эпосун изилдөөдө, мындай тенденция, бүтүндөй Октябрь революциясына чейинки мезгилге мүнөздүү. Кыргыз эпосу менен толук алектенишпесе дагы, бул жерден Ч.Валиханов менен В.Радловду гана өзгөчө белгилеп кетүүгө болот.

Мындай мамилени, ал мезгилдеги окумуштуулардын бир гана фольклорист, лингвист, тарыхчы же этнограф катары чектелбегендигин билдирет. Көп учурда алар энциклопедиялык билим ээлери, универсал болушкан.

Совет доорундагы алгачкы жазып алуу иш-аракеттери Октябрь революциясынан беш жылдан кийин – 1922-жылы башталган. Бул иш-чаранын демилгеси башкыр элинин уулу, Тоң өрөөнүндө айыл мектебинин мугалими болуп иштеп жаткан К.Мифтаковго (1882-1949) таандык болгон. Ал биринчилерден болуп өзүнүн зирек жетекчилиги астында, өзүнүн окуучуларынын ичинен фольклордук чыгармаларды кагазга жазып алуу үчүн топ түзгөн. Белгилүү манасчы Сагымбай Орозбаковдун (1867-1830) айтуусундагы «Манас» эпосун алгачкы жазып алуу иши, демилгечинин өзү тарабынан башталып, андан соң бул оңой-олтоң турбаган кызмат, анын шакирти Ы.Абдырахманов (1888-1967) тарабынан улантылган. Кагазга түшүрүү араб арибинде, кыргыз тилинде жүргүзүлгөн.

«Манастын» ар түрдүү варианттарын манасчылардын айтуусунда жазып алып, иретке келтирип жана андан кийин ал кол жазмаларды сактоодо Ы.Абдырахмановдун салымы ченемсиз чоң. Эпостун азыркы колдо турган, анын укмуштуудай көлөмүн элестетүү кыйынга турган, кол жазмалардын ичинен бул адамдын колу тийбеген барак дээрлик жок. Сагымбайдын вариантынан тар-

тып, Ы.Абдырахманов тарабынан жазылып алынган эң кийинки варианттарга чейин бардык кол жазмалар тактыгы жана тыкандыгы менен айырмаланат» (1. 24-25-б.). Көптөгөн кыйынчылыктарга карабастан, Сагымбай Орозбаковдун вариантын жазып алуу иши, туура төрт жылга чейин созулган (1922-1926). Айтуучунун мезгил-мезгили менен козголуп турган оорусунан улам, иш токтотулган. Ишти улантуу жана айтуучунун ден соолугун жөнгө салуу үчүн мамлекет тарабынан тийиштүү колдоо көрсөтүлгөн эмес. Мындай мамиле Сагымбай Орозбаковдун вариантында диний жана улутчулдук маанидеги элементтер орун алгандыгы менен түшүндүрүлгөн. Бийлик тарабынан кылынган мындай мамиле манасчынын оорусун күчөтүп, өлүмүн жакындаткан. Ы.Абдырахманов жазып алган Сагымбай Орозбаковдун варианты, «Манас» үчилтигинин биринчи бөлүгүнөн («Манас») же 183 миң ыр сабынан турат. Манасчынын варианты учурунда толук жазылбай калса дагы, азыркы күндө ал ири варианттардын бири болуп эсептелинет.

Ал эми Ы.Абдырахманов өмүрүнүн акыркы жылдарына чейин Акмат Ырысмендеев (1891-1966), Саякбай Каралаев (1894-1971) ж.б. белгилүү манасчылардын варианттарын жазып алуу менен алектенген.

1929-жылы белгилүү манасчы Жакшылык Сарыковдун (1880-1934) айтуусунда үчилтиктин экинчи жана үчүнчү бөлүгү жазылып алынган.

1931-1941-жылдары, манасчылар Саякбай Каралаевдин, Тоголок Молдонун (Байымбет Абдырахманов), Жаңыбай Кожековдун (1869-1942), Багыш Сазановдун (1878-1958), Шапак Ырысмендеевдин (1863-1956), Акмат Ырысмендеевдин, Актан Тыныбековдун (1888-1951) варианттары кагазга түшүрүлө баштаган.

Согуштун алгачкы жылдары токтотулган эпостун варианттарын жазып алуу иштери 1943-жылы гана кайрадан жанданган. Саякбай Каралаевдин вариантын (үчилтиктин экинчи жана үчүнчү бөлүгүн – «Семетей» менен «Сейтекти») жазып алуу иши улантылган. Ал эми 1944-1945-жылдары дагы бир көрүнүктүү манасчы

– Молдобасан Мусулманкуловдун (1883-1961) варианты жазыла баштаган.

Ал эми 1952-жылы Саякбай Каралаевдин вариантынын экинчи жолу жазылып алынат. 1959-жылы атактуу манасчы Чоюке Өмүр уулунун инисинин (Азиз Өмүровдун) уулу Шаабай Азизов (1927(24)-2004) өз вариантындагы «Манастын» негизги окуяларын жазып, Кыргыз ССРинин Илимдер академиясынын Кол жазмалар фондусуна өткөрөт. Эки жылдан кийин Шаабай Азизов Кыргыз ССРинин Илимдер академиясына «Манас» эпосунун ошого чейин аналогу болбогон төртүнчү бөлүгүн, көлөмү 15 миң ыр сабынан турган «Эр Сарыкты» өз колу менен жазып (бул бөлүмдө Манастын чөбөрөсүнүн баатырдык эрдиктери баяндалат) өткөрөт.

60-70-жылдары эпостун үч бөлүгүн, манасчы Мамбет Чокморовдон (1876-1973) жазып алуу бүткөрүлөт, белгилүү манасчылар Алмабек Тойчубековдун (1888-1962), Дункана Кочукеевдин (1886-1981), Кааба Атабековдун (1924-2008), Сейдана Молдокееванын (1922-2006) варианттары жазылып алынат.

1963-жылы Кыргыз мамлекеттик радиосу тарабынан, 45 миң метр болгон аудио-магнитофондук тасмага Саякбай Каралаевдин айтуусундагы эпостун алгачкы эки бөлүгү («Манас», «Семетей») жазылып алынат. 1966-жылы «Кыргызфильм» киностудиясы тарабынан, көрүнүктүү кыргыз кинорежиссёру М.Убукеевдин (1935-1996) демилгеси менен «Улуу манасчы» аттуу эксперименталдык даректүү кинотасмасы тартылып алынып, Саякбай Каралаевдин «Манас» эпосунун экинчи бөлүгү («Семетей») чагылдырылган. Ушул эле жылдары кыргыз кинорежиссеру Б.Шамшиевдин аракетин менен «Манасчы» (1965) атуу даректүү кинотасмасы тартылып, Саякбай Каралаевдин чыгармачылыгы баяндалган. Ал эми 1968-жылы 74 жаш курактагы Саякбай Каралаевдин варианты үчүнчү жолу жазылып алынган. Мурдагы иш-чараларга салыштырмалуу, бул сапар манасчынын варианты аудио-тасмага чагылдырылган.

Ошентип, совет мезгилинде, «Манас» эпосунун алтымышка жакын варианты кагазга түшүрүлгөн. Айрым манасчылар, вари-

анттарын өз колдору менен кагазга түшүрүп Кол жазмалар фондусуна тапшырышкан. Бул иш-чараларды турмушка ашырууда фольклористердин эмгеги эбегейсиз зор. Анткени манастануунун тарыхында, «Манас» эпосунун варианттарын жаздырып алуу иши, ага чейин да, андан кийин да, мындай көлөмдө аткарылган эмес. Албетте, өткөндү кайталоого болот деген үмүт азыр жаралышы мүмкүн. Себеби ар мезгилдин өз манасчылары болуп келген жана боло берет. Бирок мурдагыдай алп манасчылардын чыгаары күмөн.

Совет мезгилинде жүргүзүлгөн «Манас» эпосун изилдөө иштери да өзгөчө мааниге ээ экендиги талашсыз. Албетте, ал учурдун өзүнүн көйгөйлөрү жана кемчиликтери да болгон. Бирок келечектеги илимий изилдөөлөр үчүн түгөнбөгөн булак болуп бере ала турган ири эмгектер, мына ошол мезгилде жаралгандыгын да тана албайбыз.

3.2. «Манас» эпосунун филология жана тарых илимдери тарабынан изилдениши

Совет мезгилинин алгачкы жылдарында, «Манас» эпосун илимий изилдөөгө алуу жагынан профессор П.Фалевдин (1888-1922) эмгектери белгилүү. Анын «Кара-кыргыз былиналары кандайча түзүлөт», «Кара-кыргыздардын эпосу жөнүндө» аттуу макалалары 1922-жылы Ташкенттен чыгуучу «Илим жана агартуу» журналынын биринчи санына жарыяланган. Автор, В.Радлов тарабынан жазылган материалдардын негизинде эпостун көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн анализге алган.

Б.Солтоноевди (1878-1938) кыргыз адабиятчысы жана тарыхчысы деп билишет. Аны алгачкы кыргыз этнографы деп да атоого болот. Анын поэтикалык жана адабий мурасы, дегеле бүтүндөй чыгармачылык ишмердүүлүгү эң жогорку баага ээ. Б.Солтоноевди, күчүнүн жетишинче «Манас» эпосун жана айрым башка чыгармаларды, ошондой эле кээ бир манасчылардын чыгармаылыгын карап чыккан, биринчи кыргыз окумуштуусу деп да эсептөөгө бо-

лот. Анын эмгегинин негизги бөлүгү «Манас» эпосуна арналып, кыргыздар байыртадан эле ыр менен жаны бирге калк экендигин жөнүндө айтылат.

Ал эми «1935-жылдын 27-28-декабрында, Фрунзе шаарында «Манас» эпосуна арналган Биринчи Бүткүл союздук илимий-практикалык конференция өтүп, негизги баяндамачылар катары профессор К.Тыныстанов (1901-1938), профессор Е.Поливанов (1891-1937) жана казак окумуштуусу М.Ауэзов (1897-1961) баяндама жасашкан. Окумуштуу катары К.Тыныстанов өз сөзүндө, манаस्ताануунун негизги маселелерин системага салгандыгын айтып өткөн. Конференцияда окулган К.Тыныстанов менен Е.Поливановдун илимий баяндамалары, Ч.Валиханов менен В.Радлов чыйыр салган, манаस्ताануунун классикалык мезгилинин алгачкы жыйынтыктары иретинде каралган» (1. 214-215-б.).

«Манас» эпосун изилдөөчүлөрдүн катарында негизги орун, 20-жылдардын аягынан тартып, өмүрүнүн акырына чейин активдүү изилдеген, көрүнүктүү казак жазуучусу, фольклор изилдөөчүсү, көрүнүктүү совет окумуштуусу М.Ауэзовго таандык. Анын көп жылдык кылдат изилдөө ишинин жыйынтыгы болгон – «Манас» – кыргыз элдик баатырдык поэмасы» аттуу эмгеги, «Манас» жөнүндөгү пайдубалдуу изилдөөлөрдүн катарына кирет.

В.Бартольд (1869-1930) – совет мезгилине чейинки кыргыздардын жана совет доорундагы кыргыз элинин тарыхын иликтөөгө баш оту менен киришкен алгачкы изилдөөчүлөрдүн бири. Негизинен Кыргызстандын тарыхына арналган анын айрым иштеринен улам, ага кыргыздардын элдик оозеки чыгармачылыгынын ар түрдүү жанрлары жакшы тааныш болгондугун байкоого болот. «Кыргыздар» аттуу белгилүү эмгегинде, окумуштуу «Манас» эпосун бир нече жолу эскерет. Анын бир катар башка иштеринде дагы, «Манас» кыргыз элинин тарыхы менен маданиятына байланышкан түрдүү маселелердин булагы катары колдонулат. «Орто Азиядагы түрк элдеринин тарыхы боюнча он эки лекция» аттуу эмгегинде кыргыздардын аскердик түзүлүшүн айтуу менен, В.Бартольд

алардын жунгар феодалдары менен болгон күрөшү «кыргыз элдик эпосунда, өзгөчө «Манас» жөнүндөгү жомоктор циклинде из калтырганын» белгилейт. В.Бартольд, «Манас» эпосундагы кыргыз элинин сырткы душмандар менен күрөшү, диний согуш катары сүрөттөлөт» деген пикирге, сын көз менен карайт. Ошентсе да, ал жазгандай: «XIX кылымдагы кыргыздар, XVI кылымдагы кыргыздар сыяктуу эле, исламдын догмалары жана жөрөлгөлөрү менен дээрлик тааныш болгон эмес». Албетте, ал мезгилде кыргыздар ислам менен такыр эле тааныш болгон эмес деп, баса айтуу ишенимсиз болуп калмак. Окумуштуу бул аркылуу, кыргыздар ислам дининин жөрөлгөлөрү менен үстүрт тааныш болгондугун айткысы келген сыяктуу.

Кыргыз элинин этнографиясын изилдөөдө С.Абрамзондун (1905-1977) эмгеги өзгөчө мааниге ээ. Ал кайрылбаган кыргыз тарыхы менен маданиятынын кырларын табуу кыйын. Анын илимий мурасындагы негизги орунду, кыргыздардын элдик оозеки чыгармачылыгынын үлгүлөрү ээлейт. Ал өзгөчө «Манаска» көңүл бөлгөн. Ал ар тараптуу тарыхый-этнографиялык материалдарды «Манас» эпосунан байкай алган. «Манас» эпосун изилдөөнү улантуу менен, С.Абрамзон 1968-жылы жарык көргөн «Кыргыздардын баатырдык «Манас» эпосу этнографиялык булак катары» аттуу макаласында, дагы да болсо «Манас» этнографиялык материал катары жетишсиз иликтенип жаткандыгына нааразычылыгын билдирген. С.Абрамзондун «Манастагы» этнографиялык материалдар боюнча жазылган алгачкы иштеринин бири болуп, 1946-жылы жарык көргөн «Кыргыз этнонимдеринин семантикасына карата» аттуу макаласы эсептелинет. Анда «кыргыз» этнонимин анализдөөдө этникалык тарыхтын булагы катары «Манас» эпосу каралган. Мында ал, «Манастагы» кырк уруу тууралуу маалыматка таянып, «кыргыз» термини, «кырк» деген сандан келип чыккан сөз катары далилдөөгө аракет кылган.

А.Бернштам (1910-1959) – көрүнүктүү совет археологу, тарыхчысы, этнографы, «Манас» эпосуна биринчи жолу 1941-жылы

«Түндүк кыргыздары тууралуу археологиялык очерк» аттуу эмгегинде кайрылат. Ал окумуштуулардын ичинен биринчилерден болуп кыргыз маданиятынын булактарына кайрылып, эпостун материалдарын колдонгон. А.Бернштамдын «Манаска» байланыштуу бардык эмгектеринде (алардын саны ондон ашуун), эпос тарыхый булак катары каралган.

Алсак, «Кыргыздардын «Манас» эпосунун жаралган доору» аттуу макаласында, А.Бернштам кыргыз эпосун тарыхый булак катары, анын мазмунун негизинен кыргыздардын VIII-IX жана XVII-XIX кылымдардагы көз карандысыздык үчүн болгон күрөшүндөгү саясий мезгилдин эки тарыхый этабы менен байланыштырып караган. Эпостогу бул мезгил тилкелеринин ортосундагы тарыхый окуялардын чагылдырылышы толук мүмкүн экендигин айткан. Негизги басымды ал кыргыз тарыхындагы ушул эки учурга, өзгөчө Түштүк Сибирде энесай кыргыздарынын жогорулашына байланыштуу VIII-IX кылымдарга такаган.

Ошентип А.Бернштам тарабынан төмөнкүдөй айкын корутундулар чыгарылган:

1. «Манас» – бул 820-847-жылдардагы кыргыз урууларынын көз карандысыздык күрөшү жөнүндөгү тарыхый повесть;

2. Эпикалык Манастын негизинде 820-847-жылдардагы боштондукка жетүү аракетиндеги кыргыз элинин жол башчысынын айкын тарыхый образы чагылдырылган.

Байыркы түрк жазуулары боюнча, А.Бернштам тарабынан энесай кыргыздарынын жол башчысы Яглакар-хан катары түшүндүрүлгөн, IX кылымдын 40-жылдарындагы окуялар «Манастагы» «Чоң казат» окуясы менен байланыштырылган. 840-жылы кыргыздар уйгурларды талкалап, алардын борборун ээлеп алган тарыхый окуя, А.Бернштамдын ою боюнча, «Манас» эпосунун эң ири окуясы «Чоң казатта» чагылдырылган деп баса белгилейт.

Академик Б.Жамгырчинов (1911-1982) – кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын тарыхый маалымат катары илимий талдоого алган алгачкы профессионал кыргыз окумуштууларынын бири.

«Кыргызстандын Орусияга кошулушу» аттуу эмгегинде, ал «Манаска» жана башка эпосторго элдин руханий маданиятынын эстелиги катары кыскача мүнөздөмө берген. «Манас» эпосунан алынган маалыматтар, анын «Кыргыз санжырасы» аттуу эмгегинде да учурайт. Мында ал, «Манас» эпосунун этнонимдерин кыргыздардын жалпы санжырасындагы маалыматтар менен байланыштырууга аракет кылган. Автор, «манасчы Сагымбай Орозбаков өз вариантында, кырк уруу кыргыздын жана ал уруулук союздун урашы жөнүндө баяндаган» деп белгилейт. Ошентип, Б.Жамгырчинов өзүнүн эмгегинде, Сагымбай Орозбаковдун варинатындагы кырк уруунун ар бирин иликтеп чыккан.

Ал эми «Манас» эпосунун орус тилине которулушунун теориялык жана практикалык маселелерине, биринчилерден болуп, профессор Е.Поливанов, 30-жылдардын орто ченинде кайрылган.

Кыргыз илимий чөйрөсүнөн, «Манас» эпосун изилдөөдө, негизги орун төмөнкү окумуштууларга таандык: тарых илиминде Б.Юнусалиев, фольклористикада М.Борбугулов, С.Мусаев, Р.Кыдырбаева, Э.Абдылдаев, К.Кырбашев, А.Сыдыков, А.Жайнакова, Р.Сарыпбеков, С.Бегалиев, З.Мамытбеков, М.Мамыров; этнография менен тарых илимдеринде С.Ильясов, И.Молдобаев, А.Хасанов, Ө.Караев, А.Мокеев; философия менен маданият таанууда А.Табалдиев, А.Медетбеков, М.Убукеев; педагогикада Т.Байжиев, З.Бектенов, Б.Исаков; адабият таанууда Ч.Айтматов, К.Асаналиев ж.б.лар чоң эмгек өтөшкөн.

Б.Юнусалиев (1913-1970) – «Манастын» ар түрдүү маселелерине арналган бир нече олуттуу эмгектердин автору, ал эпосту жарыкка чыгаруунун да жигердүү демилгечилеринин бири болгон. «СССР элдеринин эпостору» сериясын чыгаруу үчүн даярдалган кыргыз текстинин башкы редактору катары Б.Юнусалиев өзүнүн өмүрүнүн акыркы күндөрүнө чейин тексттерди басмага даярдоого байланышкан көптөгөн маселелерди чечүүдө эмгек кылган. Текстологиялык талдоо сыяктуу татаал жана жоопкерчиликтүү иш түздөн-түз анын жетекчилиги астында жүзөгө ашырылган.

«Манас» эпосун комплекстүү түрдө талдоо иш-аракети, белгилүү фольклор изилдөөчүсү, дүйнө элдеринин эпикалык чыгармачылыгынын билерманы – В.Жирмунский (1891-1971) тарабынан аткарылган. Ал кыргыз эпосунун жаралыш доору жөнүндөгү маселеге дагы кызыккан. Окумуштуу, «Манас» эпосунун пайда болушун жана өнүгүшүн жетишээрлик кеңири мезгил тилкесине – VI-XIX кылымдарга таандык деп билгилеп, үч доорго: 1. VI-IX кылымдар, тарыхка чейинки доор – жомоктук-мифологиялык доор; 2. IX-XVII кылымдар, тарыхый доор – кыргыз көчмөн мамлекетинин аскердик экспансиясынын доору (кытай жана калмактар менен болгон күрөш); 3. XVII-XIX кылымдар, кийинки доор – эпосту исламдаштыруу учуру деп бөлүп караган.

3.3. «Манас» эпосунун тексттерин басмадан чыгаруу иштери

Совет мезгилинде «Манастын» ар түрдүү варианттарын жазып алуу иш-аракети аркылуу, эпосту жаңы формада элге жайылтууга көңүл бурулган. «Манас» боюнча совет мезгилинде биринчи жарыяланган вариант болуп, 1925-жылы Москва шаарынан жарык көргөн өз мезгилинин белгилүү манасчысы Тыныбек Жапый уулунун (1846-1902) варианты боюнча жазылып алынган «Семетейдин» («Манас» үчилтигинин экинчи бөлүгү) үзүндүсү эсептелинет.

Ал эми Улуу Ата Мекендик согуш жылдары (1941-1945), «Манас сериясы» аттуу жалпы аталыш менен «Манас» эпосунун элге кеңири белгилүү эпизоддору өз өзүнчө болуп басмадан чыга баштаган. Алсак Тоголок Молдонун, Сагымбай Орозбаковдун, Саякбай Каралаевдин, Акмат Ырысмендеевдин варианттарынан бир катар эпизоддор атайын тандалып алынып, баш-аягы он китепче жарык көргөн: 1941-жылы – 7 китепче, 1942-жылы – 2 китепче, 1944-жылы – 1 китепче.

1952-жылы Фрунзе (азыр Бишкек) шаарында өткөрүлгөн «Манас» боюнча Экинчи Бүткүл союздук илимий-практикалык конфе-

ренциянын жыйынтыктарынын негизинде, 1958-1960-жылдары, «Манас» үчилтигинин бириктирилген кысылган варианты – биринчи бөлүктөн («Манас») 2 том, экинчи бөлүктөн («Семетей») 1 том жана үчүнчү бөлүктөн («Сейтек») 1 том китеп болуп жарыкка чыккан.

1978-1982-жылдары, Сагымбай Орозбаковдун варианты («Манас» бөлүгү) 4 том болуп басмадан чыккан. Ал эми 1982-1984-жылдары, Саякбай Каралаевдин варианты 5 том болуп («Манас» – 2 китеп, «Семетей» – 2 китеп, «Сейтек» – 1 китеп) басмадан жарык көргөн.

Мындан тышкары ХХ кылымдын 80-жылдары, Сагымбай Орозбаковдун варианты 4 том болуп академиялык басылыш менен Москва шаарынан кыргыз, орус тилдеринде жарыкка чыккан.

Тигил же бул манасчынын вариантын басмадан чыгарууда, эбегейсиз эмгекти эң оболу Кыргыз ССРинин Илимдер Академиясындагы (азыр Кыргыз Улуттук илимдер академиясы) «Манас» секторунун жамааты аткарган. Тексттерди араб, латын арибинен которууда андан кийин аларды редакциялоодо, иретке салууда «Манас» секторунун аткарган кызматы чоң.

3.4. Манастаануунун өнүгүшүнө советтик идеологиянын тийгизген таасири

Марксизм-ленинизмдин принциптерин туу туткан совет бийлиги жана анын катаал партиялык системасы менен бекем идеологиясы, советтик жаранга «жаркын келечекти» убада кылып турган. Ошондуктан көп мезгилдер бою «идеология» деген сөз, Советтер Союзунун биримдиги менен кубаттуу күчү катары элестетилген. Мындай ири өлкөдө, коммунизмдин принциптеринин бурмаланып жаткандыгына да коом күмөн санаган эмес.

Мына ушундай өлкөдө көптөгөн манастануучулар, ал тургай «Манас» эпосуна кылдай тиешеси барлар, же таптакыр жок кылынып, же андагы саясий режимдин, башкача айтканда, комму-

нисттик партиянын кылдат көзөмөлүндө болуп турган. «Манас» эпосуна жана манастануучуларга карата болгон мындай мамиле 20-жылдардын биринчи жарымынан тартып, 80-жылдардын экинчи жарымына чейин созулган. Анын эң катаал жана эң татаал учуру, сталиндик режимдин 30-50-жылдарына туура келген.

«И.Сталин манастануучуларды камоо же атуу, чыгарган китептери менен окуу куралдарын жок кылуу жөнүндө көрсөтмө бергенби же жокпу айтуу кыйын. Ал көбүнчө өздөрүнө жакпаган адамдардын гана эмес, элдин гениалдуу чыгармачылыгынын өзүн дагы жалган жалаа, жаман сөз менен жок кылууну максат кылган көрө албас, ичи тар, карьерист, жергиликтүү бийликтегилердин иши болгон. Ал эми илим менен маданияттан абдан алыс болгон, жергиликтүү партиялык жетекчилер «эл душмандарына көрүлгөн чаралар» жөнүндө Москвага рапорт берип турушкан. Ал эми өлкөнүн ичиндеги кандайдыр бир альтернативдүү, оппозициялык күчтөрдөн абдан корккон большевиктер партиясы, токтоосуз жазалоо акцияларын өткөрүп турушкан» (2. 208-б.).

Ал мезгилдин айрым көрүнүштөрү тууралуу белгилүү кыргыз жазуучусу М.Байжиев төмөнкүлөрдү билдирет:

1925-жылы К.Тыныстановдун (1901-1938) сунушу боюнча, РКП(б) Обкомунун Агитпроп бөлүмүнүн (Россия Коммунисттик партиясынын областык комитетинин Агитация жана пропаганда бөлүмү) коллегиясында, «Манас» поэмасынын жарык көрүшүнүн зарылдыгы жөнүндө чечим кабыл алынган. Ал эми жогоруда аталган иш-чараны сунуштагандыгы үчүн жана кийинчерээк өзүнүн «Академия кечелери» аттуу пьесасын жазууда Манастын жана Шабдандын образына кайрылгандыгы үчүн К.Тыныстановго буржуазиялык-улутчул деген айып тагылып, 1937-жылдын 1-августунда камакка алынат. 1938-жылдын 5-ноябрында, К.Тыныстановду атууга буйрук берилет.

1935-жылдын 10-январында өткөн Кыргыз АССРинин КП(б) Борбордук Комитетинин Бюросунун отурумунда, Эл агартуу наркому Т.Джолдошев (1902-1937), «Манастын» айрым окуяларын

кыргыз жана орус тилдеринде китеп кылып жарыкка чыгарууну сунуштайт. Бюронун отурумун Т.Айтматов алып барат.

Ал эми 1935-жылдын 29-мартында, «Манасты» китеп кылып жарыкка чыгаруу боюнча редколлегия түзүлүп, редколлегиянын мүчөлөрү болуп: М.Л.Белоцкий, Х.Жээнбаев, Б.Исакеев, Т.Жолдошев, А.Жумабаев, Азадковский, К.К.Юдахин, С.Афандияров, С.Сейфуллин, Соколов, Токжанов, А.А.Лахути, А.Айылчинов, К.Рахматуллин, А.Н.Самойловичтер кирген. Мына ушул тизмеге киргендердин ичинен: М.Л.Белоцкийди, Х.Жээнбаевди, Б.Исакеевди, Т.Жолдошевди, С.Сейфуллинди, А.Н.Самойловичти жана Бюронун отурумун алып барган Т.Айтматовду да ошол кездеги саясий режим атууга буюрган.

1935-жылдын 27-28-декабрында, «Манас» эпосуна арналып, Фрунзеде өткөн Биринчи Бүткүл союздук илимий-практикалык конференцияда баяндама жасап, «Манас» эпосунун 1000 жылдыгы туурасында божомолду биринчи болуп айткандыгы үчүн гениалдуу орус лингвист-полиглоту Е.Поливанов, 1937-жылдын 1-августунда, Москва шаарында атылган.

1937-жылдын 1-июлунда болуп өткөн Кыргыз ССРинин КП(б) Борбордук Комитетинин Бюросунун отурумунда, Октябрь революциясынын 20 жылдыгына карата, Сагымбай Орозбаковдун вариантынын орус тилине которулган «Көкөтөйдүн ашы» менен «Чоң казатты» басмага даярдоо маселесин коюу» чечими кабыл алынып, Эл агартуу наркому О.Алиев, Кыргыз ССРинин КП(б) Борбордук Комитетинин бөлүм башчысы А.Айылчинов, Кыргыз ССРинин КП(б) Борбордук Комитетинин Биринчи секретары М.Аммосовдор чыгып сөз сүйлөшкөндүгү үчүн үчөө тең камакка алынып кийин атууга кеткен.

Жогоруда аты аталгандардан тышкары, «Манас» эпосуна түздөн-түз тиешеси бар: Б.Солтоноев, И.Арабаев, К.Кенебаев, Е.Султанбеков, М.Салихов, К.Камбаров, А.Алимовдор да өмүрүнөн айрылган (2).

«1946-жылы Кыргыз ССРинин КП(б) Борбордук Комитети, «советтик патриотизмди, СССР элдеринин сталиндик ынтыма-

гын жана кыргыз элинин маданиятын мындан ары өнүктүрүүгө» багытталган кыргыз элинин улуттук майрамы катары, «Манас» эпосунун 1100 жылдык юбилейин белгилөө жөнүндөгү тарыхый чечимин кабыл алган» (1.64-б.).

Ошол эле жылы, Кыргыз ССРинин КП(б) Борбордук Комитетинин Биринчи секретары Н.Боголюбов, СССР БКП(б) Борбордук Комитетинин Секретары А.Ждановго «Манастын уулу Семетей» көркөм кино тасмасын тартууну улантууга уруксат берүү өтүнүчү менен кайрылган, анткени «юбилейге карата тасманын чыгышы чоң маданий-саясий окуя болмок», бирок СССР БКП(б) Борбордук Комитети бул демилгени колдомок түгүл, көркөм кино тасманы тартууга таптакыр тыюу салат. Коммунисттик партиянын ал кездеги башкы идеологу А.Жданов, «интеллигенция чөйрөсүндө жаңы эл душмандары – «космополиттер», ал эми союздук республикаларда – «буржуазиячыл-улутчулдар» пайда боло баштады» деген саясаты менен чыгып, союздук республикалардагы улуттук маанидеги иш-аракеттерге кескин тыюу салган. «Манас» боюнча жаңы эле киргизилген сунуштар, партиянын жаңы көрсөтмөлөрүнүн шартында, мамлекеттин жана партия менен элдин биримдигин ыдыратуу максатындагы «идеологиялык диверсия» катары көрүнө баштаган» (1.64-б.).

Ушундан улам, 1947-жылдын 9-сентябрындагы Кыргыз ССРинин КП(б) Борбордук Комитетинде өткөн «Тил, адабият жана тарых институтунун иши жөнүндө» отурумда, институттун ишмерүүлүгүндө олуттуу саясий кемчиликтер табылып, аталган мекеменин айрым мүчөлөрүнө «буржуазиячыл-улутчулдар» деген саясий айып тагылган. «Манастын уулу Семетей» аттуу көркөм кино тасмасынын материалдары өрттөлгөн.

Ошентип, «Манас» эпосуна жана аны колдогондорго каршы 20-жылдары башталган саясий куугунтуктоо 40-жылдары да өз доорун сүргөн. «Манас» эпосу боюнча изилдөө иштерин жүргүзүп келген Т.Саманчин (1909-1979) менен Т.Байжиев (1909-1952) 1949-жылы 10 жылдык мөөнөткө кесилип, биринчиси катуу оору-

га туш болуп эптеп 1955-жылы эл-жерине кайтып келсе, экинчиси Карагандадагы оңдоп-түзөтүүчү эмгек лагеринен кайтпай калган. Ошол кезде таланттуу жаш тилчилер Х.Карасаев (1902-1998) менен К.Юдахин (1890-1975) өкмөт менен партиянын «ишеничинен кеткен». Белгилүү адабиятчы З.Бектеновду 1952-жылы 10 жылдык мөөнөткө эркинен ажыратуу өкүмүн чыгарышкан. Бирок ал 5 жыл абакта, дагы 7 жыл бою үй камагында отурган.

«Манас» эпосуна катышы бар адамдарга каршы болуп жаткан 40-жылдардагы мындай катаал мамиле, көрүнүктүү кыргыз фольклористтеринин бири, башкырт уулу К.Мифтаковду (1882-1949) өз үйүндө асынып өлүүгө дуушар кылган. Ал эми анын сөөгү жашыруун түрдө, түн ичинде Фрунзе шаарындагы Ала-Арча көрүстөнүнө коюлган.

Ал кездеги саясий режим, «Манас менен Алмамбет» пьесасынын автору К.Рахматуллинди да (1903-1946), сөздүн түз маанисинде, кан түкүргөнгө чейин жеткирип, өлүмүн тездетишкен.

К.Тыныстановдун чыгармачылыгын жана «Манас» эпосун толук актоого өмүр бою күч жумшап келген Б.Юнусалиев 1970-жылы инфаркттан көз жумган.

Кыргыз эпосун сактап калууга жана жайылтууга эбегейсиз эмгек кылган, көрүнүктүү казак окумуштуусу жана жазуучусу М.Ауэзов Москва шаарынан баш калка издөөгө аргасыз болгон.

«Манас» эпосун сүйүп, ал тууралуу жана анын айтуучулары тууралуу ири эмгектерди жараткан ленинграддык окумуштуу, академик В.Жирмунский кыргыз улутчулдары менен байланыш түзгөн космополит деп жарыяланып, өзү камактан эптеп качканга аргасыз болгон, ал эми анын эмгектери марксизм-ленинизм идеясына каршы деп табылып, китеп дүкөндөрүнөн, китепканалардан алынып салынган.

1952-жылдын 6-10-июнунда Фрунзеде (азыр Бишкек) «Манас» эпосу боюнча Экинчи Бүткүл союздук илимий-практикалык конференция өткөрүлүп, СССРдин туш тарабынан белгилүү чыгыш таануучулар, эпос таануучулар келип катышышкан. Беш

күнгө чейин созулган конференциянын негизги темасы «Манас» эпосунун элдүүлүгүн аныктоо болуп эсептелинген. Конференцияга Кыргызстандын КП Борбордук Комитетинин Биринчи секретары Ы.Раззаков катышкан. «Конференциянын чечиминде, «Манас» эпосунун өзөгүн кыргыз элинин мифтери, легендалары, турмуш-тиричилиги, адеп-аклагы, накыл сөздөрү, коомдук жана экономикалык тажрыйбасы түзөөрү айтылган. Аталган эпос, поэтикалык чыгармалардын берметин, ошондой эле кыргыз элинин тарыхынын өнүгүү учурларын көрсөтөөрү белгиленген. Ал кыргыз элинде кеңири орун-очок алган эпос» (1. 65-б.).

Конференцияда олуттуу дискуссия жүрүп, «партиялык жана анын сөзүнөн чыкпаган адабий функционерлер, эпостон «эл душмандары» тарабынан таңууланган пантүркисттик жана панисламисттик катмарлар түрүндөгү идеологиялык катачылыктарды табышкан». Бул сыяктуу корутундулар, МКБнын (Мамлекеттик коопсуздук комитети) эксперттик комиссиясынын баяндамасында да: «Буржуазиячыл-улутчул жолдоштор айрым манасчыларды өздөрүнүн таптык кызыкчылыктары үчүн эпосту бурмалоого, ага элге каршы, панисламисттик, пантүркисттик идеяларды киргизүүгө мажбурлашкан, эпостун айрым жерлеринде ачык эле контрреволюциялык, анын жетекчиси В.И.Ленинге каршы белгилер орун алган, мындай көрүнүштү Сагымбай Орозбаковдун вариантынан даана байкоого болот» деп берилген.

Кыргыз ССРинин КП(б) Борбордук Комитетинин Бюросунун 1952-жылдын 27-июнундагы чечиминин негизинде, элге каршы деп эсептелинген китептер, таптакыр колдонуудан алынып салынган. Алардын катарына: 1941-жылы чыккан «Манас» басылмасы, 1946-жылы чыккан «Чоң казат», 1948-жылы чыккан «Айкөл Манас» китептери кирген. «Манастагы» «Чоң казат» окуясы зыяндуу жана баскынчыл мүнөздө берилген эпизод катары каралган. Эпоско карата болгон мындай чабуул, 1949-жылкы Кытайдагы Элдик революциянын жеңилишинен кийин Москва менен Пекиндиң достук мамилелеринин орун алгандыгына да байланыштуу болгон. Буга

карата, эпосто баяндалган кыргыздардын кытайларды жеңгени туурасындагы окуялар, коммунисттик партиянын чакырыгына каршы» (1. 65-б.), деп бааланган.

Акыры «Манас» эпосу акталып, пантүркизм, панисламизм, буржуазиячыл-улутчул ж.б.у.с. саясий айыптар идеологиялык катчылык катары эсептелинип калды.

Бул жөнүндө, 1949-жылы репрессияланган Т.Байжиевдин уулу – кыргыз элинин белгилүү драматургу жана жазуучусу М.Байжиев төмөнкүлөрдү ойду айтат: «Манас» эпосуна карата мамиле, ар кайсы жылдары мамлекеттеги саясий конъюнктуранын керектөөлөрүнө ылайык өзгөрүп жүрүп отурган. Кыргыз элинин жан дүйнөсүндө бекем орун алган «Манас» аттуу руханий мурас, бирде саясий жактан таанылса, бирде тескерисинче, таптык жана партиялык белгилерден улам, совет бийлиги тарабынан сынга алынган. Большевиктер алды-артын карабай, эч нерсени ылгабай, «партия менен өкмөттүн саясий» ырын, «Манастын» өзү ырдап чыгышын каалаган. Бирок «Манас» багынбады, тарыхый окуялардын айлампасына, саясий тегирмендин ташына тушугуу менен, өз баалуулугу менен өз ордунда калды, өз элине кызмат өтөп, акыры жеңүүчү болуп чыкты.

«Манаска» байланышкан партиялык токтомдор менен таанышып жатып, бул «акылман саясат» кандай катаал, адилетсиз, а түгүл таптакыр уят-сыйыты жок экендигине таңгалып бүтө албайсың. Бул саясат өзүнүн жеке кызыкчылыктарын көздөп, чындыкка каршы чыгып, уят-сыйыттан кетип, нечендеген адамдардын тагдырын талкалап, далай алдыңкы инсандарды күм-жам кылды. Айрымдары баланын куурчагына айланып, өз эркиндиги менен өмүрүн сактап калышы үчүн, акты кара, караны ак деп бийлик менен компромисске барууга мажбур болушкан» (2. 226-б).

Ошентип совет доорунда, «Манас» эпосу беш ирет саясий соккуга дуушар болгон. Беш жолу тең «Манаска» ар түрдүү татыксыз саясий айыптар тагылган. Анын алгачкысы 1925-жылы башталып, акыркысы 1988-жылы аяктаган. Айыптоонун ар бир этабы, бир жылдан бир нече жылга чейин созулуп, негизинен таптык мүнөздү

камтыган: 1) 1925-1932-жж. – таптык-динчил (бай-манаптык, панисламисттик); 2) 1932-1935-жж. – таптык-улутчул (феодалдык, кулактык, буржуазиячыл, улутчул); 3) 1937-1938-жж. – таптык-улутчул (буржуазиячыл, контрреволюциячыл, улутчул, алашчыл, пантүркисттик); 4) 1947-1952-жж. – таптык-улутчул, таптык-динчил (феодалдык, клерикалдык, панисламисттик, пантүркисттик, элге каршы, реакциячыл); 5) 1979-1988-жж. – таптык-улутчул (реакциячыл, улутчул, феодалдык, клерикалдык).

Эгерде биринчи төрт этапта, «Манас» эпосунун айрым варианттарына жана анын мазмунундагы айрым элементтерине СССРдин бүтүндөй саясий системсы анын ичинде, саясий бийликтин бардык субъектилери айып коюп, каршы күрөшүп келсе, акыркы бешинчи этапта, кыргыз элинин белгилүү акыны А.Токомбаев Сагымбай Орозбаковдун вариантына саясий айып коюп, жеке өзү күрөшүүгө белсенген.

ТЕКШЕРҮҮЧҮ СУРООЛОР:

1. Манастануунун калыптанышындагы Ч.Валиханов менен В.Радловдун ролу.

2. Совет доорунда «Манас» эпосунун текстин жаздырып алуу иш-аракети алгач ирет ким тарабынан жана качан башталган?

3. Манастануунун өнүгүшүндөгү К.Тыныстановдун, Е.Поливановдун жана М.Ауэзовдун ролу.

4. Эмне үчүн «Манас» «реакциондук эпос» деп саналган?

5. Советтик манастануучулардын дарегине кандай саясий айыптар тагылган?

6. 1952-жылы «Манас» эпосу боюнча өткөрүлгөн Экинчи Бүткүл союздук илимий-практикалык конференция манастануунун тарыхында кандай роль ойногон?

7. Эпостун салттуу сюжети деген эмне?

8. «Манас» үчилтигинин салттуу сюжетин бурмалоолого жана өзгөрүүлөртүүгө эмнелер себеп болгон?

АДАБИЯТТАР:

1. *Акаев А.* История, прошедшая через мое сердце. – Москва-Бишкек: ИПЦ «Дизайн. Информация. Картография», Илим, 2003.
2. *Байжиев М.* В битве за истину. Литературоведческие очерки разных лет. – Б., 2001.
3. *Жирмунский В.М.* Народный героический эпос. М.,Л., 1962.
4. *Карынкулов А.* «Манас» и манасоведение. Энциклопедический феномен эпоса «Манас»: Сб. ст. об эпосе «Манас». – Б.: Гл. ред. КЭ, 1995.
5. *Мусаев С.* Манас: Научно-популярный очерк. – Б.: Шам, 1991.
6. Судьба эпоса «Манас» после Октября. Составители: Т.А.Абдыкаров, С.Р.Жумалиев. Б., 1995.
7. *Юнусалиев Б.* Кириш сөз (предисловие). Манас, кн. 1. Фрунзе, 1958.

4-тема: КЫРГЫЗДАРДЫН ДҮЙНӨТААНЫМЫ ЖАНА МАНАСЧЫЛЫК ӨНӨР

- 4.1. Кыргыздардын дүйнөтаанымы.
 - 4.2. Манасчынын трансценденттик озуйпалары.
 - 4.3. Манасчылардын типтери.
 - 4.4. Кыргыз турмушундагы манасчынын орду жана озуйпасы.
-

4.1. Кыргыздардын дүйнөтаанымы

Дүйнөтааным – бул объективдүү дүйнө менен андагы адамдардын орду, адамдын өзү жана аны курчап турган чындык туурасындагы билимдердин жалпыланган жыйынтыгы, баалуулуктардын, ишенимдердин, идеалдардын жана көз караштардын системасы, ошондой эле ушул көз караштардын негизинде түзүлгөн ишенимдер, идеалдар, таанып билүү жана ишмердик принциптери, баалуулук багыттары. Дүйнөтаанымда адамдын руханий бүтүндүгүнүн жыйынтыгы жатат. Дүйнөтааным баалуулук багыттары, идеалдар, ишенимдер жана ошондой эле адам менен коомдун жашоо образы түрүндө жашайт.

Адам – аң-сезимдүү социалдык жандык. Анын ишмердиги максаттуу. Реалдуу турмушта максаттуу иш жүргүзүү үчүн, ал билип гана тим болбостон, кылганды да, максаттарды тандоону, тигил же бул чечимди кабыл алууну да билиши керек. Бул үчүн ага дүйнөнү терең жана туура түшүнө билүү зарыл.

Дүйнөтаанымдын тарыхый типтери болуп: мифологиялык, диний жана философиялык дүйнөтаанымдар эсептелет.

Мифологиялык дүйнөтаанымга, субъект менен объектини андоосуз бөлүү, адамдын айлана-чөйрөдөн өзүн бөлүп кароо жөндөмүнүн жоктугу кирет. Белгисизди андоо белгилүү нерсе аркылуу ишке ашат; адамга алгач өзүн андан бөлүп карабаган өзүнүн жеке болмушу менен уруусунун болмушу белгилүү.

Мифологиялык аң-сезимде адам, социум жана жаратылыш өз ара мамиле түзүү менен өз ара түшүнүшүүнүн көзгө көрүнбөгөн миңдеген жиптер менен байланышкан, бир жана ажырагыс бүтүндүктү элестетет. Бул мифтин жанданышы диндин алгачкы формаларында: фетишизмде, тотемизмде, анимизмде, алгачкы магияда көрүнөт. Жаратылыш кубулуштарынын негизинде жаткан сырдуу руханий күчтөр жөнүндөгү элестөөлөрдүн эволюциясы, диндин классикалык формасын алат, ал эми дин дүйнөтаанымдын формасы болуп саналат.

Дин үчүн дүйнө аң-сезимдүү мааниге жана максатка ээ. Дүйнөнүн руханий башталышы, анын борбору, дүйнөлүк ар түрдүүлүктүн, салыштырмалуулук менен туруксуздуктун ортосундагы санап бөлүүнүн бөтөнчө чекити болуп, Кудай эсептелинет. КУДАЙ дүйнөгө бүтүндүктү жана биримдикти берет. Ал дүйнөлүк тарыхтын жүрүшүн багыттайт жана адамдын кылган иштерине адеп-аклактык санкцияларды орнотот. КУДАЙ маселесин философиянын тилине которгондо, мезгилдик жана мейкиндик жактан актуалдуу-чексиз, дүйнөнүн үстүнөн караган акыл-эстүү башатын, абсолют маселеси.

Кыргыз коомунда уруулук мамилелердин туруктуу болуп, азыркы күнгө чейин сакталып келе жаткандыгы менен кыргыздардын дүйнөтаанымында, дагы да болсо диндин архаикалык формасы өкүм сүргөндүгү даана байкалат. Кыргыздардын руханий турмушунда, азыр да ал маанилүү роль ойноп келет. Анын мазмуну, азыркы кыргыз эли тарабынан расмий дин катары таанылган исламдан, кээ бир жагынан айырмаланып турат. Мунун өзү, кыргыз элине ислам дининин кеч келгендигине (XVI-XVII кк.) байланыштуу. Кыргыздар өзүн «мусулманбыз» деп эсептегени менен, аларды исламдын чыныгы жолундагы мусулман деп айтуу өтө кыйын. Анткени кыргыздар азыркы күнгө чейин ата-бабаларынан бери келе жаткан байыркы диний культтарын тутунуп келишет. Бул жагынан алганда, кыргыздар исламдын өзүнө керектүү же зарыл деп эсептеген элементтерин алып, өзүнө сиңирип, ата-бабалары-

нан бери келе жаткан салтына, дүйнөтаанымына туура келбеген элементтерди кабыл алган эмес. Ар бир элдин, а түгүл диндин да өзүнө таандык диний культтары болуп келген. Тилекке каршы, айрым элдер өзүнүн культтарын эс-тутумунан, турмушунан чыгарып койгон же башка бир диндин же дүйнөтаанымдын таасиринде калган. Ал эми кыргыздарга келгенде, азыркы күнгө чейин кылымдар бою жашап келген диний культтарын эсинде сактап, турмушунда колдонуп келе жатат, алар: **1. Теңир ата культу; 2. Умай эне культу; 3. жаратылыш культу; 4. арбактар культу.**

Кыргыздардын диний ишенимдеринин системасында башкы орун – Теңир (Теңир ата, көкө Теңир, көк Теңир) культуна таандык.

«Теңирчилик дүйнөтаанымы – түрк-моңгол тилдүү көчмөн элдеринде кеңири жайылган. Алгачкы таңирчилдердин бири байыркы хунндар (гундар) болгон. Алардын асманды ыйык туткандыгы жөнүндөгү жазма эскермелер кытай хроникаларында сакталган. «Теңирчилик» термини же латын формасында «тенгризм» байыркы түрктөрдүн дининин аталышы катары, алардын башкы кудайы – Теңирдин атынан аталган» деп, алгач ирет көрүнүктүү француз түркологу Жан-Поль Ру белгилеген. Эң кеңири маанисин алганда, теңирчилик – асман менен ассоциацияланган Теңир кудайына болгон ишеним катары кабылданган. Теңир космостун бөлүгү катары дагы каралган, бирок ошол эле учурда асман руху жана асмандан орун алган кудай катары кабылданган» (5. 59-б.).

Кыргыз элинин башка культтарын айтпаганда да, алардын аң-сезимин, жан-дүйнөсүн ээлеп келген дагы бир негизги культтардын бири – арбактар культу. Арбактар, тиричиликти кечирип жаткан жакындарын колдоого, сактоого, жамандыктан калкалоого жөндөмдүү күчтүү рух экендиги жөнүндө ишеним азыр да кыргыз элинде жашап келет.

Рух – бул адам, жаныбар, өсүмдүк, минерал же асман телосу болсун, турмуштук күчтүн өзүнчө бөлүгү. Бардык жандуулардын да, жансыздардын да руху бар деп, кыргыз эли байыртадан бери кабылдап келген.

Элдик ишенимге ылайык, манасчылык касиет, Манас дүйнөсүндөгү арбактар тарабынан тандалган адамга гана, көбүнесе тукумунда манасчы болгондорго гана берилет. Мындай ишеним азыркы күндө да, эл ичинде өкүм сүрүп келет. Бул жагынан алганда, кыргыз элинин жашоосунда, ата-бабалардын арбагына, дегеле жалпы арбакка болгон ишеними өзгөчө орунду ээлеген.

Кыргыздар ушул күнгө чейин жаратылыш күчтөрүнө да терең кадырлоо менен мамиле кылышат. Бул жерде биз, кыргыз элинин ишениминде жана турмушунда терең орун алган жаратылыш культуна таандык түшүнүктөрдү жана арбактар культуна (мындан ары: «рух арбактар» деп берилет) типтерге бөлүштүрүүгө аракет кылдык. Албетте, мындай жол менен рух-арбактарды типтерге бөлүштүрүүнүн өзүн туура жана так деп айтуу кыйын, ошондой болсо, алардын кыргыз элиндеги ордун жана озуйпасын тереңирээк түшүнүү үчүн биз ушул ыкманы туура көрдүк. Типтердин түрлөрүнө жараша рух-арбактар белгилүү бир озуйпаларды аткара тургандыгын жана белгилүү бир күчкө ээ экендигин түшүндүрөт. Муну менен алардын кызматтык иерархиялары аныкталат:

«1. мифтик колдоочу-рухтар. Колдоочу-рухтардын өздөрүнүн энчилүү аттары бар жана ал энчилүү аттарга (айрымдарына) алардын ордун аныктай турган, озуйпалык милдеттерин билдире турган сөздөр кошулуп айтылган: «пери», «баба», «ата», «эне», «пир», «ээ» деп. Мисалы: Шаймаран ата – жыландын пири, баба Дыйкан – дыйканчылыктын пири, Камбар ата – жылкынын пири, тоонун ээси – Тоомерген ж.б. Алар адамдардын колдоочу-рухтары (жынысына, курагына, өнөрүнө ылайык), жаныбарлардын, оорулардын, ыйык жерлердин (мазарлардын), арашан булактардын, дарыялардын, көлдөрдүн, тоолордун, аскалардын, капчыгайлардын, дарактардын ж.б. пири жана ээси болуп эсептелинген. Алар адамдын, мифтик жандыктын же кайсы бир жаныбардын келбетинде болушу мүмкүн. Бул типке, негизинен жаратылыш культуна таандык рухтар кирген. Ал эми бул культуна кыргыздардын дүйнөтаанымынан

орун алгандыгы, элдин жаратылышка болгон өзгөчө сый мамилесин түшүндүргөн;

2. жогорку, даражасы жагынан Теңирден, Умай энеден, мифтик колдоочу-рухтардан кийинки даражаны ээлеп турган рух. Бул типке, «Манас» эпосунун башкы каарманы – Манас жана анын жакындары, санаалаштары б.а. Манас дүйнөсүндөгү рухтар кирген. Кыргыздардын ишеними боюнча, Манас тарыхый реалдуу инсан болгон. Даанышмандык, адилеттүүлүк, баатырдык сыяктуу адамдын жогорку сапаттарына ээ болгон Манас, эл-жерин коргоп, анын бүтүндүгү, биримдиги үчүн күрөшүп, кайсы бир уруунун эмес, жалпы кыргыз элинин чыныгы элдик баатыры катары саналган. Тирүүлүктө кылган анын ушундай өзгөчө сапаттары, көзү өткөндөн кийин да элдин эс тутумунда сакталып, эл кадырлаган жогорку деңгээлдеги касиеттүү күчкө ээ, элдин колдоочусу жана коргоочусу катары эсептелинип келген;

3. олуялардын арбагы. Булар тирүүлүктө кайып касиетине ээ болуп, элине кызмат өтөгөн олуялардын, бүбү-бакшылардын, манасчылардын, жайчылардын, айтымчылардын, даанышмандардын ж.б. арбактары (мисалы: Калыгул олуя, Арстанбек олуя, Манаке олуя ж.б.);

4. элдик баатырлардын арбагы. Булар тирүүлүктө, кыргыз элиндеги тигил же бул уруунун, айрым учурларда жалпы элдин кызыкчылыгын коргоп, эл намысы, эркиндиги үчүн курман болгон баатырлардын арбагы (мисалы: Тагай бий, Тайлак баатыр, Шабдан баатыр, Балбай баатыр ж.б.). Көзү өткөндөн кийин алардын ысымдары кайсы бир уруунун же жалпы элдин эсинде сакталып, арбактары терең урматка ээ болгон;

5. ата-бабалардын арбагы. Булар ар бир кыргыз баласынын ата-бабаларынын арбагы.

6. ач арбак. Булар тукумдары тарабынан унутулуп, же кандайдыр бир шарттардан улам, өлгөндөн кийин сөөгү жашырылбай калган арбактар. Ошондуктан, мындай арбактар айрым бир учурларда тирүүлөргө зыян да алып келиши мүмкүн.

7. мифтик эжиндер жана кара күчтөр. Бул типке, кыргыз элинин мифтеринде ж.б. элдик оозеки чыгармаларында кеңири чагылдырылган кейипкерлер, мисалы: жезтумшуктар, албарстылар ж.б. кирет (3. 64-69-бб.).

Кыргыз элиндеги арбактар жана ата-бабалар культун иликтеп жатып, С.М.Абрамзон төмөндөгүдөй пикирге келет: «Маркумдар менен ата-бабалар кыргыздардын исламга чейинки ишенимдер системасында негизги орундардын бирин ээлеген культ» (1. 334-б). Ошондуктан, кыргыздардын түшүнүгү боюнча, арбактар бардыгын көрүп-билип, а түгүл көзөмөлдөп да турган культ.

Байыркы түрк тилдүү элдердин айрым мифтери менен уламыштарында: **«Байыркы түрктөрдүн ишениминде, Теңир кандын жана анын жубайы Умайдын үч уулу болгон, алар: 1. Манас; 2. Теңиз (Чынгыз); 3. Эрен-Шайын деп айтылат. Алтайда бул үч уул, асмандын эң жогорку катмарынан орун алган Үч-Курбустан делет»** (5. 68-70-бб).

«Манас» эпосунда жана кыргыз элинин азыркы түшүнүгүндө да «кайып» деген да түшүнүк жашап келет, ал: жок болуп кетүү, көрүнбөй калуу деген маанини берет. Кайып болгон адамдар өлбөйт, көмүлбөйт, алар болгону адамдар дүйнөсүнөн же ортоңку дүйнөдөн мезгилдер, мейкиндер аралык дүйнөсүнө – «кайып дүйнөсүнө» өтүп, өлбөс-түбөлүктүүлүктүн күнүн кечиришет. Аларды эл ичинде – «кайып» деп атап келишкен. Ал эми тоо үңкүрлөрү, ошол кайып дүйнөсүнүн эшиги катары кызмат аткарган. Ал үңкүртуннельдерди эл – «кайыпчынын үңкүрү» деп аташкан. Ошентип, үңкүрдүн өзү Жер-Эненин курсагын, адамдын жогорку эго менен кошулган, кудай менен жолуккан жерин, инициация же кайрадан төрөлүү жайын элестетет.

Элдин түшүнүгүндө, кайып дүйнөсү, үч дүйнөнүн: жогорку – кудай дүйнөсүнүн, ортоңку – тирүүлөр дүйнөсүнүн, төмөнкү – өлгөндөр дүйнөсүнүн ортосундагы көпүрөнүн, ортомчунун милдетин аткарган. «Манас» эпосунун мотивдери боюнча, кайыптарды тирүүлөр дүйнөсүнө кайтарууга боло тургандыгын

Семетейдин мисалында байкоого болот. Үчилтиктин «Сейтек» бөлүгүндө, Семетей өз энесинин сүтүн татуу ырым-жырымынан кийин гана тирүүлөргө кошулган. Ошондуктан, кыргыз эли аларды адатта өлгөндөрдүн катарына кошкан эмес. Алар (кайыптар) эли өмүр менен өлүмдүн ортосунда калып, өтө кыйын кырдаалды башынан кечирип жаткан учурларда, капысынан пайда болуп, колдоо көрсөтүп, жардамын беришет деген ишеним азыр да эл ичинде жашап келет. Ал эми манасчылар кайып болгондордун катарына: Бакай, Каныкей, Семетей, Айчүрөк, Гүлчорону кошуп айтып келишкен.

4.2. Манасчынын трансценденттик озуйпасы

Манасчы деген ким? Анын өзгөчөлүгү эмнеде? Кайсы негизги көрсөткүчтөр аркылуу анын озуйпаларын аныктоого болот? Эмне үчүн биз манасчы тууралуу кеп кылабыз да, бирок анын кандай феномен экендиги жөнүндө кеңири түшүнүк алалбай келебиз? Мына ушул жана ушул сыяктуу бир катар суроолорго бүгүнкү күнгө чейин илим тарабынан так, даана жооп бериле элек.

Манасчы публикага өзүн таанытуу же публиканын көңүлүн ачуу үчүн «Манас» айтпайт. Анын аткаруусу – максаттын максаты дагы эмес, бар болгону максатка жетүүнүн жолу. Анын максаты, угарманды «Манастын» мазмуну менен тааныштырып жатып, ага кыргыз элинин жашоо-турмушу, ой жүгүртүүсү, маданияты менен өткөн-кеткени тууралуу маалымат берүү. Ал текстти жаттабайт, «Манастай» зор текстти жаттап алууга адамдын мүмкүнчүлүгү да жетпейт. Ал ар бир жолку «Манас» айтууда, бир окуяны коендой окшош айта бербейт. Антип айтуунун өзү да реалдуу эмес.

Совет доорунда манасчылык өнөрдү терең изилдөөгө толук мүмкүнчүлүк берилген эмес. Атеизм менен куралданган советтик илим үчүн манасчылык жана аны менен коштолгон белгилер жабык маселелердин бири катары эсептелинген. Илим өкүлдөрүн кооптондуруп келген маселе, манасчылыктагы трансценденттик

белгилер болгон. Ал эми манасчынын трансценденттүүлүгү эмнеде дегенде, манасчы:

1. адамдын психикасына таасир этип жана аны транс абалына киргизе алган;

2. айлана-чөйрөгө жана аба-ырайына таасир эте алган;

3. адамды, малды ар кандай оорулардан айыктыра алган;

4. келечекти алдын ала көрө алган;

5. түш жоруй алган;

6. башка мезгил, дүйнө мейкиндиктерине чыга алган.

Мындан тышкары, ал өз элинин жана башка боордош элдердин руханий маданиятынын мыкты билерманы, кыргыздын эталону, сөзмөрлүктүн жогорку үлгүсү, адам психологиясынын, куштардын, жылкылардын, жылдыздардын билерманы болгон. Бир сөз менен айтканда, манасчы элдик билимдин алып жүрүүчүсү болуп эсептелинген. Манасчы Манас жана тирүүлөр дүйнөсүнүн ортосунда көпүрө кызматын аткарган. Манасчынын мындай өзгөчө белгилерин эске алуу менен, алардын бакшылар (шамандар) менен окшоштугун байкоого болот. Анткени, бакшылар дагы элдик билимдин алып жүрүүчүлөрү жана сактоочулары болуп эсептелинет. Бул эки руханий касиет «тектеш» экендигин ишеничтүү түрдө айтууга болот. Манасчы эпосту айтуу менен, бакшы ырым-дарым ырын аткаруу менен өз аудиториясын, пациенттерин транс абалына жеткирип, дарылап келишкен. Адамды транс абалына киргизүү процесси, манасчы менен бакшынын колдоочулары – кайып-арбактардын жардамы аркылуу ишке ашырылган. Анткени бул экөөнү тандап, биринчисин манасчылык жолго, экинчисин бакшылык жолго салган дал ошол кайып-арбактар болгон.

4.3. Манасчылардын типтери

Адам манасчы болуп туулбайт, бирок көпчүлүк учурда ал манасчынын үй-бүлөсүндө туулуп, манасчылык жолго түшкөн. Ата-бабаларынан же улуу агаларынын кимдир бирөөсү манасчы болуп,

алардан таасирленгендиктенби же тукум куугандыктанбы (ген аркылуу) ата-бала, ага-ини манасчылар да болуп келген. Кыргыздардын тарыхында мындай мисалдар абдан көп, мисалы: Балыктын династиясы (уулу – Найманбай), Тыныбектин династиясы (уулдары – Актан, Сооронбай, жээни – Байбагыш), Тойчубек династиясы (иниси – Дыйканбай, уулу – Алмабек, небереси – Касымаалы, чөбөрөсү – Кубанычбек), Чоюкенин династиясы (иниси – Азиз, Азиздин уулу – Шаабай) ж.б.

Болочок манасчы Манас дүйнөсү тарабынан тандалып алынат. Аны тандоо процесси, адатта тестиер, өспүрүм жана жаш курактарында башталат. Биздин жеке байкоолорубуз боюнча, тандоо процесси толук астрологиялык циклдин (мүчөлдүн) аякташы менен байланыштуу: 12-13 жашында (биринчи мүчөл), 24-25 жашында (экинчи мүчөл) тандалат. Ал эми 36-37 жаш курагында (үчүнчү мүчөл), тандоонун акыркы мөөнөтү өтөт. Тандоо процессинин дагы бир курагы – 6-7 жаш. Бул пикирге карата, манасчы Шаабай Азизовдун, Кубанычбек Алмабековдун мисалын айта кетсек болот. Алар биринчи жолу 6 жашында (өң-түшүндө) Манас дүйнөсүнө кабылып, кийин эпос айтып калышкан.

Жогоруда аталган жаш курактарынын физиологиялык да өзгөчөлүктөрү бар. Бул өмүр тилкесинде адам сезимдик-эмоционалдык, эмоционалдык-психологиялык, интеллектуалдык-социалдык тажрыйбаларды өздөштүрөт. Мүмкүн ошондуктанбы, болочок манасчыны тандоо процесси да көпчүлүк учурда, жашоонун дал ушул алгачкы эки этабында, ал али инсан катары толук калыптана элек кезде өтөт.

Тандоонун белгиси катары – арбак дааруу процесси эсептелинет. Арбак дааруу процесси болочок манасчынын түш абалында же өңүндө өтөт. Түш – кыргыздардын жашоо-турмушунун реалдуу бир бөлүгү катары саналып келген. Түштү кыргыздар кайып-арбактар тарабынан берилген белги же маалымат деп түшүнгөн. Түшүндө же өңүндө, болочок манасчы Манастын өзүн же анын жакындары менен көрүшөт. Дагы бир учурда, ага мурда көзү

өткөн манасчылардын арбактары да келет. Ошол мезгилде, болочок манасчы түшүн тажрыйбалуу манасчыга жорутуп, өзүнүн андан аркы аткара турган озуйпасын, позициясын аныктайт. Болочок манасчынын түшүндө же өңүндө көрүп-уккандары анын тандалгандыгынын негизги белгиси катары саналат. Ал эми аны тоотпой же маани бербей коюшу болочок манасчы же анын жакындары үчүн зыян алып келиши мүмкүн.

Манасчыны тандоо процесси өңдүү мисалдар, Борбордук Азия, Сибирь, Алтай элдеринде да кеңири учурайт.

Кыргыз элинин түшүнүгүндө, манасчы – Манас дүйнөсүнүн адамзат дүйнөсүндөгү өкүлү болуп саналат.

Буга карата, өткөн кылымдын гениалдуу манасчысы Саякбай Каралаевдин тандоо процессинен кантип өткөндүгү тууралуу айта кетели:

«Мен Ысык-Көлдүн жээгиндеги Ак-Өлөң айылында (Азыркы Ысык-Көл областынын Тоң районундагы Ак-Өлөң айылында 1894-жылы) кадимки кедейдин үй-бүлөсүндө төрөлгөм. Энем мен боюнда экенимде, тоодон жапайы карагат чогултуп жүрүп, жылаңайлак буту менен жыланды басып, чочуп кетип, мени мөөнөтүнөн мурда ара төрөп коюптур. 17 жашыма чейин мен Манас тууралуу эч кандай ойлонгон эмесмин. Кадимки айылдык бала болуп өстүм. Ал эгерде менде кандайдыр бир чыгармачыл жөндөм болсо, анда аны эки сөздүн башын кошуп ырдап койгон ар бир кыргыз баласында бар, жөнөкөй эле эрмек болчу деп түшүнүү керек. Бир жолу орозо айында ырдап, жарамазандан бирдеме чогултуу үчүн Кочкорго бардым. Күтпөгөндөй ийгилик болду, 19 сом тааптырмын! Бул чоң акча. Элестетип көр, ал учурда бир эле сомго бир кой сатып алууга болот эле! Үйгө Орто-Токой аркылуу кайтып келаттым. Азыр ал жерде суу сактагыч бар. Түн кирип кеткендиктен, андан ары жөнөшүм маанисиз болчу. Мен токойдун четинде түнөп калууну чечтим. Ээр токумун чечип, атымды чоң аска-таштын жанына байлап койдум. Алтүндө ачка болгонумдан ойгонуп кеттим. Көзүмдү ачып, таң калганымды айтпа. Көрсө,

күүгүмдө мен жакшы байкабай, атымды аска-таштын жанына эмес эле, эшигинин жылчыгынан ичиндеги күйгөн от жылтырап көрүнүп турган, кооз, апакай боз үйдүн жанына байлаптырмын. Көп ойлонбостон эле мен боз үйгө жакындап келип, ичин шыкааладым. Ичинде сулуу аял киши отурат жана боз үйдүн ортосуна салынган дасторкондун үстүндө, жомоктогудай дүйүм, көз жоосун алган тамак-аштарга толтурулуптур, мен мындайды жемек турсун кыялданып дагы көргөн эмесмин. Жанагы аял жылуу жылмайып, колун жаңсап мени дасторконго тартты. Сүйүнүп кеткен мен боз үйдүн босогосун аттадым, бирок жылаңайлак бутумдун кычысын эстей коюп, уялып кире бериштен токтоп калдым. Ал мезгилде мен бут кийимсиз, жылаңайлак жүрчүмүн. Менде жадагалса чылгый кайыш чокой да жок болчу, биз ошончолук жарды жашачубуз.

Жанагы аял көңүлүмдү көтөрүп, мени карап жылмайды. Мен тартынчаактыгымды эптеп жеңип, дасторконго тизем менен сойлоп бардым. Жаңы эле Каныкейдин колунан (анын Каныкей экенин мен кийин түшүндүм) чоң кесе кымызды алмакка колумду сунуп баратканда, кулак тундурган күрс-тарс эткен дабыш угулуп, бороондуу шамал көтөрүлүп, мен коркконумдан боз үйдөн тышка атып чыкканга аргасыз болдум. Менин бет алдымда дөөдөй атчандар алчыланып, төбөлөрү көккө тийип турушту. Алардын алдындагы укмуштуудай аттардын таноосу жалын бүркүп, ал эми баатырлардын чок ортосунда турган каардуу, өзгөчө баатырдын көзүндө от күйүп турду. Бул жеңилгис Манас болчу. Бирок ал учурда алдымда ким турганын мен кайдан билейин. Анан куудай ак сакалы белине жеткен, Манастын атына катар турган карыя мага: «Чөгөлө, иттин баласы!» – деп кыйкырды. Мен эбак эле чөгөлөп отуруп калган болчумун, анткени бут алдымда жер солкулдап турганын сезип жаттым. Анан куудай сакалдуу карыя аттан түшүп, жыгач аяк менен жерден кум сузуп алып: «Жебей эле көр!» – деп менин оозума салып жатты. Мен бекем тиштенип, башымды чулгуп, болгон аракетим менен ага баш ийе

койбостугумду көргөзүп жаттым. Ошол жерден Бакай ата кабагын чытып, менин башымды алды да, өзүнө буруп, көздөрүмө карап: «Мен сага берип жаткан нерсени жутушуң керек. Андан кийин сен Манасты даңазалайсың. Оозуңду ач, коркпо» – деди. Мен оозумду ачып, Бакай ата аяктын ичиндегилерди менин оозума салды. Эсимде, ысык кум тилимди куйкалап, тамагым болсо жабышып калды. Чынын айтсам, намыстанганыман сыноону көтөрөйүн дедим дагы, оозумда болгонду бир жутуп салайын дедим, бирок болгон жок. Кум тамагыма тыгылып, дем ала албай калдым. Көзүмдөн жаш он талаа болуп, Бакай атаны карасам, мага ачуусу келип турат, мен эмне кылаарымды билбейм. Ошондо каардуу карыя камчынын сабы менен оозумдагы кумду тамагымды карай шиледи. Кайсы бир учурда мени күнүм бүткөн экен деп ойлоп кеттим. Дагы бир аз болгондо менин тамагым бөлүк-бөлүк болуп айрылып, камчынын сабы менин бүткүл денемди көзөп өтчүдөй сезилди! Оюмда, өлүмгө деле макул болуп, эсимди жоготтум, акыркы күчүмдү жумшап, акыры оозумдагы кумду жуттум. Анан жанагы кум кандайдыр бир таттуу нерсеге айланып, менин бүткүл денемди жагымдуу жылуулук аралады. Кийинчерээк, 1918-жылы мен М.В.Фрунзенин армиясынын ыктыярдуу отряды менен Букарга келгенимде аселди – балды биринчи жеп көрүп, баягы Бакай ата берген кумдун даамы балдай болгондугун эстедим.

Эсиме келгенимде, Бакай ата мага: «Эртең Орто-Токойдон чыгып баратканыңда, жолуңдан ак жана кара кой айдаган адамды учуртасың. Алар сенин курмандыкка чалуучу койлоруң. Битирленбе, койлордун ээсине Кочкордон иштеп тапкан акчаңдын баарын берип, үйүңө жөнө. Жанагы эки койду айылдагы аксакалдарга союп берип, Кудайдын атына, жеңилбес Манастын атына бата кыл. Андан кийин эсиңде болсун, жарым жылга чейин сенин үнүң бүтөт. Андан кийин сенин үнүң катуу, уккулуктуу, чарчабас болуп өзгөрөт» – деди.

Бул сөзүн айтып, карыя көздөн кайым болду. Эртең менен ойгонуп, айланамды карап, ойлодум, эмне балакет түш көргөм – атым

чоң аска таштын жанында эле байлануу турат, атчан дөөлөрдүн изи байкалбагандай. Жомоктогудай Манастын боз үйүнүн өзү түгүл, изи да жок! Булактан жуунуп алып, жол уладым. Орто-Токойдун чыга беришинен, азыр ал жерде плотина бар, аскадан бурулган жолдо мени карай эки кой айдаган киши чыкты. Болгондо дагы бири – ак, бири – кара кой. Мен селейип калдым. Эмне болгонумду билбейм, белбоомдогу болгон акчаны койлордун ээсине үн-сөзсүз карматтым. Ал мени карап, аң-таң болду да, берген акчаны бекем мыкчыган бойдон качып жөнөдү. Менимче мени келесоо деп ойлоду окшойт. Үйгө келип, Бакай ата айткандай, ошол эле күнү айыл аксакалдарына тамак бердим. Бекер тамакты кимдер гана каалабасын, биздин аксакалдар деле андай болбой коймокпу. Алар менин курмандыкка чалган малымдын этин ыракаттануу менен жеп, менин Бакай, Манас жөнүндөгү чаржайыт жомогуна баары ишене бербесе дагы, баталарын берип, узап кетишти.

Эртең менен ойгонсом, тилим күрмөөгө келбей калыптыр. Тилимди кыймылдатам, эч нерсе айта албайм. Үйүмдөгүлөр мени жактырбай карап калышты. Бир жумадан кишин туулуп-өскөн үйүмдү таштап, безип кетүүгө туура келди – айылдагылардын баары мени сөөмөйү менен көргөзүп, кээ бир балдар таш бараңга алчу болду. Мен өзүм дагы, акыл-эсимден айнып бараткандай сездим. Тоого чыгып, колго тийген нерсени жеп жаттым: өсүмдүктөрдүн тамыры, жолум болгон күнү коендун эти менен тамактандым. Ошентип, арадан алты ай өттү. Бир күнү эртең менен тоонун селиндей болгон дабыштан ойгонуп кеттим. Бирөө мени кармап алып, бекем жулкулдатып жаткан сыяктуу. Оозуман куюлган буркан-шаркан сөздөрдү токтото алсамчы. Сөздөр оозумдан токтоосуз куюлат: эмне жөнүндө ырдап жатам – өзүм да түшүнбөйм. Манас деген айрым сөздөрдү гана түшүнүп жаттым. Коркконумдан үйдү карай жүгүрдүм. Атам мени көрүп, колундагы камчысы менен мени жон талаштыра тартып-тартып алды. Мына ошентип, мен манасчы болуп калдым» (Саякбай Кара-лаевдин Болот Шамшиевге берген интервьюсунан).

Мына ушул мисалдан кийин, манасчынын айткан «Манасын» мурда-кийин укпаган, укмак түгүл манасчынын өзүн көрбөгөн, Орусиялык белгилүү окумуштуу-фольклорист – Б.Путиловдун сөзүн келтире кетели: «Эпикалык айтуучулуктун, болгондо дагы «Манас» сыяктуу руханий мурас менен байланышкан касиеттин сырын түшүндүрүү мүмкүн эмес. Бул касиеттин кайдан келээрин, адамга кандайча берилээрин, эмне үчүн ал адамды ушунчалык азапка салып, анан керемет ыракатка бөлөөрүн, кандай аныкталарын жана жүзөгө ашырууга өктөм талап кылаарын эч ким чечмелеп бере албайт. Табышмак сырдуу бойдон кала берет да, анын маани-маңызын сезип-туюу үчүн башкача мамиле кылуу керек. Бул нерсе байыркы доорлордон башат алат, мифтерден азыктанып, кадимки эле өзгөрүүлөр катары кабылдануучу «табияттан тыш», «адаттан тыш», «аркы дүйнө» кудуреттери жөнүндөгү туруктуу түшүнүктөргө такалат» (б. 51-б.).

Болочок манасчыга көрүнгөн кайып-арбактар, ага «манасчылык касиетти» алууну жана элдин алдында «Манас» айтууну сунуштап суранышат, кээде ал тургай таңуулап талап кылышат. Бул учурда, Манас дүйнөсүнөн келген кайып-арбактар, тандаган адамына «азык» тартуулашат:

1. сүт азыгын (бээнин сүтү, уйдун сүтү же кымыз, айран ж.б.);

2. дан азыгын (таруу, буудай, арпа, талкан ж.б.);

3. эт азыгын (гүлазык, беш бармак, устукан ж.б.);

4. суу;

5. эң сейрек учурларда кум ж.б.

Болочок манасчыга тартууланган «азык» анын эртеңки күнү эпостун кайсы бөлүгүн же окуясын айта тургандыгы туурасындагы белги, анын келечекте элге тартуулай турган репертуары катары бааланат. Ошондуктан, тигил же бул азыктын түрү, тутуму боюнча абдан чоң символикалык мааниге ээ.

«Кайып-арбактардын карамагына өтүү менен болочок манасчы кайра жаралгандай абалга келет. Анын мүнөзү, тагдыры, жа-

шоо-турмушка болгон көз карашы жагынан бүтүндөй өзгөрөт. Жана анын өмүрүнүн алгачкы устаты, колдоочу, жардамчысы Манас дүйнөсүндөгү кайып-арбактар болуп калат.

Болочок манасчынын туугандары жана дегеле бүтүндөй кыргыз эли, тандалган адамга жана манасчынын тандоо процессине (арбак дааруу процессине) урматтоо менен мамиле кылып келишкен. Кыргыздар үчүн Манастын назары чоң сыймык, ошол эле учурда чоң жоопкерчилик болуп саналган» (3. 77-78-бб.).

Жогорку айтылгандардын баарын жыйынтыктап келип, манасчынын тибин (түрүн) аныктоого болот. Манасчынын чыгармачылык деңгээли, кайып-арбактар тарабынан берилген азыкка түздөн-түз байланыштуу. Жогоруда айтылгандай, азыктын химиялык тутуму, түрү манасчылык өнөрдүн деңгээлин аныктайт. Ошол Манас дүйнөсүнөн, эл-журтунан бата алып, кайып-арбактар тартуулаган азыкты таткан манасчылар, чыныгы манасчы деп эл ичинде кабылданган. Мына ошондой манасчылардын катарына төмөндөгү типтерди (түрлөрдү) киргизсе болот:

1. «чала манасчы» (манасчылык өнөрдүн эң жогорку деңгээлине жетпей калгандар) – булар эпостун кеңири белгилүү эпизоддору менен гана ченктелип айткан манасчылардын түрү;

2. «семетейчи» – булар «Манас» үчилтигинин экинчи бөлүгү – «Семетейге» басым кылып, биринчи («Манас») бөлүгүнүн айрым бир орчундуу окуяларын айтып келгендер;

3. «чоң манасчы» – булар «Манастын» бардык бөлүктөрүн айткан манасчылар.

Булар ар кайсы деңгээлдеги манасчылар, бирок алар эпостун жаратуучулары, трансценденттик касиетке ээ, элдик билимдин алып жүрүүчүлөрү болуп эсептелинет. Алар эпостун кайсы бир окуясын ар бир жолку айтуусунда, улам бир жаңы текстти жаратат. Башкача айтканда, канча айтса ошончо вариант жаратат. Албетте, андай учурда эпостун негизги өзөгү (канону), мазмуну сактала берет. Манасчылардын өзүнүн айтуусу боюнча, «Манастын» негизги өзөгүнөн четтөө, эпостун принциптерине туура келбейт. Алардын

ою боюнча, «Манастын» салттуу мазмунун бурмалоо, Манаска кылган чыккынчылык. Манасчынын эпосту айтуу, демек түзүү же «жаратуу», аны эл алдында аткаруу процесси, эпостун жана манасчынын өмүр сүрүшү менен барабар. Бул процесс, тээ кылымдар бою кыргыз элинде жашап келген, салттуу процесс.

Бирок салттуу манасчы жашаган салттуу маданиятына, сырттан келген жазма маданияты өзүнүн болгон бүткүл табышмактуулугу жана азгырык дарамети менен манасчынын оозундагы оозеки тексттерди кагазга түшүрө баштады. Андан кийин ал жазмалар, чоң нуска менен чоң китептерге айланып, манасчынын жадында сакталып, кылымдар бою оозеки айтылып келген эпостун оозеки түрү, жазма китеп түрүнө өтүп жатат. Адамдын фото сүрөткө түшкөн учуру анын өмүрүнүн бир көз ирмеми сыяктуу эле, манасчынын кагаз бетине түшкөн тексти, анын бир эле жолку айткан варианты болуп саналат. Мына ошол китеп болуп жарык көргөн, бир эле варианты аркылуу анын толук чыгармачылык чеберчилигин же чыгармачылык портретин түзүү мүмкүн эмес. Ал эми эпостун жазма вариантында же китепте дейли, тирүү манасчыны, анын жандуу айтуучулук чеберчилиги менен чыгармачылыгын чагылдыра албайбыз. Эпостун китеп түрүнө өтүшү, бүгүнкү күндүн зарылчылыгы. Китеп аркылуу тексти, а демек текст аркылуу эпостогу маалыматты сактоого, жайылтууга, изилдөөгө мүмкүн. Адам-манасчынын өмүрүнө караганда, «китеп-манасчынын» өмүрү узагыраак болот. Бирок манасчынын оозундагы тексти алып коюшкандан кийин, тексттин алып жүрүүчүсү жана жаратуучусу катары ал элдин турмушунда зарылчылык болбой калат. «Манастын» мазмуну менен таанышам дегендер, манасчынын жандуу айтуусу аркылуу эмес, китептеги куру тексти окуп алуу менен эле чектелип калышы ыктымал.

Ушундан улам, качандыр бир убакта жарык көргөн китептердеги эпостун текстин жаттап алган «манасчылардын» жаңы тиби пайда болду. Алар тексттин жаратуучусу (манасчы) тууралуу бир ооз кеп кылбай туруп, а түгүл кимдин вариантын жаттап алганы

жөнүндө кеп козгобой туруп, жаттап алганын күпүлдөп айтып кирет. Мындай «манасчыларды» башка бир манасчынын тексттин жаттап айткан **аткаруучу** гана деп атоого болот. Аларды манасчы катары гениалдуу өнөрдүн алып жүрүүчүлөрү катары саноого мүмкүн эмес. Югославиялык оозеки чыгармачылыктын мисалында, америкалык окумуштуу А.Лорд мындай дейт бул тууралуу: «Дал ушундай «айтуучулар» улуттук кийим кийип, китеп жыйнагынан окуп жаттап алган тексттерди, элдик майрамдарда сахнага чыгып, айтып чыгышат. Каалагандын баары ушундай жолго түшсө болот, бул үчүн чоң убара тартуунун деле кереги жок, бар болгону, анча-мынча машыгып, улуттук кийим кийип алып, эл алдына чыга берсе болот. Мындай «ырчыларды» – айтуучулукту жамынган алдамчылар десек болот! Алар чыныгы айтуучулардын айтканын бир да сөзүн калтырбай, толугу менен өздөштүрүп алышат. Муну китепке салыштырып көргөндө эле билүүгө болот. Ошентип, баары башкача болуп кетти: оозеки салтта сакталуучу негизги сюжеттин туруктуулугу тексттин, б.а. баяндагы сөздөр тизмегинин калыпка салгандай окшоштугу менен алмаштырылды. Канчалык таң калычтуу көрүнбөсүн, бирок фольклор изилдөөчүлөр өздөрү, буга жол ачып беришти. Фольклористер оозеки адабият жыйнактарын, агартуу, улуттук, саясий же диний үгүт иштеринин максатында колдонулуп, оозеки маданиятка негизделген коомго каршы, өздөрү кагазга түшүргөн оозеки айтылып, оозеки өмүр сүрө турган, оозеки чыгармаларды кагазга салып жайылтты. Бул катачылыкты, фольклористер теориялык жоромолдор үчүн, жеке кызыкчылыктары үчүн, эзелки элдик турмуш чындыгын бурмалап салышты» (4. 153-157-бб.).

Жазма маданиятынын келиши менен эпостун ыр түзүлүшүн үйрөнүп жана айрым окуяларды оозеки жана жазма булактардан өздөштүрүп, анан алардын баарын бириктирип келип өз вариантын жазып чыккан «манасчынын» дагы бир түрү – **«жазгыч манасчы»** пайда болду. Бул түрдүн негизги айырмачылыгы болуп анын чыныгы манасчылардай болуп эпосту өзү айтпагандыгы

жана кайсы бир окуяны дароо төгүп айта албагандыгы эсептелет, ошондуктан аларды манасчы деп айтуу кыйын. Жакынкы мезгилде пайда болгон бул көрүнүштү оозеки элдик салттын өкүлдөрүнө эмес, кесипкөй жазма акындардын катарына кошууга болот.

4.4. Кыргыз турмушундагы манасчынын орду жана озуипасы

«Манас» жөнүндө айтып жатып, анын айтуучулары жөнүндө сөз кылбай коюу эч мүмкүн эмес, анткени экөө бир бүтүндүк болуп саналат – жан менен денедей бири-бирисиз өмүр сүрө албайт. Манасчылар өзгөчө күч-кубатка ээ адамдар. Эгерде манасчылык адаттан тыш жөндөм же касиет болбогондо, манасчылар «Манас» сыяктуу адаттан тыш Улуу Сөздү айталмак эмес. Манас тарабынан тартууланган, манасчынын ичинен кайнап чыккан текст, кыргыз элин аруулап, кубат берип келген. Манасчы бул кайталангыс феномен. Ал эми манасчынын өзгөчө феноменалдуулугун, төмөндөгүдөй белгилер менен аныктоого болот:

1. Манасчы өздүк вариантын жаратып жатып, «Манастын» бардык окуяларын өзүнүн жан дүйнөсүнөн өткөрүп туруп, өз көз карашы-дүйнөтаанымы менен айтуусу аркылуу.

2. Анын айтуусундагы өзгөчөлүктөрү аркылуу:

а) ар тараптуу билимдүүлүгү;

б) баяндоонун көркөмдүгү жана философиялык-поэтикалык терендиги;

в) ар бир окуянын логикалуулугу;

г) жогорку аткаруучулук чеберчилиги.

3. Манасчы эпосту айтууда, ар бир вариантка мүнөздүү логикалуу түрдө кайталоого туура келген жерлер көп болсо да, башка манасчылардын варианттарын кайталабайт. Ошондуктан «Манас» эпосу элдик деп эсептелет, аны плагиат деп эсептөөгө болбойт, элдик эпостун өнүгүү жолунун принциби ушундай.

4. Ар бир манасчынын өзүнө гана мүнөздүү ыргагы, уйкаштыгы, кыймыл аракети жана көркөм сүрөттөө ыкмасы бар.

5. Манасчы өз уруусу, өз уругу эле эмес, бүтүндөй элдин сүймөнчүлүгүнө татып, элдин эсинде түбөлүккө калат. Бул жагынан алганда – манасчы элдик адам.

6. Манасчынын улуулугу жекече өзүнүн залкарлыгында эмес, ал айтып, элге тартуулаган варианттын сапаты менен аныкталат.

7. Манасчы кыргыздардын салттуу маданиятын, элдик билимин сактап, өнүктүрүүгө салым кошот.

8. Манасчылык касиет атадан балага, муундан муунга ыйык мурас катары тукум улап берилет.

«Дүйнөнүн көптөгөн элдери «эпикалык доорду», башкача айтканда, алардын оозеки салтындагы эпикалык жомоктун интенсивдүү жашоосун баштан өткөрүшкөн. Кыргыздарда ачык байкалган өнүмдүү форма катарындагы «эпикалык доор» XX кылымдын ортосуна чейин уланды, жана өзгөчө уникалдуу жагы – ал анын чыныгы сактоочулары – элдик манасчылардын аркасында бүгүнкү күндө дагы жоголбой учук улап келаткандыгы менен таң калтырууда. Бул баа жеткис дөөлөтүбүздүн сакталгандыгы үчүн анын сактоочуларына – элдик манасчыларга ыраазы болушубуз керек» (2. 187-б).

Бүгүн манасчылардын алдында зор коркунуч турат. Анткени манасчылар көчмөн жана отурук турмуштун, салттуу жана массалык, руханий жана материалдык маданияттардын тоомунда турат. Барган сайын алар өз чөйрөсүндө чоочун болуп – туулуп-өскөн өз жериндеги эл аны түшүнбөй келет. Кээ бир учурларда, манасчыны байыркы же орто кылымдар доорундагы коомдун өкүлүндөй көрүшөт. Бирок ал андай эмес. Себеби ал байыркы «Манасты» айткан менен, азыркы кыргыздын тили менен, азыркы көз караш менен, азыркы доорго, азыркы коомго заманбап айтып келе жатат. Аны алдыда эмне күтүп турат? Анын келечекте тагдыры кандай болот? Манасчынын учурдагысы менен келечеги кооптуу. Аны келечекте эмне күтүп тургандыгын айтуу кыйын. Анткени манасчы-

нын өнөрү эпикалык, көчмөн турмуш агымында жаралган эле. Дал ошол доор анын чыгармачылыгынын катышуучусу болгон, ага жагымдуу шарт түзгөн. Салтка каршы келген баалуулуктарга негизделген азыркы жашоо таризи үстөмдүк кылып, өз талаптарын таңуулап, өкүмүн жүргүзүүдө. Массалык маданияттын экспансиясы туш тараптан жапырып каптап келатат. Коомдун аң-сезими жана жашоо-турмушу өзгөргөн сайын манасчы да өзгөрөт окшобойбу? Себеби, манасчы каалайбы, каалабайбы ал коомдун бир өкүлү. Ошондуктан мүмкүн ал өзүн өзү сактап калуу үчүн башка, кыйла өнүккөн формага өтүп, өзгөрүшү керекпи?

«Кыргыз элдик оозеки өнөрүнүн тирүү эстафетасын сактап калуунун алдын ала эскертүүчү чараларын издөөдө, азыркы оор кырдаалга жардам иретинде эң прогрессивдүү эл аралык уюм – БУУ өзүнүн ишин баштап, 1997-жылы «Манасчыларды жана акындарды колдоо» деген аталышта Кыргыз Республикасынын Өкмөтү менен ПРООНдун ортосунда келишимге кол коюлган.

Долбоордо манасчылар менен акындарга алардын чыгармачылык ишмердүүлүгүнө жардам көрсөтүүнү көздөп, үч баскычтуу иш-чараны белгилеген:

– манасчылар менен акындарды колдоо боюнча бейөкмөттүк уюмду түзүү;

– манасчылар менен акындардын аткаруусун видеого тартып алуу, манасчылар менен акындардын устат-шакирт мектебин ачуу аркылуу айтуучулук өнөрдүн салтын улантууга шарт түзүү;

– манасчылар менен акындардын чыгармачылык ишмердүүлүгүн жайылта турган Бүткүл республикалык фестивалга демөөрчүлүк кылуу» (2. 188-189-бб.).

2003-жылдын ноябрында ЮНЕСКОнун жалпы конференциясынын 32-сессиясында «Кыргыз эпосторунун акын-айтуучуларынын өнөрү» «Адамзаттын оозеки жана материалдуу эмес байлыгынын шедеври» деп жарыяланды. Буга байланыштуу кыргыз төкмө-акындарынын, эпос айтуучуларынын өнөрүн сактап калуу жана өнүктүрүү үчүн ЮНЕСКО каржылык көмөгүн көрсөттү.

Азыркы күндө, манасчы жана «Манас» эпосу сыяктуу дүйнөдө аналогу жок уникалдуу кубулуштар, объективдүү жана субъективдүү жактан алганда да, чоң кыйынчылыктарды баштарынан кечирүүдө. Жогоруда орус окумуштуусу Б.Путилов белгилеп өткөндөй, «бул чынында эле адам аң-сезими түшүнө алгыс кубулуш». Аны түшүнүүгө азыркы адамдык болмуш тоскоолдук кылат. Башкача айтканда, бул коодолгон дүйнө, лабиринт, ал эми манасчы – ошол дүйнөнүн бир бөлүгү сыяктуу. Бул укмуштуудай энергетикага ээ руханий кубулуш. Биз бул тууралуу ойду, айылдарда өмүр сүрүп жаткан улуу муундун өкүлдөрү тарабынан ар дайым угуп келсек дагы, аны элдик мифтердин бири, ал эми манасчыны ошол мифтердин айтуучусу гана катары эсептеп келебиз.

ТЕКШЕРҮҮЧҮ СУРООЛОР:

1. Кыргыздардын диний культтары.
2. «Кайып» түшүнүгүнө аныктама бер.
3. Кыргыздар арбактар культуна кандай маани берет?
4. Манасчы кандай трансценденттик жөндөмдөргө ээ?
5. Манасчы деген ким?
6. Болочок манасчыга айтуучулук касиет кандайча жол менен келет?
7. Кыргыздардын турмушунда манасчынын ролу кандай?
8. Коомдогу манасчынын орду?
9. Бүгүнкү күндө манасчылар кандай көйгөйлөр менен кагылышууда?
10. Манасчынын кандай түрлөрү белгилүү?

АДАБИЯТТАР:

1. *Абрамзон С.М.* Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Ф.: Кыргызстан, 1990.
2. *Асанканов А., Бекмухамедова Н.* Акындар жана манасчы-

лар – кыргыз элинин руханий маданиятын түзүүчүлөр жана сактоочулар. – Б.: Мурас, 1999.

3. *Бакчиев Т.* СВЯЩЕННЫЙ ЗОВ. Мнемоническое творчество джомокчу. – Б., 2005.

4. *Лорд А.* Сказитель. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1994.

5. *Никонов А.* Алтун Битиг. Тенгрианство. Алматы: Издательский Дом «Жибек Жолы», 2000.

6. *Путилов Б.* Эпическое сказительство: Типология и этническая специфика. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1997.

5-тема: «МАНАС» ЭПОСУНУН КЫРГЫЗ КООМУНДАГЫ ОРДУ ЖАНА ОЗУЙПАСЫ

5.1. Өткөнгө кайрылуу аракеттери.

5.2. Улуттук идеологияны издөө.

5.1. Өткөнгө кайрылуу аракеттери

Советтер Союзунун ыдырашы жана бул өлкөнүн курамына кирген элдердин эгемендик алышы менен ар бир элдин өз башатына болгон кызыгуусу артып турат. Бул түшүнүктүү маселе, анткени «постсоветтик мамлекеттерде интеллектуалдык элиталар өз элинин кайра жаралышын, жалпы улуттук идеологиянын иштелип чыгышы менен байланыштырып келет. Идеологиянын өзөгү, эреже катары, элдин ага өзгөчө орун берген, адамзат маданияты менен цивилизациясынын өнүгүшүндө анын ордун аныктаган тарыхый эс тутумун түзөт. Идеологиялык түзүмдүн негизинде жеке улуттук-этникалык топтун өзгөчөлүгү турушу мүмкүн, ошондо бүтүндөй түзүм улуттук жана этноборбордук мүнөз алат. Ошол эле мезгилде, өзүнүн улутуна максималдуу көңүл бурууга негизделген улуттук идеология, азыркы карама-каршылыктуу, бирок өз ара байланган дүйнөдө, элдердин өз ара көз карандылыгын реалдуу түшүнүүдөн дагы келип чыгышы мүмкүн. Ошондо мындай идеологиялык түзүм, принципалдуу түрдө башкача интернационалдык добуш алат» – деп эсептейт К.Молдобаев (1. 114-115-бб.).

Ооба, толук эркиндиктен демин ичине ала түшкөн интеллектуалдык элита, улуттук тарыхтын башатына кайрылып, өз элинин эң байыркы тарыхын иликтөөгө чындап киришип жатат. Өзгөчө акыркы жыйырма жыл ичинде кызыкчылыктын эң ар түрдүү формалары пайда боло баштады: «улуттук үрп-адат, каада-салт, фоль-

клар ж.б.ларды реанимациялоодон тартып, өзүнүн улуттук мамлекетин түзүү же калыбына келтирүү аракеттери» (1. 109-б.).

Дегеле бардык этникалык топтор, өздөрүнүн белгилүү этносаясий максаттарынан улам, өздөрүнүн өткөн кездерин дүйнөлүк тарыхтагы болуп көрбөгөндөй эң мазмундуу жана маанилүү учурлары болгон деп, түшүндүрүүгө аракет кылышат. Бул жөнүндө В.Шнирельман алардын айрым компоненттерин мындайча санап өтөт: – «1. өзүнүн этникалык маданияты менен тилинин эң байыркылыгы (эзелки болбосо деле) жөнүндө ырастоо; 2. азыркы этносаясий чек араларды мүмкүн болушунча, мурда ушундай болгон деп долбоорлоого аракет кылуу, өзүнүн этникалык тобунун байыркы жайгашуу аймагын максималдуу түрдө кеңейтүү (байыркы мекени жөнүндөгү миф); 3. байыркы булактар боюнча, өзүнүн этникалык ата-бабаларын эң белгилүү кайсы бир эл менен идентификациялоого аракеттенүү (даңктуу ата-бабалары жөнүндө миф); 4. байыркы кездеги этникалык консолидациянын деңгээлин ашыкча жогорулатуу жана уруулук бөлүнүүлөрдүн ролун жана калыптанып жаткан коомчулуктун көп компоненттүүлүгүн андап туруп эске албоо (этникалык бир өңчөйлүк жөнүндөгү миф); 5. коңшу элдердин ата-бабалары менен салыштырмалуу өз ата-бабаларынын жетишкендиктеринин тарыхый артыкчылыгын (мамлекеттүүлүгүн) талап кылуу (культуррегестро жөнүндө миф)» (2. 56-б.).

Бул компоненттердин айрымдары, Кыргызстандын азыркы абалына дагы мүнөздүү. Бирок мындай шартта, илгертен бери жашап келген ойду дагы четке кагууга болбойт. Бул – совет мезгилинде, андан мурда дагы, айрым тарыхчылар тарабынан кыргыз тарыхынын бүтүндөй катмарлары атайлап бурмаланган, элдин өткөнүнө байланыштуу чындыкка шек келтирилген. Тарыхый фактылардын мындай атайын бурмалоолорунун натыйжасында, кыргыздардын изилдөөгө татыктуу олуттуу тарыхы болгон эмес деген бурмаланган таасир калыптанган, бул элдин тарыхы «варвардык тарых» деген ой жаралган... Бул эл, тарыхый жактан толук артта калган деген ой калыптанган. Андыктан, кыргыздар тарыхы

хый чыгармачылыкка жөндөмсүз, демек алар экинчи сорттогулар дешкен. Аларды башкарып жана көзөмөлдөп туруш керек. Алар үчүн атайын эрежелер белгилениши керек, моюн сунбаган же баш ийбеген учурларда күч колдонуу керек (ал эми зомбулуктун ар түрдүү формалары бар). Бул концепцияны «илимий жактан» бекемдеш үчүн: бул артта калган этностун илимий (таза теориялык) ой жүгүртүүсү өнүккөн эмес, ал эми интеллектуалдык жөндөмү кадимки күнүмдүк аң-сезимдин деңгээлинен жогору турбайт деген, атайын программалар, теориялар, доктриналар иштелип чыккан. Мисалы: Октябрь революциясына чейин кыргыздардын өзүнүн расмий жазмасы болгон эмес. Алардын адабий тили, улуттук философиялык ой жүгүртүүсү сыяктуу атрибуттары өнүккөн эмес, анткени философия илими жана дүйнөлүк маданияттын өнүгүшү үчүн кошумчалай турган салымы болгон эмес деп айтылып келген.

Орусия колонизациясынын башталышынан – XIX кылымдын ортосунан тартып Борбордук Азиянын элдери «модернизацияга» өтө баштады, андан ары «адаптация» мезгили, аркасынан «керектөөчүлүк», жана андан кийин «зарычылык» мезгили кирип келди. Акыркы мезгил жарым-жартылай ассимиляцияга, классикалык, жергиликтүү жашоо формасынын, аны менен бирге мазмунун, бүтүндөй системасынын сүзүлүшүнө алып келди. Мындай конформизмге баарыдан мурда руханий дөөлөттөрдүн элементтери туш болду. Бул процесс аң-сезимдүү түрдө өтүп жана жалган, бурмаланган жыйынтыктарга алып келди. Анткени салттуу институттар, үрп-адаттар жана салттуу ой жүгүртүү, коомдун өнүгүшүнө тоскоолдук катары каралган. Сырттан келген изилдөөчүлөрдүн кызыкчылыгы, модернизация маселелерине топтолду. Ошондуктан салттуу элементтер, жагымсыз терминдер менен аталып, модернизациянын оппозициясы катары каралып келди. Буга ылайык, модернизация процесстери, салттуулукту жарып бузуп, алсыздандырып, сүрүп чыгарып жатты. Ошондо, улуттук салт жоголо турган болгон, же жашоонун азыркы шарттарына туруштук бере албаган, алар менен чогуу жашап кете албаган көрүнүш катары ка-

ралып келген. Маданияттын салттуу кубулуштары, модернизацияланган процесстердин активдүүлүгүнөн улам, жок болуп кете турган редимент катары бааланган» (3. 170-171-бб.). Салттуу делип негизинен Чыгыштын элдери, анын ичинде Борбордук Азиянын көчмөн элдери саналгандыктан, алар модернизациянын оппозициясы катары эсептелинген.

Жалпы пикирге келүүдө тигини да, муну да кемсинтпей, эки көз караштын тең өзгөчөлүктөрүн эске алууга туура келет, анткени байыркы мезгилде, алгачкы коомдун дүйнө кабылдоосу окшош болгон. Маселенин баары мына ушунда: биринчи тарабы – эскини тутуп жана сактап кала албагандыгына, экинчи тарап – жаңы нерсени толук кабылдай албай жаткандыгына байланыштуу болууда. Азыркы батыш илими, «примитивдүү» нерселер эң баштапкы негиз, түбөлүктүү экендигин, ал эми жаңы нерсе эбак унутулган эски экендигин унутуп, аны примитивдүү, архаикалык, артта калган, эски деп атоо менен адамзат коомунун баштапкы өнүгүшүнө байланышкан нерселердин бардыгын четке кагып келген.

Мына ушундай мамиле совет доорунун 80-жылдарына чейин Кыргызстанда да өкүм сүрүп келген. 1986-жылдын 23-24-январында өткөн Кыргыз ССРнин Коммунисттик партиясынын XVIII съездинде, Ч.Айтматов өз докладында делегаттарга кайрылып, дүйнөлүк эпикалык поэтиканын бирден-бир зор чыгармасы болуп эсептелинген, кыргыз элинин улуу эпосу – «Манастын» 1000 жылдык юбилейин белгилөө маселесин козгоп чыккан. Тилекке каршы, анын ал сунушу сөз бойдон калып, ошол кездеги саясий режим тарабынан колдоого алынган эмес. «Манас» эпосунун 1000 жылдыгын, 1100 жылдыгын белгилөө маселеси, совет доорунун 30-40-жылдары да козголуп, саясий себептерден улам ишке ашырылбай келгени эле.

Ал эми 1992-жылдын 26-июнунда «Манас» эпосунун 1000 жылдыгына даярдык көрүү жана өткөрүү тууралуу Кыргыз Республикасынын Жарлыгы чыгып, анын биринчи пунктунда, 1995-жыл «Манас» эпосунун 1000 жылдыгы белгилене турган жыл деп ай-

тылып, Кыргыз мамлекетинин жаңы тарыхындагы коомдук зарыл жана саясий маанилүү зор окуя катары каралган.

1994-жылдын 5-октябрында БУУнун Генералдык Ассамблеясынын 49-сессиясында 1995-жыл кыргыздын улуттук «Манас» эпосунун 1000 жылдыгы белгиленчү жыл деп жарыяланып, уюштуруучу катары негизги милдетти БУУ өзүнө алган.

1995-жылдын 8-апрелинде «Манастын ыйык рухунун алдында арууланалы» аттуу «Манас Декларациясы» жарыяланган. Декларацияга Кыргыз Республикасынын Президенти, Өкмөт мүчөлөрү, Жогорку Кеңештин депутаттары, Профсоюз федерациясы, маданият, илим, адабият, дин өкүлдөрү кол коюшкан. Декларацияга кол койгондор, жалпы мекендештерге, кыргызстандыктарга кайрылып жатып: «Биз, Кыргызстан эли, Манастын урпактары, тынчтыгыбызды коргоп, сактап калуу үчүн, бейпилдик, ынтымак үчүн жана өлкөбүздөгү жигердүү кызматташуу, татыктуу жаркын келечек үчүн колдон келген бардык мүмкүнчүлүгүбүздү жумшоого аракеттенишибиз керек. Биздин биримдигибизди жана бекемдигибизди көздүн карегиндей сактоону чакырабыз, элибиздин биримдигине каршы болгон улутчулдук, жердешчилик жана сепаратисттик идеяларды алып жүргөн бардык аракеттерге чечкиндүү түрдө тыюу салышыбыз керек. Баарыбыз Манастын ыйык рухунун алдында арууланып, өткөн-кеткен бири-бирибизге болгон таарынычтарыбызды айкөлдүк менен кечиришип, Ата Мекендин бакыбаттуулугу үчүн алдыга карай умтулуу менен эмгектенели!» деп айтып чыгышкан.

Жакынкы өткөн чакта кыргыздын баатырдык «Манас» эпосу примитивдүү, архаикалык, ал тургай элге каршы «оозеки элемент» катары эсептелинген. Бирок аны кыргыздыкы эле деп бир жактуу айтуунун өзү туура эмес, баарынан мурда ал бүткүл адамзатка таандык руханий дөөлөт. Албетте, тарыхый жана көркөм планда «Манас» эпосу – дал кыргыз элинин улуттук руханий мурасы. Бирок, ошол Манас жөнүндөгү баянда орун алган идеялар, сөзсүз жалпы адамзатка таандык идеялар. Мына ошондуктан 2013-жыл-

дын 4-декабрында, Азербайжан Республикасынын борбору Баку шаарында өткөн ЮНЕСКОнун кезектеги 8-сессиясында, «Манас» үчилтиги, Кыргыз Республикасы тарабынан «Жалпы адамзаттын материалдык эмес маданий мурасынын шедеври» катары ЮНЕСКОнун Репрезентативдүү тизмесине кирип, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн Токтому менен 4-декабрь «Манас күнү» деп белгиленген.

Ошондуктан бул эпос архаикалык элемент болушу мүмкүн эмес, анткени ал өткөн чактан бүгүнкү жана эртеңки күнгө даректелген. Ал примитивдүү болушу мүмкүн эмес, анткени бүткүл адамзаттын руханий-адеп-аклактык бүтүндүгү үчүн кызмат кылууга мүмкүнчүлүгү бар.

5.2. Улуттук идеологияны издөө

Кыргыз элинин жана Кыргызстандын тарыхында 1991-жыл өтө маанилүү жылдардын бири. Анткени бул жылы Кыргызстан эли өзүнүн азаттыгын эле эмес, тарыхый жаңы доорун, саясий жаңы жолун аныктап, дүйнө жүзүндөгү тарыхый өз ордун тапкан. Дүйнөлүк саясий картада Кыргыз Республикасы деген жаңы мамлекет пайда болгон. 1991-жылдын 31-августунда Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасынын Жогорку Советинин сессиясында «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик эгемендүүлүгү жөнүндө Декларация» кабыл алынып, бүткүл дүйнөгө салтанаттуу түрдө жарыяланган.

Руханий баалуулуктар, бирден-бир бийлик каражаты (ресурс) болуп эсептелингендиктен, жаңы Кыргызстандын бийлиги, руханий баалуулуктарга алардын башында турган «Манас» эпосуна кайрылууга аргасыз болушкан. Ошондуктан, «Кыргыз мамлекеттүүлүгү жана «Манас» элдик эпосу» деген эмгегинде А.Акаев: «Байыркы тарыхтан маалыматы жок айрым окурмандарда, «Манас» эпосу менен кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн байланышы канчалык деген суроо жаралышы мүмкүн. Айрымдар, илгер-

ки замандагы мамлекеттүүлүк жөнүндөгү түшүнүктөрдү, азыркы коомго тийиштүү мамлекеттик өзгөчөлүктөр менен байланыштырып келишет. Ал кайсы өзгөчөлүктөр дегенде, жалпы багытталган коомдук жана саясий түзүлүш, тышкы саясат, чек аралык линиялар, өнүккөн мыйзам таануу жана мажбурлоо, тартип сактоо органдарынын болушу, программалар, доктриналар, концепциялар, моралдык багыттар формасындагы идеологиялык түзүлүштөрдүн системасы ж.б. Бирок эпосту кылдат окуган окурман буларды оңой эле табат» (6. 419-420-б.б.), деп жазып келип, андан ары ал мындай дейт: «Манас» эпосунда камтылган идеялардын көз карашынан талдап келип, байыркы кыргыз уруулары үчүн «Манас»:

1. элдик Конституциянын үлгүсү;
2. мыйзамдар менен моралдык декреттердин жыйнагы;
3. ар-намыс менен жана адептүүлүктүн жобосу;
4. кыргыздардын келечек урпактарына осуяты болгонун ачык-айкын көрүүгө болот (6. 420-б).

1995-жылы «Манас» эпосунун 1000 жылдыгына арналган салтанаттуу жыйында сүйлөп жатып, Кыргыз Республикасынын Президенти «Манас» эпосунун негизинде 7 осуяты белгилеген: 1. Эл-журттуу ажырагыс бүтүндүгү жана бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарган ички биримдик; 2. Улуттар аралык ынтымак, достук жана кызматташтык; 3. Улуттук ар-намыс жана атуулдук ариет; 4. Арыбас мээнет аркылуу бакубат дөөлөткө умтулуу; 5. Гумандуулук, айкөлдүк жана сабырдуулук; 6. Табият менен тыгыз ымалада болуу; 7. Эл-жерин коргоо, сактоо жана чындоо.

«Манаста» ачык берилген бул идеялар, заманбап жана актуалдуу идеялар. Чындыгында бул 7 осуят, кыргыз элине эле эмес, жалпы адамзат үчүн үлгү болоорлук осуяттар. Ал эми кыргыздардын өздөрүнө келгенде, Кыргызстандын негиздөөчү калкы жана аталган эпостун жаратуучусу катары «Манастын» осуяттары өтө баалуу. Демек, «Манас» сыяктуу кыргыз эли жараткан руханий дөөлөт өз элине жана бүткүл адамзатка кызмат кылуусун бүгүнкү күнү дагы улантууда. Муну менен А.Акаев, мамлекеттин жетекчи-

си катары өзүнүн ошол элге таандык экендигин белгилеген. Албетте, кезегинде ал тарабынан чоң саясий катачылыктар кетирилди. Бирок, «Манас» эпосунун идеяларын белгилөө жана жайылтуу боюнча, анын кылган алгачкы кадамдарын унутууга болбойт. Бул факт, факт бойдон кала берет. Өлкө президенти тарабынан сунушталган «Манастын» 7 осуяты, мамлекеттик идеологиянын ролун аткарууга далалат кылган. Бирок, жыйынтыгында ал ишке ашпай калгандыгынын өзү да, Кыргызстандын жаңы тарыхындагы факт. Эмне үчүн бул иш турмушка ашырылбай калды? Эмне себептен эл бул демилгеге кайдыгер карап, колдобой койду? Кайсы бир мамлекеттин башчысы өзүнүн саясий идеологиясын өз элинин эркине каршы жүргүзгөн учурлар тарыхта белгилүү. Бул жагынан алганда, ал руханий мураска кайрылуу менен өз элинин дүйнөтаанымына каршы чыккан жок, тескерисинче, кыргыз элинин кылымдар бою жетпей келген эркин аткарды. Анткени «Манас», кыргыздын эс тутумунда сакталып келген улуттук-генетикалык коду. «Манас», улуттун тарыхы, өнүгүү этаптары, жашоо шарттары жана этникалык потенциалы жөнүндөгү маалыматты камтыйт. Ал эми: «адамдын тукум куучулугун бузуу менен барабар болгон, бул улуттук-генетикалык код бузулган учурда, биздин этникалык жалпылык жоголот» (1. 112-113-бб.).

«Манастан» ачыктан-ачык берилген бул идеялар, заманбап жана актуалдуу. Бул идеяларда жалпы адамзаттык саясий, экономикалык, руханий негиздер чагылдырылган. Бул жагынан алганда, «Манас», мамлекеттик идеологиянын милдетин аткарууга мүмкүнчүлүгү жетмек. Анткени идеология, коомдогу материалдуу, биринчи кезекте өндүрүштүк мамилелер менен шартталган, жаратылышка, коомго жана инсанга карата болгон көз караштардын системасы. Ал философиялык, саясий, экономикалык, адеп-аклактык, диний, эстетикалык ж.б. идеяларды өзүнө камтыйт.

«Манас» эпосундагы башкы кейипкерлер да кыргыз элинин улуттук мүнөзүнө таандык: Манас – айкөлдүктүн, Кошой – кеменгерликтин, Бакай – даанышмандыктын, Каныкей – мээримдандык-

тын, Алмамбет – акыл-эстүүлүктүн, Чубак – ар-намыскөйлүктүн, Сыргак – берендиктин, Семетей – атуулдуктун, Айчүрөк – аруулуктун алып жүрүүчүлөрү болуп эсептелинет.

Ошондой болсо да, эмне үчүн А.Акаевдин демилгеси, эл тарабынан колдоого алынган жок? Жаш муундарды тарбиялоо үчүн аны окуу жайлары менен билим берүү мекемелерине болушунча киргизип, сиңирүүгө кыйла аракеттер кылынса дагы, «Манастын осуяттары» делген сабак эмнегедир коом тарабынан татыктуу деңгээлде кабылданган жок? Биздин оюбузча, мунун бирден-бир негизги себеби, А.Акаевдин элге сунуштаган концепциясы анын саясий ишмердүүлүгү менен, өлкөдө өкүм сүргөн адилетсиз кырдаал менен шайкеш келбегендигинде болду. Анын сүйлөгөн сөзү менен кылган иши эки ача чыкты. Дагы бир орчундуу себеби деп, биз ошол кездеги Кыргызстан элинин, «Манасты» татыктуу деңгээлде кабылдай ала албагандыгында б.а. кабылдоого даяр эместигинде болгон.

Азыркы күндө да: «мамлекеттик идеологиянын өзөгүн «Манас» эпосу түзсүн!» деген пикирлер айтылып келүүдө. Бирок ал пикирди расмий түрдө сунуштаган тарап жок. Ал эми «Манас» эпосу мамлекеттик идеологиянын өзөгү катары сунуштала турган болсо, мурда сунушталган варианттын (А.Акаевдин) тагдырын кайталап калбайбы деген суроо жаралат.

Мамлекеттик идеологиянын кандай гана варианты сунушталбасын, ал эң оболу улуттук маданияттын, улуттук тилдин, рухтун, адеп-ахлактын, улуттук ар-намыстын коопсуздугу, улуттун саясий көз карандысыздыгы эске алынган учурда гана улуттук эс тутум менен улуттук мүнөздүн биримдигинде жашаарын эске алуу керек. Тагыраак айтканда, мамлекеттик идеология, Кыргызстандын улуттук баалуулуктарынын негизги көрүнүштөрүн сөзсүз түрдө камтышы зарыл.

ТЕКШЕРҮҮЧҮ СУРООЛОР:

1. Эмне үчүн Советтер Союзу мамлекет катары ыдырагандан кийин мурдагы Союздук Республикалардын өз башатына кызыгуусу күчөдү?
2. «Массалык маданияттын» өзгөчөлүгү эмнеде?
3. «Салттуу маданияттын» өзгөчөлүгү эмнеде?
4. Мамлекеттик идеологиянын зарылчылыгы эмнеде?
5. «Манас» эпосунун идеялары Кыргыз Республикасынын мамлекеттик идеологиясынын негизи боло алабы?
6. Кыргыздар үчүн «Манас» эмне?

АДАБИЯТТАР:

1. *Молдобаев К.* К исследованию национальной идентичности и этносоциальной памяти // Социальная память: сущность, место и роль в обществе. Сборник материалов республиканской научно-практической конференции. – Б.: – БГУЭП. – 2004.
2. *Шнирельман В.* Ценность прошлого: этноцентристские исторические мифы, идентичность и этнополитика // Реальность этнических мифов. – М., 2000.
3. *Лурье С.В.* Историческая этнология: Учебное пособие для вузов. – М.: Аспект Пресс, 1997.
4. *Философская антропология как интерпретативная форма знания.* Под. ред. Б.В.Маркова, А.В.Говорунова. СПб., 2001.
5. *Современная этнопсихология.* Хрестоматия / По общ. ред. А.Е.Тараса. – Мн.: Харвест, 2003.
6. *Акаев А.* История, прошедшая через мое сердце. – Москва-Бишкек: ИПЦ «Дизайн. Информация. Картография», Илим, 2003.

ЭКИНЧИ БАП

1-тема: «МАНАС» ҮЧИЛТИГИНИН САЛТТУУ СЮЖЕТИ

- 1.1. «Манас» үчилтигинин биринчи бөлүгү – «Манастын» салттуу сюжети.
 - 1.2. «Манас» үчилтигинин экинчи бөлүгү – «Семетейдин» салттуу сюжети.
 - 1.3. «Манас» үчилтигинин үчүнчү бөлүгү – «Сейтектин» салттуу сюжети.
 - 1.4. «Манас» эпосунун салттуу сюжетинин бурмаланышынын себептери.
-

1.1. «Манас» үчилтигинин биринчи бөлүгү – «Манастын» салттуу сюжети

Саякбай Каралаевдин айтуусундагы «Манас» үчилтиги учурунда толугу менен жазылып алынып китеп болуп жарык көргөн вариант катары эсептелинет. Анын башка варианттардан айырмачылыгы дагы мына ушунда турат, анткени калган бардык бизге белгилүү варианттарда, эпостун кээ бир үзүндүлөрү же бөлүктөрү гана жазылып алынган. Ал эми дагы бир толук вариант катары эсептелинген Мамбет Чокморовдун айтуусундагы үчилтик китеп түрүндө толук жарык көрө албай келгендиктен, Саякбай Каралаевдин варианты гана өзүнүн толуктугу жана китеп катары жалпыга жеткиликтүүлүгү менен айырмаланып турат. Ошондуктан окуп-үйрөнүү үчүн биз негизинен Саякбай Каралаевдин вариантына кайрылдык. Бул вариант, жогорку окуу жайынын окутуучу-

лары жана студенттери үчүн жеткиликтүү болушу үчүн кара сөз түрүндө, бир топ кыскартуу менен сунушталып жатат:

1. Манастын төрөлүшү;
2. Манастын балалык чагы жана өспүрүм кези;
3. Кыргыздардын кайрадан Алтайдан Ала-Тоого көчүп келиши;
4. Манастын Каныкейге үйлөнүшү;
5. Чоң казат жана Манастын өлүмү.

МАНАСТЫН ТӨРӨЛҮШҮ: Бул окуя Манастын ата-бабасын баяндоодон башталып, Манастын чоң атасы – Каракандын өлүмүнө байланыштуу окуялар сүрөттөлөт. Каракандын өлүмүнөн кийин кытайлар кыргыздарды – алардын ичинде Каракандын сегиз уулун талап-тоноп, баш ийдирип алышат. Кыргыздын аксакалдары жыйын куруп, кырдаалдан чыгуунун жолун издешет. Бул учурда аларга кытай кандары Алооке менен Молто, дагы бир жолу кол салышат, ошондо Жакып баш болгон сегиз бир тууган кытайларга каршы туруп, алардын кербендерин талкалайт. Бул Алооке менен Молтонун кийинки чабуул жасашына шылтоо болот. Экинчи жолу кыргыздарды талкалап, Алооке сегиз бир тууганды дүйнөнүн ар тарабына сүргүнгө айдайт. Жакып кырк боз үйлүү айылы менен Алтайга айдатылат. Алтайга келип отурукташып, калмактарга жалданып оокат кылышат. Акырындап алардын чарбасы бекемдейт. Жакып, бай деген атакка конот. Бирок анын каңырыгы түтөп, балам жок деп, арман кылат. Бул учурда кытай башчысы Эсенкандын аярлары кыргызда Манас аттуу бала төрөлүп, анын келечекте Кытайга чоң коркунуч келтирээрин алдын ала айтышат. Эсенкан бул баланы тезинен табыш үчүн аскер жиберет. Али төрөлө элек Манасты издөө башталат. Кытайлар самарканддык эшендин Жарманас аттуу уулун таап, Манас деген ушул экен деп, кармап кетип, орго салышат. Ошол убакта Жакып аян түш көрөт: «Оң колуна күн кармап, сол колуна ай кармап, анан ал экөөнүн ордун алмаштырып койгон болот. Ага асмандан бүт дүйнөнү жарык кылган кылыч түшөт». Бул түшүн акылман карыя Акбалта жоруйт: «Анын Ис-

кендер, Сулайман жана Үрүстөмдүн буту баспаган, эч качан согуш болбогон жана бүткүл дүйнөлүк топон суу каптабаган Кытайды башкарган, баатыр уул төрөлөөрүн» айтат. Бул түштөн бир нече жыл өткөндөн кийин, Жакыптын улуу аялы Чыйырды уул төрөйт. Анын дүйнөгө келиши менен укмуштай чоң той берилип, наристеге Манас деген ат коюлат. Бирок, душмандардан, жаман көз, сөздөрдөн сакташ үчүн ага тентек бала дегенди түшүндүргөн жалган – Чоңжинди деген ат коюлат.

МАНАСТЫН БАЛАЛЫК ЧАГЫ ЖАНА ӨСПҮРҮМ КЕЗИ:

Бала абдан тентек, шок болуп өсүп, жолдошторуна кол салган калмактын 80 баласын сабайт. Суук көз-сөздөн оолак кылышы үчүн анан турмуштун ак-карасын таанытуу үчүн, атасы уулун Ошпур деген койчуга жардамчы кылып берет. Ал Ошпурдукунда 12 жашка жашайт, бирок Манас бул жерде дагы өзүнүн шоктугун токтотпойт. Жалган ысымынын мааниси (жинди) аны бардык учурда коштойт. 40 баланы чогултуп, ал 1000ден ашык козуну союп, көңүл ачат. Ошол учурда анын теңтуштарына тийишип, калмак чалынын оттугун тартып алган калмак баатыры Канжарколду 700 жоокери менен өлтүрөт. Ушул учурдан баштап, балага Манас деген өз ысымы кайтарылат. Кыргыздан эптеп качып чыккан Кочкудан Манас жөнүндөгү кабарды угуп, Эсенкан Манаска каршы 10 миң кол менен Дөңгү менен Жолойду жиберет. Манас Жолойдун аскерин жеңип, анысы эптеп качып жоголот. Бул өңдөнгөн окуялардан улам, Жакып уулун Ошпурдан кайра кайтарып алат.

Акбалтанын кеңеши менен Манас өз элин жана белгилүү кыргыз баатыры Кошойду издеп Ала-Тоодогу Ат-Башыга жөнөйт. Бул окуяда, Манас басып өткөн аймактар сүрөттөлөт, өзүнүн керемет кооздугу менен Ысык-Көл аны өзгөчө таңгалдырат. Кошойду таап, анын пайдалуу кеңештерин угуп, ал кайра Алтайга кайтат. Манас Алтайга кеткенден кийин Кошой чакан колу менен Кашкарга жөнөйт. Анын жүрүшүнүн максаты – кытайлар орго салган Билерик менен Жарманасты табуу (Жарманасты – кытайлар Манас экен деп түшүнүп, туткунга алган бала. Билерик – Айкожо-

нун уулу). Сакчыларды кырып, кытай аскерлеринин жоктугунан, Манаска каршы Алтайга жиберилгенинен пайдаланып, Кошой эки туткунду эч кыйынчылыксыз бошотот. Андан кийин ал Манаска жардам берүү үчүн шашып, өз аскери менен кармаш күчөп турган жердин үстүнөн чыгат. Ала-Тоого кеткен Манастын жоктугунан пайдаланып, кыргызга кол салган Кочку баштаган 700 аскерлүү калмак колуна жолугат. Манас душмандын аскерин талкалап, жок кылат. Бир гана калмак аскери аман калып, бул салгылашуу жөнүндө кытай каны Эсенканга айтып барат. Учурдан пайдаланып Манас бардык алтайлык кыргыздарды чогултат да, Ала-Тоого биротоло көчүп келет.

КЫРГЫЗДАРДЫН АЛТАЙДАН АЛА-ТООГО КӨЧҮП КЕЛИШИ: Кошойдун кеңеши боюнча Манас өз айбылы менен Талас өрөөнүнө көчүп келет. Манас баатырдын атагы алыска кетип, айланасына эл топтоло баштайт. Манастын конок күтүп, бирөөнүн мүдөөсүн угуп, бирөөгө жардамын тийгизип, жатканы башынан сараң Жакыпка жакпай, малымды түгөтмөк болдуң деп ачууланат. Атасына таарынган Манас, өзүнө тең жолдош издемек болуп түн катып аттанып кетет. Анжыяндын Боз-Талаасына барып, ак сакалчан думанага жолугат. Ал Манасты күтүп жүргөнүн айтып, экөөлөп эгин айдайт. Ал ак сакалчан карыя Баба-Дыйкан болуп чыгат. Экөөлөп айдаган эгиндин түшүмүн Манас Карачага берип, андан жоого минер Аккуланы алат. Андан кийин ага Кызыр жолугуп, баатырга асмандан түшкөн алты курч-кылычты тартуу кылат. Манас, атын минип өзүнө жолдош издөөгө жолго чыгып, Бакайды, Ажыбайды жана Шуутуну жолуктурат, алар кийин анын чоролору болуп калат, алар менен бирге Манас өз эл-жерине кайтат.

Бир канча убакыттан кийин Манас бул учурда Анжыян менен Фергана өрөөнүн бүтүн колониялаштырып алган зордукчу Алоокенин кабарын угат: Манас Айкожонун өтүнүчү жана Кошойдун кеңеши менен зордугу жана кыргыздарга көрсөткөн кордугу үчүн Алоокеге каршы аттанат. Манастын жүрүшү жөнүндөгү кабарды угуп, Алооке өзүнүн болгон байлыгын алып, аскери менен чогуу

Бээжинди көздөй качат. Манас кырк чоросу менен Алоокени кууп, бүт аскерлерин кырып, өзүн дагы өлтүрөт. Андан кийин Самаркандын канын жана башка кандардын баарын чакырып, Кошойдун катышуусунда алардын баарына Алоокенин байлыгын бөлүп берет. Мына ошондон кийин Кошой баш болгон көп эл чогулуп, Манасты кан шайлашат.

Бакайдын кеңеши боюнча мурда нойгуттарды көп жолу чаап алып кордук көргөзгөн жети талаа Жаркенди жердеген калчанын каны Шоорукка каршы Манас кырк чоросу менен аттанат. Шооруктун шаарына жеткенде, Манас анын баатырларын кыра баштайт, Шоорук коркконунан согушсуз эле баш ийип ага аялдыкка өзүнүн кызы Акылайды баш кылып, сексен кыз тартуу берет.

Шооруктан кайра келе жатып, Жанаалы, Карач менен кызы Көрпаянды Бакайга мурда бербей койгондугу үчүн согушмак болушат. Бирок Манаска жолуккан Жанаалы элдешүүгө келип, Көрпаянды Бакайга бермек болот. Манас Таласка кайтат.

Андан кийин Акбалта менен Чубактын окуясы айтылат. Чубакты алты айлык кезинде Акбалта талаадан таап, асырап багып алат. Чубак 12ге келгенде анын түшүнө Манас кирет. Чубак Манасты издеп жолго чыгат. Манаска бараткан жолдон Чубакка күтүүсүздөн Кызыр жолугуп, ага шамдагай Көгала тулпарды тартуу кылат. Көгала тулпарга ээ болгон Чубак, Букарды баш ийдирүү үчүн жеке аттанат.

МАНАСТЫН КАНЫКЕЙГЕ ҮЙЛӨНҮШҮ: Манас ууга чыккан учурунда Желмаян деген төөнү жана кичинекей сур күчүк – жорудан туулган Кумайыкты таап алат. Илгертен бери келе жаткан шарт боюнча, күчүктү аял киши багып бериши керек эле. Бакайдын кеңеши менен Манас Букар канынын кызы Каныкейге сур күчүктү бермей болуп, Букарга аттанат. Ошол маалда Чубак Букарды баш ийдире албай, баатырларча кийинип, найза сунган Каныкейден качып бара жаткан жеринен Манас менен Бакайды жолуктурат.

Букарга баратып Бакай, Каныкейге үйлөнүүнү Манаска сунуш кылат. Анын азыр татыктуу жубайы жок экендигин, ал эми бол-

гондору – тартууга келген олжо-катын экендигин, үрп-адат жолу менен калың берип, аял алуу керек экендигин айтат. Букарга келгенде, аларды салтанат менен тосуп алышат, бирок Каныкей болочок күйөөнү теңине албай коёт. Манас сарайга жулунуп кирип, үй кызматчысын сабап, Каныкейдин жанындагы коштоочу кызын кемсинтет. Каныкей анткор күлкү менен жооп берип, андан кийин канжар менен Манасты жарадар кылып, намысына тиет. Келишпестикти Каныкейдин энеси токтотсо дагы, Манас элдешүүгө барбай коёт. Биринчи нике түнүндө Манас Каныкейди таң аткыча күтөт. Ошентип, Каныкей Манастан өч алат. Ачуусу келген Манас, өзүнүн кырк чоросуна Букар каны Темирди, анын кызын, бүтүндөй элин кырып салууну буйрук кылат. Текебер Каныкей келишүүнү сунуштайт. Бирок Каныкей менен анын кырк нөөкөр кызы Манастын анткор жообун угушат. Ал өз чоролоруна ат чабыш уюштуруп, аты кайсы боз үйдүн жанына токтосо, ошол боз үй ээсинин кызын алуу чечимин билдирет. Баатырдын өзү Каныкейдин боз үйүнөн башка бардык боз үйлөрдөгү кыздар ээленип калгандан кийин акыркы болуп келет. Жаңы сынак өткөрүүгө туура келет: кыздар көздөрүн жоолук менен байлап алышып, өздөрүнө жуп издемек болушат. Кайрадан эле мурдагы жуптар дал келип калат. Эми Каныкейдин сунушу менен чоролордун көзү байланат, анда дагы баягы жуптар табышат. Ал эми бардык шарттарда тең, Алмамбет менен кыргыз жигитке күйөөгө чыгууну каалаган Арууке туш болушат. Арууке туш болгон жигитин «кытай» (башка элдин өкүлү) деп чанып, сыйкырдын күчү менен атайын түрү суук, кара кызга айланат. Аруукенин перинин кызы экендигин билбей, Алмамбет кыздын түрүн көрүп, ичинен ызаа болот. Манас Аруукеден шек санап, өзүнүн жерилип жаткан досуна болушуп, анын өчүн алыш үчүн, согуш жарыялайт. Кыз акыры Алмамбетке күйөөгө чыкканга макул болот.

Үсөн (элде Үсөндү жана анын балдарын Көзкамандар деп аташкан, бул «камандын көзү» дегенди билдирет), Жакыптын бир тууган агасы, Алооке менен Молтонун айынан көп жылдар бою

калмак-кытайдын ичинде жашап калган эле. Эсенкандын амалы боюнча Үсөн Манасты өлтүрүүгө атайын Таласка жиберилет. Ал өзүнүн чоңоюп калган балдары менен Таласка көчүп келип, Манастан жай сурайт. Манас ак дилинен ага макул болуп, аларга белгилүү өлчөмдө мал-жан чарба бөлүп берет. Бир аз убакыттан кийин алар Манасты өлтүрүп, Каныкейди аялдыкка алып, бийликти өз колдоруна тартып алгылары келет. Алар Манасты өздөрүнө конокко чакырып, уу кошулган кымыз менен сыйлашат. Жамандыкты алдын ала сезген Каныкей Манастын артынан чоролорун жиберет. Манастын чоролору Көзкамандарды өлтүрүп, Манасты өлүмдөн аман сактап калышат (бул окуя «Көзкамандардын окуясы» деп аталат).

ЧОҢ КАЗАТ ЖАНА МАНАСТЫН ӨЛҮМҮ: Бул бөлүмгө киришүү катары кандардын жашыруун Манаска каршы сөз бекитиши берилет. Жети жыл жер алдында жүрүп, кайра эл-жерине кайткандыгына байланыштуу Төштүк той берет. Тойго Кошой баш болгон он эки кан-бек келет. Алар тойдо олтуруп, Манаска каршы чыгып, кандыкты тартып алууну чечишет. Кошой аларды токтотууга аракет кылат. Анын сөзүнө көнбөй, алар калың колу менен Манастын чебине келишет. Бул жерден аларды Манастын кошууну тозуп алат. Салгылаш башталып, Манастын кошууну кандардын аскерлерин талкалап кирет. Бөөдө кан төгүүдөн качууну каалап, Бакай аларды токтотот. Кан-бектер Манаска айып төлөшүп, кечирим сурашат. Манас аларды кечирип, Кытайга чабуул кылууга сунуш кылат. Кан-бектер макул болот. Чабуулга даярдык көрүлө баштайт. Колго жетекчилик кылуу милдети Алмамбетке тапшырылат. Ал бардыгын иретке салып, катуу тартип орнотот. Бардык аскерди эсептей келгенде 42 түмөн болуп чыгат. Манас кимде-ким жүрүшкө катышкысы келбесе, үйүнө кайта берүүсүн сунуштайт. Эч кимиси кайра кайтпайт. Каныкей кырк чорого курал, жабдыктарды таркатат. Кошой ага жана наристе Семетейге батасын берет. Кошуун чабуулга аттанат.

Жолдон Алмамбет Бакайдын кеңеши боюнча аскерге өргүү берип, өзү Сыргак менен чалгынга жөнөйт. Бул убакта Чубак менен

келишпестик чыгат. Кырк чоронун башчысы Кыргыз чал, «Алмамбет Бээжинден тентип келип, кытай болуп туруп Бээжиндин жолун чалгандыгы, кыргыздын кырааны Чубактын оорукта жатып калгандыгы кандай?» деп, жамандап, Чубакты Алмамбетке каршы көкүтөт. Чубак алдын-артын ойлонбой, жазалоо үчүн Алмамбеттин артынан жөнөйт. Манас Бакайдын кеңеши менен Чубактын аркасынан барып, убагында жетет. Анткени Алмамбет менен Чубак тилдешип бүткөндөн кийин кылычтарын жалаңдатып бири-бирине кол сала турган болгондо, Манас аларды ажыратып, кылган жүрүм-турумдарына нааразычылыгын билдирет. Манастын алдында күнөөлөрүн сезип, Алмамбет менен Чубак Манастан кечирим сурашат. Мындан кийин Алмамбет Манаска Кытайдын күчү менен кудурети жөнүндө айтып берет. Манас чалгынга өзү дагы катышууну чечип, Алмамбеттин каршы болгондугуна карабастан, кошо жөнөйт. Манас, Алмамбет, Чубак жана Сыргак кыргыздар менен кытайлардын ортосундагы чек аралык аймак болуп эсептелген Тал-Чокунун башына чыгышат. Бул жерден Алмамбет аларга Бээжинде туулуп-өсүп өзүнүн башынан өткөн азап-тозокту айтып берет (бул окуя «Алмамбеттин жомогу» деп аталат).

Тал-Чокудан ары Алмамбет менен Сыргак чалгынга жөнөйт. Жолдон алар кытайлардын көп сандаган аяр аскерлерине жолугат. Алмамбет жайчылыгы менен аларды жеңет. Ошондо Алмамбет Сыргакка аярлардан окугандыгын, Эсенкандын кызы Бурулчага карата сүйүүсүн айтып берет.

Кытайдын чек арасында кароолдо турган куу түлкү, куу кулжа, куу өрдөк, дөөлөрдү өлтүрүп, алар андан ары жол улашат. Алмамбет тыргоот элинин канышасы Канышайдын дөөсүнүн киймин кийип, Канышайдын тоюна барып, баарын аракка мас кылып, Сыргак экөө аскерлерди дагы, Канышайдын өзүн дагы өлтүрүшөт. Андан кийин алар Алмамбеттин кан сарайына чейин жетишип, Алмамбет ал жерден өзүнүн жоготуп жиберген канжасын таап алып, өз мекенин сагынгандыгын айтат. Андан ары алар, Коңурбайдын жылкысын тийиш үчүн жөнөйт. Алмамбет менен Сыргак жылкы-

чыларын кырып, жылкысын тийип, жылкычы башчысы Карагулга жетпей калышат. Карагул Алмамбеттин огунан жарадар болуп орто жолдо калат. Карагулдун минген аты Торайгыр Коңурбайга жетип, душмандын жылкы тийгендигин кабарлайт. Коңурбай калың кол чогултуп, Алмамбет менен Сыргакты кууп жетет. Салгылаш башталат. Тал-Чокуда калган Манас бул учурда түш көрөт. Түштөн улам, Манас, Чубак экөө жардамга шашылат. Манас менен Чубак катуу салгылаштын үстүнөн чыгып, кытайларды талкалайт. Кытайлар тез аранын ичинде күч топтоп, кайра кол салат. Жарадар болгон Сыргак артка кайтып, Манаска бүт кыргыз кошуунун жардамга жиберет.

Кандуу согуш жүрүп, Манас жана анын колу Жолой менен көзгө атаар мерген Каражойду өлтүрүшөт. Кытайлыктар качат. Чубак манжуу каны Нескараны туткунга түшүрөт. Манас бир катар шарт-талаптарды айтып, Ажыбайды сүйлөшүү үчүн Эсенканга жиберет. Эсенкан Манастын шартын аткарууга мажбур болот. Тынчтык келишими түзүлөт. Манас Чет Бээжинге (чек арага жакын аймактын борбору), башкалар кытай аймактарынын бир топ жерлерине кан болуп бекитилет. Манастын сунушу боюнча – Кошой, Бакай, Төштүк, Жамгырчы Ала-Тоого кайтат. Муну менен чоң казаттын биринчи бөлүгү аяктайт.

Экинчи бөлүк, кытайлардын Манасты колго түшүрүүгө даярдыгын сүрөттөдөн башталат. Кытайлар Түп-Бээжиндин башкы каны – Карыканга Манастын кандарынын зомбулугун айтып даттанышат, бирок Карыкан «Манас Чет Бээжинди алты ай башкараарын, бул кудайдын буйругу экендигин», алардын чыдап, күтө турушун айтат.

Манас, кырк чоросунун бири Шууту аркылуу өзүнүн жеңишке ээ болгондун Таласка кабарлайт. Каныкей абдан тынчсызданып, Манастын тезирээк кайтышын суранып, кат жазып Шуутуну кайра жөнөтөт. Ал эми Коңурбай, Манаска ашпозчу кылып жиберген өзүнүн чалгынчысынын жардамы менен жашыруун келип, Манасты жарадар кылат. Жарадар болгон Манас мекенине кайта турган

болот. Бирок ал Таласка жете электе, Коңурбай аскерлерин чогултуп, Бээжинде калган кыргыздарга кол салат. Экинчи чоң казат башталат.

Кайрадан кыргыздар жеңет. Ошондо Коңурбай, Алмамбет менен Ажайыпта бирге окуган өзүнүн көзгө атаар мергени Кожожашты чакырып, Манасты жана анын чоролорун өлтүрүүнү тапшырат. Кожожаш таамай огу менен: Алмамбет, Чубак, Сыргак, Көкчө, Музбурчак, Бокмурундарды жана Манастын сүйүктүү аты Аккуланы атып өлтүрөт. Ошондо Манас Аккелте менен Кожожашты өлтүрүп, кайра салгылашка түшүп, Бээжинге чейин душмандарын сүрүп барат, бирок калаанын капкасына жеткенде, асмандан кулагына: «Кайра кайткын!» деген, үн угулат. Мына ошондон кийин чабуулду токтотуп, Манас Таласка кайтып келет. Алган жараатынан улам Манастын ден соолугу начарлап, көз жумат.

Каныкей, Кошой, Бакай, Жамгырчы, Төштүк Манастын сөөгүн түн ичинде үңкүргө жашыруун коюшат, анын сөөгүнүн коюлган жери катуу сыр болуп, ал тургай жакындары дагы билишпейт. Душмандардын көзүн жазгырыш үчүн Каныкей күмбөз салдырып, күйөөсүнүн жыгачтан жасалган тулкусун көмдүрөт.

(В.Жирмунский менен К.Рахматуллиндин түзгөндөрү боюнча)

1.2. «Манас» үчилтигинин экинчи бөлүгү – «Семетейдин» салттуу сюжети

1. Каныкейдин Букарга качышы жана Семетейдин балалык чагы;
2. Семетейдин Таласка кайтып келиши;
3. Манастын туугандары, кырк чоронун кастыгы;
4. Семетейдин Айчүрөккө үйлөнүшү;
5. Семетейдин атасынын кунун кууганы;
6. Семетейдин кайып болушу.

КАНЫКЕЙДИН БУКАРГА КАЧЫШЫ ЖАНА СЕМЕТЕЙДИН БАЛАЛЫК ЧАГЫ: Манастын өлүмүнөн кийин кыргыздарга бийлик жүргүзүү анын кичүү инилери – Абыке, Көбөш, Чыйбыт, Кочкор, Адыбай, Көлбайга – Жакыптын кичүү аялы Бакдөөлөттүн балдарына өтөт. Манастын атасы Жакып, кандыкты Көбөшкө ыйгарып, Каныкейди Көбөшкө алып берүү максатында, Каныкейге жуучу жиберет.

Семетей, Манас тирүү кезде, ал «Чоң казатка» аттанганга чейин төрөлгөн. Бардык варианттардагы салттуу мотив катары эсептелинип, Семетейдин Кошойдун батасы менен бойго бүтүү жолу менен төрөлгөндүгү айтылат. Жарадар болгон Манас өлөр алдында, өз үй-бүлөсүнө инилеринин кылаар арам оюн алдын ала сезип, Семетейди алып Букарга (Каныкейдин төркүнүнө) качууну Каныкейге керээз кылып айтат. Ал эми Көбөшкө күйөөгө чыкпай койгондугу үчүн Каныкей, Көбөш тарабынан зордук-зомбулукту, жемелөөлөрдү башынан кечирет. Өзүнүн үй кызматчысы Каракүндүн, Семетей менен тең жашар баласын бешиктен алмаштырып коюу менен Каныкей өзүнүн уулун өлүмдөн аман сактап калат. Андан кийин ал, Манастын энеси Чыйырды менен баланы алып, Букарга качууга аргасыз болот. Бакай үчөөнүн аркасынан кууп жетип, жол азабын жеңилдетип, учурунда Кошой азага берген Тайтору бууданды мингенге берип, колуна жол азык берип, көзүнө жаш алып Букарга узатат.

Ал эми Манастын дагы бир аялы – Акылай, Көбөштүн жуучулугун чын көңүлү менен кабылдап, жеңүүчүлөрдүн тарабына өтөт. Абыкеге Алмамбеттин жесири Аруукени алып бермей болушат. Каныкей сыяктуу Арууке дагы Абыкеге күйөөгө чыгуудан баш тартат. Баш тарткандыгынын жазасы катары Абыке аны сарайдан кууп чыгып, күндөрдүн катарына кошуп, саанчы кылып салат. Манаска чындап берилген Бакай, жыртылган эски чапаны менен тааршымын кийип, элден бөлүнүп Беш-Таш деген жерге төө кайтарып кетет. Калың эл зордукчулардын катуу кысымынан азап чегет.

Ал эми Букарды көздөй жөнөгөн качкындар узак жолдо жөөжалаңдап баратып эстери ооп, ыйык дарактын – байтеректин

көлөкөсүндө уктап калышканда, кайыптан пайда болгон ак марал өз эмчегин берип Семетейди эмизет.

Букарга келгенден кийин Каныкей Семетейди кайра албаска ант берип, иниси Ысмайылга биротоло бала кылып берет. Чыныгы эл-жеринен, ата-энесинен кабары Семетей, болгон чындыкты 12 жашка келгенде гана Темиркандын кичүү иниси, көмүрчү Сарытаздан угат, ал өзүнүн терс кыялдыгы үчүн көмүрчү болуп, Темиркандын буйругу менен кезегинде токойго айдалган. Өзүнүн атасы жана кыргыздар жөнүндөгү толугураак маалыматты, Семетей өзү мажбурлап олтуруп энеси Каныкейден угат. Ошентип, Каныкей алардын Букарга келишине чейинки бүт тарыхты айтып берет. Каныкейдин баянынан кийин Семетей өз парзын аткарууга – атасы Манастын өчүн алып, Таластагы бийликти алууга ант берет.

СЕМЕТЕЙДИН ТАЛАСКА КАЙТЫП КЕЛИШИ: Семетейдин Таласка кайтышы элдик аң-сезимдин көз карашынан алганда атасынын мыйзамдуу мураскору катары укмуштай жышааналар менен коштолот. Манастын күмбөзүндөгү бороон-чапкынга окшогон сырдуу дабыш, уулунун жана мураскорунун кайтып келгендигин билгизет. Манаска кызмат кылган жаныбарлар Семетейди өз кожоюну катары тозуп алышат. Семетейге мураска калган Манастын Тайбуурулу, өзүнүн ээси өлгөндөн кийин адамдай кайгырып, бир нече күн оттобой, тоого качып, жапайы болуп кеткен. Кубанып окуранып, кишенеген Тайбуурул Семетейди тозуп чыгып, аны жыттап, ага эркелейт. Манастын тайганы Кумайык жана Акшумкар анын өлүмүнөн кийин тирүү көзгө көрүнбөй жок болуп кетишет. Алар Семетейдин келишин күтүшөт. Манастын күмбөзүнүн жанында 12 жыл бою чөгөлөп жаткан Желмаян ордунан туруп, Семетейди тозуп алат.

МАНАСТЫН ТУУГАНДАРЫ, КЫРК ЧОРОНУН КАСТЫГЫ: Күч менен Семетей атасынын куралдарын өзүнө кайтарып алат: алты Зулпукор (Манастын кылычы), Сырнайза (Манастын найзасы), мылтыгы – Аккелте, балтасы – Айбалта, ок өткөрбөй турган зоот тону – Аколпок, калтасы бар куру – Аккисе, жүрүшкө чыгуучу куржуну – Ак куржун жана ал тургай камчысы – Аккамчы.

Семетей Таласка кайтып келгенден кийин, анын жол көрсөтүүчүсү жана жардамчысы болуп, атасынын акылман кеңешчиси Бакай карыя аткарат. Семетейди чоң атасы Жакып тозуп алып, уу кошулган суусундук бере турган болгондо, Бакай сактап калат. Жакыпты – Чыйырды менен Каныкей өлтүрөт. Ошондой эле Каныкей Акылайдын, Абыке менен Көбөштүн да көзүн тазалайт. Агасы Абыкени Семетей кечирүүгө даяр болуп, ал тургай кыргыздын салтына ылайык, энеси Каныкейдин колун сунуш кылат. Бирок Манастын бир туугандары, Семетейге каршы чыгып, акыры өздөрү өлөт. Бирок аларды Семетей эмес, атасынын мылтыгы менен найзасы өлтүрөт. Семетей өзүнүн багынбас туугандарынын канын аргасыз төгүп жаткандыгына катуу өкүнөт.

Семетейдин бийлигин таануудан анын эки ата өткөн тууганы Чынкожо (Жапактын уулу, Шыгайдын небереси) баш тартат. А түгүл Чынкожо, кыргыздын жедигер уруусунун башчысы Толтойду Семетейге каршы тукуруу менен туугандар ичиндеги чатакты улантат (учурунда Жапак да Манаска каршы өзүнүн эле тилектештерин тукурганга аракет кылгандыгы үчүн Манастын чоролорунун колунан өлгөн). Толтой да Семетейдин мураскер душманы болуп саналган. Толтойдун атасы Багыш, кандардын арам сүйлөшүүсү учурунда Манас тарабынан өлтүрүлгөн. Семетейдин доору Манастын дооруна салыштырмалуу – уруулук келишпестиктердин, туугандар арасындагы жана үй-бүлө ичиндеги чыр-чатактардын доору болот.

Абыке, Көбөштөр тарапка өтүп кеткен кырк чоро да Семетейге баш ийүүдөн баш тартат. Алардын башында болуп, кырк чоронун башчысы – Кыргыз-чал эсептелет.

Ага карабастан, Семетей кырк чорону атасынан калган эң кымбат мурас катары карайт. Семетей аларды бир нече жолу кечирет, ошондо да чоролор «жоону сайса ким сайды, аты калган Манаска» деп Манаска кине коюп, мурдагы канынын уулуна каршы чыгышат. «Манас бизден артык баатыр эмес эле?» дешет. «Биз өмүр бою анын тукумуна кызмат кылабызбы?» деп, куру намыска алды-

рышат. Ошентип, алар эки жолу Коңурбай тарапка качып кетүүгө аракет кылышат. Экинчи жолкусунда, Семетейдин чыдамы кетип, кырк чорону өзүнүн калган төрт агасын – Чыйбыт, Кочкор, Адыбай, Көлбайды өлтүргөнгө аргасыз болот.

Мындан ары Семетейди Манастын кырк чоросу эмес, Алмамбет менен Чубактын уулдары – Гүлчоро менен Канчоро коштойт.

СЕМЕТЕЙДИН АЙЧҮРӨККӨ ҮЙЛӨНҮШҮ: Семетейдин Айчүрөккө үйлөнүү окуясы жомоктук-романтикалык мүнөзгө ээ. Айчүрөк – өз мезгилинде Манас тарапка өткөн, кыргыздардын шериктеши болгон, ооган каны Акункандын кызы. Көкөтөйдүн ашында, Акункан менен Манас бел куда болушат.

Ооган канынын кызы экендигинен тышкары, Айчүрөктүн жомоктук-мифтик теги бар эле: ал кайып дүйнөсүнүн өкүлү жана каалаган учурда, ак куу кебин кийип уча ала турган касиетке ээ болгон. Айчүрөк Семетейге жолукканга чейин, аны аялдыкка алам деп коркутуп, Чынкожо менен Толтой Акункандын Чоң-Үргөнч деген шаарын камап алат. Айчүрөк өзүн жана шаарын бул опузадан куткаруу үчүн аккуу кебин кийип, куткаруучу баатырды издеп, дүйнө кезип учуп жөнөйт. Ал 12 кан-бекти кыдырып көрөт: Коңурбай, Үмөтай, Кошой, Малабек, Козубек, Санжыбек, Сынчыбек, Билерик, Эр Төштүк, Үрбү, Мурадыл, Семетей. Булардын ичинен Айчүрөк Семетейден башкасынын бардыгын жактырбай, Семетейге амал менен тийүүгө аргасыз болот. Семетейди анын аркасынан өзү келсин деген ой менен Семетейдин Акшумкарын алып качат. Жоголгон кушту издөө түйшүгү акыры Семетей, Канчоро, Гүлчорону Чоң-Үргөнчкө алып келет. Чынкожо менен Толтойдун Чоң-Үргөнчтү көп убакыттан бери камап жаткандыгын көрүп, Чынкожо менен Толтойду өлтүрүшөт. Жыйынтыгында, Семетей Айчүрөккө үйлөнүп, Акшумкарына кайрадан ээ болот.

СЕМЕТЕЙДИН АТАСЫНЫН КУНУН КУУТАНЫ: Үйлөнүү тоюнан кийин Семетей атасынын өчүн алуу үчүн Бээжинге аттанат. Семетейдин максаты Бээжинди алуу же Кытайга ээлик кылуу эмес, атасынын өчүн алуу болуп саналат. Чоң кыйынчылыктар

менен Семетей чек арадагы аймакка жеткенде, согуш башталат. Коңурбай Семетейди аңдып туруп, аны мылтык менен атып, оор жарадар кылат. Аккуу кебин кийген Айчүрөк Таластан учуп келип, Семетейдин денесинин үстүнөн үч ирет аттап, жарадагы окту алып түшүрөт («ок аттоо» – деген байыркы магиялык ырым-жырымы, дүйнөнүн көп элдеринде жолугат). Семетейдин абалы жакшы болуп калгандан кийин эки тарап дагы согушат. Коңурбай жарадар болуп, алты ай жатып калат. Семетей Коңурбайдын жылкысын тийип, Таласка айдап келет. Коңурбай жараттан сакайып, кол топтоп Таласты көздөй бет алат. Таласка жетип, шаарды камайт, арада согуш болот. Акырында, Коңурбайдын Таласка болгон жүрүшү анын жана Нескара, Түктамандын өлүмү менен аяктайт (ортодо дагы бир топ окуялар өтөт).

СЕМЕТЕЙДИН КАЙЫП БОЛУШУ: Бир аз убакыт өткөндөн кийин Семетейге каршы Көкчөнүн уулу Үмөтөй чыгат. Чатак чыгаруу үчүн ал Семетейден «Чоң казат» учурунда кытайлыктар тарабынан өлтүрүлгөн атасынын кунун сурап, Үмөтөй Таласка келет. Үмөтөй менен Семетей карын-бөлө болгондуктан, Семетей тууганчылыкка салып, Үмөтөйдү кеп-сөзгө тартууга аракет кылат. Айткан сөзгө көнбөй акыры Үмөтөй Гүлчоронун колунан курман болот. Үмөтөйдүн өлтүрүлүшү жаңы чатактарды жаратат. Үмөтөйдүн энеси Акэркеч (Канькейдин эжеси), өлтүрүлгөн Толтойдун бир тууганы Кыязды Семетейге каршы тукурат. Арам ойлуу Канчоронун, Чачыкейдин жардамы менен Кыяс Таласка калың колу менен келип, Семетейдин көзүн тазаламак болушат. Семетейди сактап калуу үчүн, Айчүрөктүн кайыптар дүйнөсүндөгү сиңдиси Көкмончок пери, өлүм алдында жаткан баатырды кайыптар дүйнөсүнө алып кетет (Индостандагы сыйкырдуу Аралдагы дүйнө).

(В.Жирмунскийдин түзгөнү боюнча)

КӨКӨТӨЙДҮН АШЫ

«Көкөтөйдүн ашы» аттуу чоң жана өз алдынча окуя Саякбай Каралаевдин вариантында Толтойдун абдан терең логикалуу мааниге ээ Чыңкожого айткан эскерүүсү катары («Толтойдун жомогу») «Манаста» эмес, «Семетейде» берилет. Бул салтты башка манасчылардан дагы байкоого болот.

Манастын акыл-насаатчысынын бири Көкөтөй карыя өлөөр алдында уулу Бокмурунга аш өткөр деп керээз кылат. Бокмурун ар кайсы элдин кандарын коркутуп-үркүтүп ашка чакыртат. Алар согуш жүрүшүнө даярдангандай, аскерлери менен ашка келет. Шериктештерден тышкары, кыргыздардын каршылаштары – Жолой, Коңурбай, Нескара дагы келет. Өзүн кыргыздардын жаңы башчысы катары сезген жаш Бокмурун, Манасты теңине албай, ашка чакырбай коет. Учурдан пайдаланып, Коңурбай кыргыздарды опузалап, Бокмурундун минген тулпары – Мааникерди күч менен тартып алууну чечет. Айласы кеткен аш ээлери Манасты чакырууну аргасыз болушат. Манастын Коңурбайга, анын ичинде Бокмурунга дагы жини келип, Коңурбайдын адамдарын сабай баштайт жана өз тартибин киргизип, аш башкарат. Коңурбай Манастан чочулап кечирим сурап, Манаска белек тартуу кылат. Салт боюнча улуттук оюндар, мелдештер өткөрүлөт. Жаа атууга келгенде ичине алтын толтурулган жамбыны Манас атып түшүрөт. Күрөшпү, же дагы башка түрбү, мелдештердин баарында жеңиш Манас жана анын чоролору тарапта болот. Балбан күрөштө Кошой Жолойду жыгат. Аягында кимдин аты ат чабышта биринчи келип, Көкөтөйдүн желегин жулуп кетээрин сынашат. Ат чабыш процессинде аттарга ар кандай мамиле жасашат, каршылашынын атын өлтүрүп, майып кылышат, буктурмаларды жасашат. Ошентсе дагы ат чабышта Манастын Аккуласы биринчи келет. Коңурбай аш өткөргөндөргө чатак салып, байгени күч менен тартып алат. Ачууланган Манас Коңурбайды кууп жетмек болгондо, Кошой менен Бакай аны токтотуп калышат.

(В.Жирмунскийдин түзгөнү боюнча)

1.1. «Манас» үчилтигинин үчүнчү бөлүгү – «Сейтектин» салттуу сюжети

1. Сейтектин төрөлүшү;
2. Сейтектин Таласка кайтып келиши;
3. Семетейдин кайып дүйнөсүнөн кайтып келиши;
4. Сейтектин Сарыбай менен кармашы;
5. Беш берендин кайып болушу.

СЕЙТЕКТИН ТӨРӨЛҮШҮ: Семетей кайып болуп кеткенден кийин Кыяз Айчүрөктү олжо-катын кылып алат. Манастын энеси Чыйырды айласы түгөнгөнүнөн өзүн сайып өлтүрөт. Бакай менен Каныкейди, Кыяз шылдың кылып өзүнүн жигиттерине «улак тар-тышка түшчүлөрдүн улагы» катары берет. Оор жарадар болгон Гүлчорону Кыяз туткундайт. Кыяз анын оң далысын тилип, жылкычыларга кул кылып берет. Канчоро Чачыкейди аялдыкка алып, бийликти ээлеп, кыргыздарды башкарат. Калың эл Канчоронун эзүүсүндө калат.

Кыязга күйөөгө чыгаарда, Айчүрөктүн үч айлык боюнда болот. Ошондуктан өзүнүн абийирин сактап, сыйкырчылыгына салып, Кыяздын көзүн байлап, ар бир түнү койнуна улам бир башка кыз-келиндерди салып берип турат. Өзү болсо аккуу кебин кийип, түнү бою боз үйдүн түндүгүндө конуп отурат.

Эркисизден зордукчул Кыяздын аялы болуп калган Айчүрөк, Манастын тукумун сактап калыш үчүн сенин балаң деп Кыязды алдап, Семетейдин уулун боюнда көтөрүп жүрөт. Төрөт учурунда, баладан шек санаган Кыяз, ымыркайды жок кылууга аракет кылат. Аны байкаган Айчүрөк ал арам ойду ишке ашырбай токтотуп калат. Узакка созулган он эки айлык кош бойлуулук жана узак толгоо, болочок баатырдын жарыкка келишин алдын ала кабарлайт.

СЕЙТЕКТИН ТАЛАСКА КАЙТЫП КЕЛИШИ: Ошентип, бала аман-эсен төрөлүп, атын Сейтек деп коюшат. Он эки жашында Сейтек эрезеге жетип, өзүнүн ата-тегинин сырын угат. Гүлчоро, Багдаддан алдырылган акылман дарыгер Момунжандын аркасы

менен жараатынан айыгып, Кыязды өлтүрүп, Айчүрөк, Гүлчоро жана Сейтек болуп Таласка аттанышат. Гүлчоро Сейтектин жардамчысы жана кеңешчиси болуп калат. Таласка келип, саткынчылардын жазасын колуна берет. Саткынчы Канчорону аялдар Каныкей менен Айчүрөк жазалайт. Сейтек кыргыздардын каны болуп калат. Туш тарапка тентип кеткен эл кайтып келип, бакубатчылыкта жашап калат.

СЕМЕТЕЙДИН КАЙЫПТАР ДҮЙНӨСҮНӨН КАЙТЫП КЕЛИШИ: Бир аздан соң, Карадөө – Манастын алгачкы чоролорунун бири, Кутубийдин уулу Семетейди үңкүрдүн жанынан көрүп калат. Ал Семетейди үн салып чакырууга аракеттенет. Бирок, Семетей кайып дүйнөсүндө жүрүп, угуу, көрүү сезимдеринен ажырап калган болот. Гүлчоро, Семетейди тирүүлөр дүйнөсүнө кайрып келүү үчүн энеси Каныкейдин сүтүн эмиздирип, акыл-эсин жана жоголгон сезимдерин калыбына келтирет.

СЕЙТЕКТИН САРЫБАЙ МЕНЕН КАРМАШЫ: Учурунда Манас тарабынан өлтүрүлгөн Желмогуздун кунун кууп, Желмогуз уулу Сарыбай Сейтекке кол салып келет. Семетей менен Гүлчоро алсыз болуп, Сейтек жаш болуп, Сарыбайга каршы чыга турган баатыр табылбай турганда, жардамга Айчүрөктүн курбусу, Кайыптын алп кызы Куялы келет. Эки тараптын кармашуусунун жыйынтыгы Сарыбайдын өлүмү менен аяктайт.

БЕШ БЕРЕНДИН КАЙЫП БОЛУШУ: Эл чоң той берип, Сейтекти кан тактысына отургузат. Тойдон кийин Семетей, Бакай, Каныкей, Гүлчоро жана Айчүрөк элине кайрылып, акыл-насаатын айтып, кайып дүйнөсүнө кетишет. Алардын жаныбарлары: Семетейдин аты – Тайбуурул, Бакайдын аты – Көкчолок, Гүлчоронун аты – Суркоён, Семетейдин Акшумкары жана тайган ити – Кумайык да кошо кайыптар дүйнөсүнө кетет.

(В.Жирмунскийдин түзгөнү боюнча)

1.4. «Манас» эпосунун салттуу сюжетинин бурмаланышынын себептери

Совет доорунда «Манас» эпосу, саясий режим тарабынан көп жолу, ар кандай мүнөздөгү запкы көргөндүгү тууралуу жогоруда бир нече ирет айтылды. Ал мезгил кыйдамында, айрым окуялар, а түгүл эпостун салттуу сюжетинин бөлүмдөрү дагы бурмаланган. Эпостун сюжетинен диний, саясий элементтер: панисламисттик, пантүркисттик жана реакциячыл, улутчул мүнөздөгү белгилер катары ошол кездеги өкүм сүрүп турган саясий режим тарабынан айыпталып келген. Кылымдар бою салттуулугунан жазбай, эл ичинде жанбай жашап келген «Манас» эпосу, каалагандай өзгөрүүлөргө дуушар болгон: одоно түрдө редакцияланды, кыскартылды, бурмаланды, өчүрүлдү. Ал эми аны кылгандар, ошол эпосту айтып берген манасчылардан бир ооз уруксат сурап, алдынан бир өтүүгө жараган эмес. Мындай аракеттер «Манас» эпосуна карата гана эмес, Советтер Союзунда жашаган башка элдердин эпосторуна («Алпамыш», «Кобланды баатыр» ж.б.) карата дагы жасалган.

Ал эми «Манас» үчилтигинин мисалына кайрыла турган болсок, эң маанилүү окуялардын бири, «Көкөтөйдүн ашы» – манасчылар тарабынан салттуу түрдө, дайыма экинчи бөлүктө («Семетейде») айтылып келген. Ал окуянын «Семетейде», Толтойдун Чыңкожого айтып берген эскерүүсү иретинде «Толтойдун жомогу» деп берилиши, терең логикалуу мааниге ээ болчу. Бирок, ошол ээнбаштык ишке баргандар өзүнүн ыңгайына жараша, сюжеттик линияны сактап калуу шылтоосу менен «Көкөтөйдүн ашы» аттуу окуяны биринчи бөлүккө которушкан.

Саякбай Каралаевдин вариантындагы «кытай» деген этнонимди «калмак» этнонимине алмаштыруу да саясий буйрук катары аткарылган. Буга карата, төмөндөгү мисалга токтолуп кетүүгө туура келет. 1949-жылы Кытайдын бийлик башына Мао Цзэ-дун келип, өлкөдө социалисттик саясий система орноп, дүйнөнүн саясий картасында, «Кытай Эл Республикасы» деген социализм багы-

тындагы жаңы мамлекет пайда болгон. Бара-бара Мао Цзэ-дун менен И.Сталиндин ортосунда жылуу мамиле түзүлүп, эки өлкөнүн байланышын чыңдоо үчүн бардык аракеттер көрүлө баштаган. Мындай жагдайда, «Манас» эпосу зыян алып келиши мүмкүн деген ой жаралган. Анткени эпостогу кыргыздардын негизги душманы «кытайлар» болуп келген. Ошондуктан ал маселени «саясий мүчүлүштүк» катары көрүп, андан арылууга аракет жасашкан.

Айрым бир учурларда, эл алдына чыгып, «Манас» айта турган болгондо, партия кызматкерлери, манасчы Саякбай Каралаевди коммунисттик партияны кошуп айтуусун суранып, а түгүл талап кылгандыгы жөнүндө, көрүп-уккандар айтып келишет. Ошондо Саякбай эл алдына чыгып, «Манасын» айтып жатып:

«Баатыр Манас эр эле,
Бендеде жок шер эле.
Бурбай айтып келгенде,
Баатырымдын барында,
Бартыя (партия) деген жок эле...»

Бул бир гана факт. Ал эми «Манасты» коммунисттик партияга, ошол кездеги саясий режимдин талаптарына тууралайбыз деген жылма, кээ бир учурларда ачык, орой, кескин, жоопкерчиликсиз аракеттердин канчасы болгон. Канчасын биз азыр угуп-билип, канчасы көмүскөдө калды. Ошондо, эпостун өзгөрүлгөн идеясы, анын бүтүндөй салттуу картинасын өзгөрткөн.

Ал эми манасчылардын өздөрү, ар бир жолку «Манас» айтууда алар үчүн мыйзам ченемдүү болуп калган окуялардын иретин, тартибин сактоого аракет кылышкан.

ТЕКШЕРҮҮЧҮ СУРООЛОР:

1. «Манас» эпосундагы жалган ысымдын мааниси эмнеде?
2. «Манас» үчилтигиндеги кейпкерлердин ысымдарынын маанилерин чечмелеп көрүңүз?
3. «Манас» үчилтигиндеги түштөрдүн орду.

4. Манас төрөлгөнгө чейин жана андан кийин кандай символдор жана белгилер коштолгон?

6. «Манас» үчилтигиндеги улуттук баатырдын ролу эмнеде?

8. «Манас» үчилтигиндеги баатырлардын тулпарларынын ролу кандай?

9. «Манас» үчилтигинде аялдардын ролу кандай?

10. «Манас» үчилтигинин салттуу сюжетинин бурмаланышынын себептери.

11. «Манас» үчилтигинде кайсы легендарлык, тарыхый инсандардын ысымдары айтылат жана эмне үчүн?

12. Эмне себептен Манас атасына таарынып, Таластан кетип калат?

13. Манас кандай шартта жарадар болот?

14. Манас өлгөндөн кийин Көбөш кандай максаттарды көздөйт?

15. Семетейдин кайтып келгенин уккан Жакып эмне кылат?

16. Сейтек кайсы жерде төрөлөт?

17. Сейтекке карата Кыяздын ою кандай болгон?

18. Семетей кайыптар дүйнөсүнө кеткенден кийин Гүлчорону кандай тагдыр күтөт?

19. Кандай шартта Семетей менен Айчүрөк баш кошот?

20. Кандай шартта Семетей Айчүрөктү биринчи жолу жолуктурат?

21. Кандай шартта Семетей кайыптар дүйнөсүнө кетет?

22. «Манас» үчилтигинин акырында, кайсы каармандар кайыптар дүйнөсүнө кетет?

23. Кандай максатта Семетей Бээжинге аттанат?

24. Бээжинге болгон жүрүшүндө Семетейди ким жана кандайча сактап калат?

25. «Манас» үчилтигинин үчүнчү бөлүгүндө Чыйырдынын тагдыры кандай болот?

26. Үмөтөйдүн өлүмүнүн себеби эмнеде болгон?

27. Семетей менен Үмөтөй кандайча тууган болушат?

28. Эгерде Манас Бээжинге жүрүшкө барбаса эмне болмок?
29. Кандай себептер менен Манас Алтай жерин таштап, Ала-Тоого келет?
30. Кандай себептер менен Алмамбет өз мекенинен кетет?
31. Кандай себептер менен Алмамбет Көкчөдөн кетет?

АДАБИЯТТАР:

1. *Абрамзон С.М.* Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Ф.: Кыргызстан, 1990.
2. *Бакчиев Т.* СВЯЩЕННЫЙ ЗОВ. Мнемоническое творчество джомокчу. – Б., 2005.
3. *Жирмунский В.М.* Народный героический эпос. М.,Л., 1962.
4. *Карынкулов А.* «Манас» и манасоведение. Энциклопедический феномен эпоса «Манас»: Сб. ст. об эпосе «Манас». – Б.: Гл. ред. КЭ, 1995.
5. *Акаев А.* История, прошедшая через мое сердце. – Москва-Бишкек: ИПЦ «Дизайн. Информация. Картография», Илим, 2003.
6. *Байжиев М.* В битве за истину. Литературоведческие очерки разных лет. – Б., 2001.
7. *Жирмунский В.М.* Народный героический эпос. М.,Л., 1962.
8. *Сыдыкбеков Түгөлбай.* Бел-белес: Роман-эссе. – Б.: «Акыл» мамконцерни, 1996.

«МАНАС» ЭПОСУНУН ЖАЗЫЛЫП АЛЫНГАН ВАРИАНТТАРЫНЫН ТИЗМЕСИ

Совет дооруна чейин жазылып алынган варианттар (1856-1911):

1. Ч.Валиханов жазып алган окуя «Көкөтөйдүн ашы» (1856) айтуучусу белгисиз, 1994-жылы жарык көргөн;
2. В.Радлов жазып алган кыскача вариант (1869) айтуучусу белгисиз, жарык көргөн;
3. Кенжекара Калча уулунун варианты (1903) фонографка жазылып алынган;
4. Д.Алмаши жазып алган вариант (1911) айтуучусу белгисиз, жарык көргөн;
5. Тыныбек Жапый уулунун варианты боюнча «Алмамбеттин окуясы», «Каныкейдин Манаска аш бериши», «Семетейден бир бөлүм» 1898-жылы жазылып алынып, 2012-жылы жарык көргөн.

Совет доорунда (1922-1988) жазылып алынып, Кыргыз Республикасынын УИАсында сакталып турган варианттар:

6. Абдылда Дөлөлөт уулу – «Манас» кол жазма;
7. Абылгазы Жумабай уулу – «Манас» кол жазма;
8. Алмабек Тойчубек уулу – «Манас» кол жазма, «Семетей» кол жазма, «Сейтек» кол жазма;
9. Актан Тыныбек уулу – «Семетей» кол жазма;
10. Акмат Ырысменде уулу – «Манас» кол жазма, «Семетей» кол жазма;
11. Акмат Токтогул уулу – «Манас» кол жазма;
12. Акун Таш уулу – «Манас» кол жазма;
13. Акын Шадыкан уулу – «Манас» кол жазма;
14. Алымжан Муса кызы – «Манас» кол жазма;
15. Алымжан Сырдыбай уулу – «Семетей» кол жазма;

16. Анаргуль Тажыбай кызы – «Манас» кол жазма;
17. Асанкан Жуманалиев – «Алмамбеттин жомогу» жарык көргөн;
18. Багыш Сазан уулу – «Манас» жарык көргөн, «Семетей» кол жазма, «Сейтек» кол жазма;
19. Байшери Албан уулу – «Семетей» кол жазма;
20. Бөрүбай Султан уулу – «Манас» кол жазма;
21. Дөөталы Касымбай уулу – «Манас» кол жазма, «Семетей» кол жазма;
22. Дункана Кочуке уулу – «Семетей» кол жазма;
23. Жакшылык Сарык уулу – «Семетей» кол жазма, «Сейтек» кол жазма;
24. Жаныбай Кожек уулу – «Манас» кол жазма, «Семетей» кол жазма, «Сейтек» кол жазма;
25. Жолборсаалы Турдаалы уулу – «Алмамбет менен Чубактын чатагы» кол жазма;
26. Имангазы Исагул уулу – «Семетей» кол жазма;
27. Кааба Атабек уулу – «Чоң казат» кол жазма;
28. Калбек Жумагул уулу – «Семетей» кол жазма;
29. Калбүбү Сүйүнбай кызы – «Семетей» кол жазма;
30. Карымшак Жоошбай уулу – «Көкөтөйдүн ашы» кол жазма;
31. Касымбай Бирназар уулу – «Манас» кол жазма, «Семетей» кол жазма;
32. Куйручук Өмүрзак уулу – «Семетей» кол жазма;
33. Лапаз Көккөз уулу – «Манас» кол жазма;
34. Малдыбай Борзу уулу – «Семетей» кол жазма;
35. Мамбет Чокмор уулу – «Манас» кыскартылган варианты жарык көргөн, «Семетей» кол жазма, «Сейтек» кол жазма;
36. Мамбетаалы Ашымбай уулу – «Манас» кол жазма, «Семетей» кол жазма, «Сейтек» кол жазма;
37. Матисак Акбай уулу – «Манас» кол жазма;
38. Матисак Беки уулу – «Манас» кол жазма;
39. Маша Кыдыр уулу – «Семетей» кол жазма;
40. Молдобасан Мусулманкул уулу – «Манас» кол жазма, «Семетей» кол жазма, «Сейтек» кол жазма;

41. Момуш Шапак уулу – «Чоң казат» жарык көрдү, «Семетей» (эпизоддор) жарык көрдү;
42. Мурат Калба уулу – «Манас» кол жазма, «Семетей» кол жазма;
43. Найманбай Балык уулу – «Манастын күмбөзү» жарык көргөн, «Манастын жоо-жарагы» жарык көргөн;
44. Насыр Искендер уулу – «Манас» кол жазма, «Сейтек» кол жазма;
45. Сагымбай Орозбак уулу – «Манас» жарык көргөн;
46. Саякбай Карала уулу – «Манас» жарык көргөн, «Семетей» жарык көргөн, «Сейтек» жарык көргөн, «Кенен» кыскартылган варианты жарык көргөн, «Алымсарык, Кулансарык» кыскартылган варианты жарык көргөн;
47. Сапарбек Касмамбет уулу – «Семетей» (эпизод) жарык көргөн;
48. Саринжи Кожомберди уулу – «Манас» кол жазма;
49. Сейдана Молдоке кызы – «Семетей» жарык көргөн;
50. Сейде Дейди кызы – «Манас» кол жазма;
51. Өсөр Жолдош уулу – «Семетей» кол жазма;
52. Тагай Бекмурат уулу – «Манас» кол жазма, «Эр Кошой» кол жазма;
53. Тоголок Молдо – «Манас» жарык көргөн, «Семетей» кол жазма, «Сейтек» кол жазма;
54. Токгосун Байбуура уулу – «Семетей» кол жазма;
55. Турдумамбет Акматаалы уулу – «Манас» кол жазма;
56. Шаабай Азиз уулу – «Манас» жарык көргөн, «Эр Сарык» (Манастын чөбөрөсү) кол жазма;
57. Шапак Ырысменде уулу – «Манас» жарык көргөн, «Семетей» жарык көргөн, «Сейтек» кол жазма;
58. Ыбырайым Абдырахман уулу – «Манас» кол жазма, «Семетей» кол жазма, «Сейтек» жарык көргөн;
59. Ыса Жумабек уулу – «Семетей» жарык көргөн;
60. Эргеш Ташымбет уулу – «Манас» кол жазма.

Бул варианттардын ичинен айрым манасчылардын айтуусунданы окуялар «Манас сериясы» деген атама менен 1940-жылдары чакан китепче болуп жарык көргөн. Айрым манасчылардын варианттары 1958-1960-жылдары кыскартылган, бириктирилген вариант болуп жарык көргөн үчилтик китептерге кирген.

Акыркы жылдары жазылып алынган варианттар (1992-2015):

61. Асанкан Жуманалиев – «Манастын төрөлүшү жана балалык чагы» 2012-жылы жарык көргөн;

62. Дөөлөтбек Сыдыков – «Сейтек» 2010-жылы жарык көргөн;

63. Зууракан Сыдыкова – «Көкөтөйдүн ашы» 2014-жылы жарык көргөн, «Чоң казат» 2014-жылы жарык көргөн;

64. Кааба Атабеков – «Манас» кол жазма;

65. Сапарбек Касмамбетов – «Эр Кошой» 2011-жылы жарык көргөн, «Билерик» 2011-жылы жарык көргөн, «Манастын балалык чагы» 2011-жылы жарык көргөн, «Жарманас» 2015-жылы жарык көргөн;

66. Талантаалы Бакчиев – «Алмамбеттин жомогу» 1995, 2012-жылдары жарык көргөн, «Манастын ашы» 2011-жылы жарык көргөн;

67. Уркаш Мамбеталиев – «Семетей» 2010-жылы жарык көргөн, «Манастын төрөлүшү жана балалык чагы» 2011-жылы жарык көргөн;

68. Шаабай Азизов – «Манас» 2012, 2013-жылдары жарык көргөн, «Семетей» 2013-жылы жарык көргөн, «Сейтек» 2013-жылы жарык көргөн.

АДАБИЯТТАР:

1. «Манас» энциклопедиясы. Башкы ред. А.Карыпкулов. – Б.: Кыргыз Энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1995. 1-2 т.

«МАНАС» ҮЧИЛТИГИНДЕ КЕЗДЕШКЕН АЙРЫМ ЫСЫМДАРДЫН ЖАНА СӨЗДӨРДҮН ТИЗМЕСИ

А

АБЫКЕ – Жакып менен Бакдөөлөттүн уулу, Манастын бир тууган иниси, Манастын көзү өткөндөн кийин Каныкейдин эркине каршы чыккан жана Семетейдин өмүрүнө коркунуч жараткан.

АБЫШ (Кошабыш) – Манастын кырк чоросунун бири (СО).

АГЫДАЙ – Манастын кырк чоросунун бири (СО).

АГЫНАЙ – Аруукенин атасынын ысымы, Алмамбеттин кайнатасы (СК).

АГЫШ – кыргыздардын белгилүү балбаны, Көкөтөйдүн ашында күрөшкө түшүп, калмак балбаны Түкүбайды жыккан.

АДЫБАЙ – Жакыптын уулу, Манастын бир тууган иниси, Манастын көзү өткөндөн кийин Каныкейдин эркине каршы чыккан жана Семетейдин өмүрүнө коркунуч жараткан.

АЖО. Ажа (моңг. ажа – ата) – мамлекеттик бийик мансап, мамлекет башчысы, кан деген сөздүн маанилеши.

АЖЫБАЙ – Аргынкандын уулу, Манастын кырк чоросунун бири, чечен, элчи, тилмеч.

АЖЫБАЙ – Акункандын иниси, Айчүрөктүн агасы.

АЗИЗКАН – Алмамбеттин атасы, кытайдын жарым каны (СК).

АЗИРЕТ ААЛЫ (араб. Али ибн абу Талиб) – такыба халифтердин төртүнчүсү (656-661-жж.), Мухаммед аталаш тууганы жана күйөө баласы.

АЙБАНБОЗ – Манастын аяк улоо катарында ич-арага мине турган аты, Кошой тарабынан тартууланган.

АЙДАРКАН – казак каны, Көкчөнүн атасы.

АЙЖАҢЖУҢ (кыт. цзянь-цзунь – генерал) – Бирмыскалдын атасы, Эсенкандын кеңешчиси, Чубактын кайнатасы.

АЙКОЖО – диний кейипкер, ислам дининин алып жүрүүчүсү.

АЙКӨЛ – Манастын жеке өзүнө гана колдонулган туруктуу эпитеттеринин бири.

АЙ МҮЙҮЗ – жакшы тилек үчүн аталып союлган бодо мал
АЙ ТУЯК – жакшы тилек үчүн аталып союлган жылкы.
АЙЧҮРӨК – Акункандын кызы, Семетейдин зайыбы.
АК АЛБАРС, Ач албарс, Зулпукор – Манастын кылычы.
АКАЯР – Манастын кырк чоросунун бири (СК).
АКБАЛА – Жамгырчы кызы, Гүлчоронун зайыбы (СК).
АКБАЛТА – кыргыздын нойгут уруусунун башчысы, Жакып-
тын Алтайдагы кеңешчиси, Чубактын атасы.
АКБЕРМЕТ – Сейтектин зайыбы (СК).
АК-БУУРА – Манасты колдоочу тотемдик жаныбарлардын
бири, мифтик образ (СО).
АКЕРКЕЧ – Каныкейдин эжеси, Көкчөнүн зайыбы.
АКЖАЙНАК – Артыккандын уулу, Манастын кырк чоросу-
нун бири (СК).
АКЖОЛТОЙ – Адыккандын уулу, Манастын кырк чоросунун
бири (СК).
АКЖОЛТОЙ – Кутубийдин уулу, Сейтектин кеңешчиси (СК).
АКЖОЛТОЙ – Бөлөкбай устанын уулу (СК).
АККЕЛТЕ – Манастын мылтыгы (СК).
АККУЛА – Манастын жоого минип жүрүүчү аты.
АК МАРАЛ – тотемдик жаныбар, Манас жана Семетейдин
колдоочуларынын бири (СК).
АКОЛПОК – Манастын негизги жоокердик сырткы кийими.
АКПАЙ – Манастын кырк чоросунун бири (СО).
АКУНКАН – Ооган каны, Айчүрөктүн атасы.
АКШУМКАР – Манастын шумкары.
АКЫЛАЙ – Ооган каны Шооруктун кызы, Манастын зайыбы.
АЛАКЕН – Алымшаанын уулу, Манастын кырк чоросунун
бири (СО).
АЛАНЧАКАН – Манастын түпкү аталарынын бири (СО).
АЛГАРА – Коңурбайдын жоого минип жүрүүчү аты.
АЛМАМБЕТ – Азизкан уулу, Манастын эң жакын чоросунун
бири.

АЛООКЕ – Коңурбайдын атасы, кытайдын башкы кандарынын бири.

АЛП КАРА КУШ – мифтик образ, Манаска колдоо көрсөтүүчү сыйкырдуу, абдан зор куш.

АЛТЫНАЙ – Каныкейдин энеси (СК).

АЛТЫНАЙ – Кенжут каны Айкаңдын кызы, Манастын зайыбы.

АЛТЫНАЙ – Азизкандын зайыбы, Алмамбеттин энеси (СК).

АЛЫМСАРЫК – Манастын чөбөрөсү (СК).

АРБАЛДАЙ – Үсөндүн уулу (Көзкаман), Манастын аталаш бир тууганы, Манастын өмүрүнө кол салган (СО).

АРСТАН – тотемдик жаныбар, Манастын колдоочусунун бири.

АРУУКЕ – Агынайдын кызы, Алмамбеттин зайыбы, Гүлчоронун энеси.

АРУУКЕ – Кошойдун зайыбы (СО).

АСАБА – уруунун, элдин белги-тамгасы түшүрүлүп, тууга карматылган кездеме.

АТА – 1. ата-баба; 2. адамдын, жаныбарлардын мифтик колдоочусу.

АТАЙ – Ардалыктын уулу, Манастын кырк чоросунун бири (СО).

АТЕМИР – Букар каны, Каныкейдин атасы, чыныгы аты – Темиркан.

АЯР – бардык нерсе колунан келген, сыйкыр кыла турган касиети бар адам.

Б

БААБЕДИН (араб. Бахауддин) – легендалык кейипкер, диний уламыш боюнча Бахара шаарын колдоочу пир.

БААТЫРКАН – Жакыптын кичи аялы Бакдөөлөттүн атасы, Жакыптын кайнатасы (СК).

БАБА-ДЫЙКАН – мифтик кейипкер, дыйканчылыктын пири.

БАБЫРКАН – Манастын түпкү аталарынын бири (СО).

БАГЫШ – жедигер уруусунун башчысы, баатыры, акылманы, Толтойдун атасы.

БАЙ – Жакыптын бир тууган агасы, Бакайдын атасы.

БАЙГУР – Манастын түпкү аталарынын бири (СО).

БАЙКОҢУР – Конурбайдын уулу (СК).

БАЙМЫРЗА – Байдын уулу, Бакайдын бир тууган агасы.

БАЙРАК – уруунун, элдин белги-тамгасы түшүрүлүп, тууга карматылган кездеме.

БАЙТАЙЛАК – Бакайдын уулу (СК).

БАЙЧОРО – Баабединдин уулу, Манастын кырк чоросунун бири (СК).

БАЙЫҢ – мифтик кейипкер, кайберендердин башчысы (СО).

БАКАЙ – Байдын уулу, Манастын, Семетейдин кеңешчиси.

БАКБУРЧУН – Кытай императору, Кытай падышасы дегенге маанилеш.

БАҚДӨӨЛӨТ – Жакыптын кичи аялы: Абыке, Көбөш, Адыбай, Көлбай, Чыйбыт, Кочкордун энеси (СК).

БАЛАКАН – Манастын түпкү аталарынын бири (СК).

БЕК – кандан кийинки мамлекеттик бийик мансап.

БЕКЕБАЙ – Үсөндүн уулу (Көзкаман), Манастын өмүрүнө кол салууга аракет кылгандардын бири (СО).

БЕРДИБЕК – Улаккандын уулу, Сыргактын чыныгы аты (СО).

БИРМЫСКАЛ – Айжаңжуң кызы, Бурулчанын сырдашы, Чубактын зайыбы, Канчоронун энеси (СК).

БИЧИК (моңг. Битиг – жазуу, китеп) – кытай, калмактардын ыйык китеби.

БОЗКЕРТИК – кытай баатыры, кытайдын мангут деген элинин каны.

БОЗУУЛ, Бозжигит – Ботокандын уулу, Манастын кырк чоросунун бири.

БОКМУРУН – перинин кызы Айсалкын менен Төштүктөн төрөлгөн бала, Көкөтөйдүн асырап алган баласы.

БОЛОТ – Акбалтанын уулу, Чубактын чыныгы аты (СО).

БООКЕ – Алоокенин уулу, Манастын кырк чоросунун бири, атасы Алооке курман болгондон кийин Манас тарапка өткөн (СО).

БОРООНЧУ – кытай кандарынын бири, баатыр.

БӨГӨЛ – Манастын кырк чоросунун бири (СО).

БӨЙӨН – Манастын түпкү аталарынын бири (СК).

БӨЛӨКБАЙ – Манастын жарак-жабдыгын жасаган уста.

БӨРҮ – тотемдик жаныбар, Манастын колдоочуларынын бири.

БӨРҮКӨЗ – Эсенкандын уулу, кытай баатыры, кытайдын солоон элинин каны (СК).

БУДАҢЧАҢ – кытай баатыры, Токонарат шаарынын каны (СО).

БУРАМБЕК, Буянбек – Музбурчактын уулу, Манастын кырк чоросунун бири (СК).

БУРКАН – калмак-кытайларда колодон жасалган кудайынын сөлөкөтү (СК).

БУРУЛЧА – Эсенкандын кызы, Алмамбеттин зайыбы.

БУТ – Будда.

БУТКАНА – будда дининдегилердин сыйына турган жайы.

БУУДАЙБЕК – Чыншанын кызы, Көкчөнүн кичи аялы.

БУУДАЙЫК – Музбурчактын атасы, кыргыз кандарынын бири.

БУУРАКАН – жаан-чачындын ээси (СК).

БУУРАКАН – Манастын түпкү аталарынын бири, Бабыркандын баласы, Түбөйдүн атасы (СО).

БҮБҮ – бакшылыкты билген аял киши.

Г

ГҮЛНААР – Карачакандын кызы, Көкбөрүнүн зайыбы (СК).

ГҮЛЧОРО – Алмамбеттин уулу, Семетейдин чоросу, Сейтектин кеңешчиси.

Д

ДАҢЗА (кыт. Данцза) – кытайлардын тарых, санжыра китеби (СК).

ДӨҢКАРА, Дөрбөн – Манастын кырк чоросунун бири (СО).

ДӨӨДҮР – Кытайдын каны Эсенкандын белдүү балбаны (СК).

ДӨӨТҮ – темир устанын пири.

ДӨРБӨЛДӨЙ – Үсөндүн уулу (Көзкаман), Манастын өмүрүнө кол салууга аракет кылгандардын бири (СО).

ДУМАНА – эл кыдырып, диндик үгүт таратуучу адам.

ДУУ-ДУУ – кытай административдик мансаптын аталышы.

ДҮРБҮ – алысты жакын кылып көрсөтө турган оптикалык аспап.

Ж

ЖАБЫКЕ – Манастын кырк чоросунун бири (СО).

ЖАЗАЙЫЛ МЫЛТЫК – көлөмдүү чоң мылтыктын бир түрү.

ЖАЙНАК – Манастын кырк чоросунун бири (СО).

ЖАЙСАҢ – Үмөттүн уулу, Манастын кырк чоросунун бири (СО).

ЖАЙТАШ – аба ырайынын өзгөрүшүнө таасир кылуучу магиялык күчкө ээ таш.

ЖАКЫП – Манастын атасы.

ЖАМБЫ – койдун, жылкынын ж.б. малдын туягынын формасындагы ар түрдүү көлөмдө жана ар кандай салмакта уютулган күмүш.

ЖАМБЫ АТУУ – кыргыздын элдик оюндарынын бири.

ЖАМГЫРЧЫ – Эштектин уулу, кыргыз элинин уруу башчысынын бири, Манастын тайкеси (СО).

ЖАНАДИЛ – Атемирдин уулу (Темиркандын), Каныкейдин бир тууган агасы (СО).

ЖАНАДИЛ – Көкөтөйдүн атасы (СО).

ЖАНГЕР – Манастын кырк чоросунун бири (СО).

ЖАҢШАА – кытай-калмак баатыры (СО).

ЖАПАК – Шыгайдын уулу (СО).

ЖАРГАК ШЫМ – тоо эчкинин же эликтин жүнү жыдытылган терисинен жасалган шым.

ЖАРМАНАС – Самаркандык Чоңэшендин уулу, бирде Карадөң уулу делет, Манастын жездеси, Карлыгачтын күйөөсү.

ЖЕКЕГЕ ЧЫГУУ – чоң беттешүүлөр алдында эки тараптан эки тандамал жоокер ортого чыгып салгылашканы.

ЖЕЛДЕЙБОЗ – Үсөндүн уулу (Көзкаман), Манастын өмүрүнө кол салууга аракет кылгандардын бири (СО).

ЖЕЛМАЯН – төөнүн күлүгү, Манастын курал-жарагын жүктөп жүрүүчү төөсү (СК).

ЖЕЛМОГУЗ – мифтик жандык, Манастын колунан курман болгон мифтик жандык (СК).

ЖЕЛТИЙБЕС – Үсөндүн уулу (Көзкаман), Манастын өмүрүнө кол салууга аракет кылгандардын бири (СО).

ЖЕСЕ – кытай балбаны (СК).

ЖЕТКИР БИЙ – Агыштын атасы.

ЖОЙБОЛОТ – Манаска асмандан түшкөн алты кылычтын бири, Бакайдын кылычы.

ЖОЙКУМА – Манаска асмандан түшкөн алты кылычтын бири, Алмамбеттин кылычы.

ЖОЛБОРС – тотемдик жаныбар, Манастын колдоочуларынын бири.

ЖОЛОЙ – Кедердин уулу, калмак балбаны, каны.

ЖООН АЛП – кытайлар тараптагы мифтик каарман.

ЖООРУНЧУ – Манастын кырк чоросунун бири (СО).

ЖОШО – Үрбүнүн уулу (СК).

ЖӨКӨР – мылтыктын бир түрү (СО).

ЖӨӨ ЖЕЛДЕТ – кытай жоокери (СК).

ЖӨӨ КУНАН ЧАБЫШ – кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири, балдардын ат (кунан) болуп алып жарышуу оюну (СО).

ЖУУЧУ – кызга куда түшүүгө ата-энесинин макулдугун алуу үчүн күйөө тараптан жиберилген атайын өкүл.

ЖҮЗ БАШЫ – аскердик мансап, жүз жоокердин башчысы.

З

ЗАЙЫП – аял, жубай.

ЗАМБИРЕК – алыска атуучу артиллериялык курал.

ЗЕҢГИ БАБА – уйдун колдоочу пири, ээси.

ЗЫМЫРЫК, зумурук – мифтик жандык, бүркүткө окшош зор куш, Манастын колдоочуларынын бири.

И

ИЛИЯС – адамды сууда колдоочу пир.

ИСКЕНДЕР ЗУЛКАРНАЙЫН, Александр Македонский (356-323 б.з.ч.ж.) – байыркы замандагы улуу кол башчы жана мамлекеттик ишмер.

К

КАБЫКЕ – Каратүлөөнүн уулу, Манастын кырк чоросунун бири (СО).

КАБЫЛ – Атемирдин уулу (Темиркандын), Каныкейдин бир тууган агасы (СО).

КАЗАН АЛП – кытай алптарынын бири (СК).

КАЗАТ – согуш жортуулу.

КАЙГЫЛ – Манастын кырк чоросунун бири (СО).

КАЙНАТМА КАРА ДАРЫ – дарынын аталышы.

КАЙСАР – Айжаңжундун уулу, кытайлардын баатыры (СК).

КАЙЫП – 1. тирүүлөр менен өлгөндөрдүн ортосундагы дүйнө; 2. жогорку ыйык дүйнө; 3. күтүүсүздөн, капилеттен боло турган окуя, буйрук.

КАЙЫП ДАҢ, Кайыпкан – калмак кандарынын бири, Карабөрктүн атасы, Манастын кайнатасы.

КАЙЫПЧАЛ – Манастын досу, Куялынын атасы.

КАКАН, Каканчы, Каканчын – кандардын каны, Кытай императору.

КАЛДАЙ – кытай аскериндеги кенже аскердик наам.

КАЛКАМАН – Манастын кырк чоросунун бири.

КАЛТАҢ – калмактардын баатыры (СО).

КАМАН АЛП – кытайлар тараптагы мифтик каарман.

КАМБАР – Манастын кырк чоросунун бири (СК).

КАМБАР АТА – жылкынын пири, колдоочусу.

КАМБАРКАН – Көкчөнүн чоң атасы.

КАНДАГАЙ – тоо текенин, багыштын терисинен жасалып, баатырлар, балбандар жоого, балбан күрөшкө, эр сайышка, оодарышка кийиш үчүн тигилген чалбар шым.

КАНЖА – тамеки салып тарта турган түтүк.

КАНЖАР КОЛ – жоокерлердин куралсыз мушташа билген тобу.

КАН ТАРТУУ – достошом деп келгенге ызат көрсөтүү менен алдына ашкан күлүк ат, кымкап тон, мыкты жоо-жарак тартуулоо салты.

КАНЧОРО – Чубактын уулу, Семетейдин чоросу.

КАНЫКЕЙ – Атемирдин (Темиркандын) кызы, Манастын никелешкен зайыбы, Семетейдин энеси.

КАНЫШАЙ – Кытай чегин кайтарган тыргоот элинин каншасы, баатыры, балбаны (СК).

КАНЫШАЙ – Түлкүнүн кызы, Бокмурундун жары.

КАҢШЫБЕК – Кашкар каны (СК).

КАРАБӨРК – Кайып даңдын (Кайыпкандын) кызы, Манастын зайыбы.

КАРАГУЛ – Коңурбайдын жылкычы башчысы.

КАРАДӨҢ – Жарманастын атасы (СК).

КАРАДӨӨ – Кутубийдин уулу, Сейтектин досу, кеңешчиси (СК).

КАРАЖОЙ – Кожожаштын атасы, кытайдын мыкты көзгө атар мергени (СК).

КАРАКАН – Манастын чоң атасы (СК, ММ, АТ).

КАРАМАР – өтө чоң жылан, ажыдаар.

КАРАТАЙ – Ырамандын уулу, Ырчы уулдун чыныгы аты, Манастын кырк чоросунун бири (СО).

КАРА УСТА – Манаска Аккелтени жасап берген уста (СК).

КАРАЧА, Каткалаң – Кыз Сайкалдын атасы, нойгут уруусунун башчысы.

КАРЛЫГАЧ – Манастын уялаш карындашы, баатыр (СК).

КАРТКҮРӨҢ – Ажыбайдын жоогоминген аты, Алмамбет менен Сыргак чалгынга чыкканда Карткүрөңдү коштоп алышат.

КАРТЫК – ооруган жерден кан алууга, канды, ириңди, денеге туруп калган желди сордуруп таштоого колдонуучу уйдун мүйүзүнөн жасалган түтүкчө аспап.

КАРЫКАН – Кытай кандарынын башкы каны, императору (СК).

КАРЫПЧЫ – жоокердин билегинен ийнине чейин кие турган атайын жасалга.

КАШКА, көйкашка – мыкты жетекчи, жоокер, баатыр, башчы, билгич.

КАШКАРДЫН КАРА ДАРЫСЫ – дарынын аталышы.

КЕГЕТИ – Акунбешим кандын кол башчысы, калмак баатыры (СО).

КЕДЕР – Жолойдун атасы.

КЕЗЕК – Шооруктун атасы.

КЕМЕЛ – Мисирдин каны Сейиттин уулу.

КЕНЕН, Кененсарык – Манастын чөбөрөсү.

КЕРБЕН – Шыңгынын уулу, Манастын кырк чоросунун бири (СО).

КЕРКЕ – кытай балбаны (СК).

КЕРНЕЙ – музыкалык үйлөмө аспап.

КЕЧИЛ – ламаизм дининдеги элдердин атайын касам ичкен дин кызматкери.

КИЕНКЕС – мифтик каарман (СО).

КИРИЧ – жаанын эки башы бириктирилип, туурасынан байланган, жебе салып кере тартыла турган жип, кайыш.

КИСЕ – калың кайыштан күмүш чабылып кооздолуп жасалган курга боосунан илинип коюлуучу баштыкча, тегерек кутуча.

КИТЕ – Коңурбайдын небереси (СК).

КИТЕН АЛП – кытайлар тараптагы мифтик каарман.

КИШИТАШ – мифтик кейипкер, перилердин балбаны (СО).

КИШИМЖАН – Ысмйылдын кызы.

КИШТЕ – кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири.

КОЁНААЛЫ – Көкбөрүнүн уулу, Манастын аяш уулу (СК).

КОЁНБОЗ – Бакайдын минген аты.

КОЖОЖАШ – кытайдын мыкты көзгө атар мергени (СК).

КОЖОСАН – баатырларды колдоочу пир.

КОЖОШ – кыргыз бектеринин бири (СО).

КОЗУБЕК – Кокондун беги (СК). имя Кокандского бека.

КОЙЧАГЫР (моңг. цагиур) – мылтыктын түрү.

КОҢУРБАЙ – Алоокенин уулу, кытай кол башчыларынын бири, Манасты, Семетейди жарадар кылган кытай баатыры.

КОЧКОР – Жакып менен Бакдөөлөттүн уулу, Манастын бир тууган иниси, Манастын көзү өткөндөн кийин Каныкейдин эркине каршы чыккан жана Семетейдин өмүрүнө коркунуч жараткан (СК).

КОЧКУ – Алтайда Жакыптын айылына канатташ жашаган калмактардын айыл башчысы (СК).

КОШОЙ – кыргыздардын баатыры, балбаны, Манастын кеңешчиси.

КОШУН – куралдуу жоокерлердин түрлөрүнүн бирикмесинен турган согуштук күчтү туюндурат.

КӨБӨШ – Жакып менен Бакдөөлөттүн уулу, Манастын бир тууган иниси, Манастын көзү өткөндөн кийин Каныкейдин эркине каршы чыккан жана Семетейдин өмүрүнө кол салган (СК).

КӨГАЛА – Көкчөнүн жоого минип жүрүүчү аты.

КӨГАЛА – Чубактын жоого минип жүрүүчү аты, кайыптан Олуя чал тартуулаган ат (СК).

КӨГӨЙ – Манастын түпкү аталарынын бири (СО).

КӨГӨН – кыргыздын найман уруусунун беги (СО).

КӨКБӨРҮ – Урумкандын уулу, Коёнаалынын атасы, Манастын о дүйнөлүк досу, кыпчактардын уруу башчысы (СО, СК).

КӨКМОНЧОК – Айчүрөктүн сиңдиси, Семетейди кайып дүйнөсүнө алып кеткен перинин кызы.

КӨКӨТӨЙ – Жанадил уулу, кыргыздардын журт атасы, кадырлуу карыясы, кээ бир варианттарда 190 чыгып каза болот.

КӨК ТЕҢИР, көкө теңир – кудай, жараткан, эгем.

КӨКТУЛПАР, Көкчолок – Бакайдын жоого минип жүрүүчү аты.

КӨКЧӨ – Айдаркандын уулу, казактардын каны, белгилүү баатыр, Манастын бажасы (СО, СК).

КӨКЧӨКӨЗ – Үсөндүн уулу (Көзкаман), Манастын өмүрүнө кол салууга аракет кылгандардын бири (СО, СК).

КӨЛБАЙ – Жакып менен Бакдөөлөттүн уулу, Манастын бир тууган иниси, Манастын көзү өткөндөн кийин Каныкейдин эркине каршы чыккан жана Семетейдин өмүрүнө коркунуч жараткан (СК).

КӨӨДӨН, Ыраң Көөдөн – кытайдын 350 жыл жашаган карысы, кадарман адамы.

КӨРПӨЖАН, Көрпөян – Карачтын кызы, Бакайдын зайыбы (СК).

КӨТӨРҮШ – Сыймун аралын жердеген жапан элинин баатыры (СО).

КУЛАНСАРЫК – Кенендин уулу, Сейтектин небереси (СК).

КУМАЙЫК – Манастын алгыр тайганы, кийин мурас катары Семетейге калат.

КУТАН АЛП – кытайлар тараптагы мифтик каарман.

КУТУБИЙ, Кутунай – Кадообайдын уулу, чыныгы аты Чегебай, Манастын эң алгачкы чоросу.

КУУ КУЛЖА – кытай, калмактардын чегин кайтарган кароолчу жандыктарынын бири.

КУУ ӨРДӨК – кытай, калмактардын чегин кайтарган кароолчу жандыктарынын бири.

КУУ ТҮЛКҮ – кытай, калмактардын чегин кайтарган кароолчу жандыктарынын бири.

КУЯЛЫ – Кайыпчалдын кызы, Сейтектин зайыбы, баатыр кыз (СК).

КҮБӨ – жоого кийилүүчү ок өтпөс сырт кийим.

КҮЛ АЗЫК – көпкө бузулбай турган алыскы жолго арналып, эттен жасалган кыргыз элинин байыркы тамак-ашынын бир түрү.

КҮМҮШАЙ – Ысмайылдын зайыбы, Кишимжандын энеси (СК).

КҮНЖАҢЖУҢ (кыт. цзянь-цзунь – генерал) – Эсенкандын кеңешчиси, кытайдын белгилүү баатырларынын бири.

КҮНКАН – кытай кандарынын бири (СО).

КҮПҮ – Күнжанжундун уулу (СК).

КҮРӨӨКӨ – кооздолуп жасалган, ок, найза өтпөс сырт кийим.

КҮРСҮ – 1. кан тактысы; 2. чокмор түрүндөгү курал.

КЫЗЫЛСАРТ, Момунжан – Гүлчорону дарылап, айыктырган дарыгер (СК).

КЫЗЫР, Кыдыр (ар. Хизр) – адамдарга жакшылык кылуучу олуя.

КЫЛЖЕЙРЕН – Алмамбеттин Кытайдан кеткенден Манаска барганга чейин минип жүргөн аты (СО).

КЫРК ЧИЛТЕН (ир. чил – кырк, тан – киши) – мифологиялык түшүнүктө адамдын көзүнө көрүнбөгөн, укмуштуудай касиетке ээ болгон жакшылык кылуучу рух.

КЫРМА КЫЗЫЛ ДАРЫ – дарынын аталышы.

КЫЯЗ – Толтойдун уулу, Семетейге каршы иш-аракет кылат.

КЫЯК (моңг. хуяг) – чарайна, жоокерлер согушка кийиүүчү зоот кийим.

КЫЯШ – Жолойдун зайыбы (СО).

М

МААМЫТБЕК – мифтик кейипкер, кытайдын жалгыз көздүү дөөсү (СК).

МААМЫТСУЛТАН – Бадакшан, Балык жеринин каны (СК).

МААНИКЕР – Көкөтөйдүн тулпары кийин уулу Бокмурунга калат.

МАДЫКАН – мифтик кейипкер, кытайдын жалгыз көздүү дөөсү (СК).

МАЖИК – Кортуктун уулу, чыныгы аты Шакум, Манастын кырк чоросунун бири (СО).

МАЗАБЫЛ – Медина жана Меке жериндеги араб элинин төрөсү, карыясы (СО).

МАКЕЛ – мифтик кейипкер, кытайдын жалгыз көздүү дөөсү (СО).

МАЛГУН – антропоморфтук кейипкер, кытайдын жалгыз көздүү дөөсү.

МАНАС – Жакыптын уулу, кыргыз элин бириктирген чексиз кайрат-күчкө ээ баатыр, кыргыздардын каны.

МАНЖУУ АЛП – кытайлардын маңдайы темир алпы, дөөсү (СК).

МАҢКҮШ АЛП – кытайлардын маңдайы темир алпы, дөөсү.

МАРКАТАЙ – Кайыпкандын кызы, Акбалтанын зайыбы (СК).

МАРТУУ дин. – төрөп жаткан аялдын эси ооп калганда кара (же албарсты) басты деп түшүндүрүлөт.

МЕДЕТ – дарынын аталышы.

МИҢ БАШЫ – аскердик мансап, миң жоокердин башчысы.

МОЛТОКАН – кара кытай каны, Каракан өлгөндө, Алооке менен бирге кыргыздарды чаап, туш тарапка чачыраткан (СК).

МУЖООСУ (ир. мажуси – отко табынуу) – отко сыйынган байыркы диндин аталышы (СО).

МУЗБУРЧАК – Буудайыктын уулу, Чамбылды жердеген кыргыз урууларынын башчысы (СК), тажик элинен чыгып, Манаска чоро болуп кошулган баатыр (СО).

МУЗКИНДИК – кытай балбаны (СК).

МУРАДЫЛ – Кыргыздын (Кырмустун) уулу, кытайдын чегинде турган баатыр (СО, СК).

МЫРШАП – түнкү кароолдун башчысы.

МЭЭР ЧӨП – сейрек кездешүүчү дары чөп.

Н

НЕСКАРА – манжуу каны.

НОГОЙКАН – Манастын чоң атасы (СО).

НӨКӨР – 1. баатырдын, кандын жардамчысы, жөлөгү; 2. чоро.

НУУКЕР – Кент шаарынан чыккан кытай баатыры.

О

ОЙСАЛКЫН – Кеймендин кызы, Үрбүнүн зайыбы (СО).

ОЙСУЛ АТА (ар. Вайс аль-Карани) – төөнүн пири, колдоочу ээси.

ОК (моңг. кымыздан тартылган күчтүү спирт) – элдик медицинада колдонулган дарынын бир түрү.

ОК АТТОО – элдик ырым-жырымдын бири, ок тийип жарадар болгон адамды күнөөсү жок аял аттаса, денедеги ок өзү түшөт.

ОК ТИШТӨӨ – элдик ырым-жырымдын бири, ок же жаанын жебесин тиштеп ант берүү.

ОЛПОК – ичине кебез, жүн салынып шырылган ок өтпөс сырткы кийим.

ОЛУЯ ЧАЛ – мифтик кейипкер, жер кезип жүрүп, татыктуу адамдарга жакшылык тартуулаган ыйык аксакал.

ОН БАШЫ – аскердик мансап, он жоокердин башчысы.

ООЗАНДЫРУУ – кыргыз элинин салтында жаңы төрөлгөн балага аткарылуучу ырым-жырым.

ОРГО – Манас Ала-Тоого келгенге чейин Чүй өрөөнүн бийлеп турган кытай кандарынын бири (СО).

ОРДО – кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири.

ОРЖЕМИЛ – дарынын аталышы.

ОРМОНБЕК – Текечинин уулу, Манастын кырк чоросунун бири (СК).

ОРОЗДУ – Ногойкандын уулу, Жакыптын бир тууган агасы (СО).

ОРОЗОН – Үсөндүн уулу (Көзкаман), Манастын өмүрүнө кол салууга аракет кылгандардын бири (СК).

ОРОКБАШ – Шыпшайдардын уулу, кытай баатыры (СК).
ОРОККЫР – кытайлардын солоң, шибээ элинин каны, баатыры (СК).

ОРОМПОЙ – кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири.

ОРОҢГУ – Каңгай канышасы, баатыр аял.

ОШПУР – Жакыптын Алтайдагы койчу башчысы (СК).

Ө

ӨГҮЗКАН, Угузкан, Уузкан – Манастын түпкү аталарынын бири (СО).

ӨЗҮБЕК – Кашкар каны (СК).

ӨПКӨ ЧАБЫШУУ – кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири.

П

ПАНУС – Көкөтөй кан болгонго чейин Ташкендин калмак каны (СО).

ПАҢ – Коңурбайдын түпкү аталарынын бири (СО).

ПЕРИ (мифтик түшүнүк) – мифтик кейипкер, кайып.

ПЕРИШТЕ (мифтик түшүнүк) – кудайдын элчиси.

ПИР (мифтик түшүнүк ир. билерман кары) – ар нерсенин, ар кимдин, ар иштин колдоочусу.

С

СААДАК – жаанын жебеси салына турган кап.

САБАЙ БИЙ – Шагыл бийдин уулу, Манастын кырк чоросунун бири (СО).

САБАТАЙ – Ороздунун жетинчи уулу, Жакыптын бир тууганы (СО).

САЙКАЛ, Кыз Сайкал – Карача кандын (Каткалаңдын) кызы, нойгут уруусунун башчысы, Манастын о дүйнөлүк зайыбы, баатыр кыз.

САЙЫППУРУШ, зайыпбуруш (ар. чыгаан, баатыр) – жоокердик эрдиги үчүн берилген атак, сыпат.

САЛБУРУН, салбырын (моңг. салбар – кыраан куш) – куш менен аң уулоого алыска чыккан топ адамдын жүрүшү.

САНАМКҮЛ – Оргокандын зайыбы (СО).

САНЖЫБЕК, Сынчыбек – имя Кокон беги, Манастын шериктеши (СК).

САНИРАБИЙГА – Атемир кандын (Темиркандын) кызы, Каныкейдин кыз кезиндеги ысымы (СО).

САРАЛА, Айсарала – Алмамбеттин жоого минип жүрүүчү аты.

САРКЕР, сардар – аскер мансабы, аскер башчы, кошун башчы.

САРЫ АЯР – Оргокандын аяры.

САРЫБАЙ – Желмогуздун уулу, Сейтектин душманы (СК).

САРЫБУУРУЛ – Кыз Сайкалдын жоого минип жүрүүчү аты.

САРЫТАЗ, Сарыкан – Манастын тууганы, Семетейдин элжери жөнүндө айтып берген адам, Семетейдин кеңешчиси, арым учурларда Темиркандын бир тууганы катары айтылат (СК).

САТАЙ – Саргылбийдин уулу, Манастын кырк чоросунун бири (СО).

СЕБЕП – дарынын аталышы.

СЕЙТЕК – Манастын небереси, Семетейдин уулу.

СЕМЕТЕЙ – Манастын уулу.

СЕРЕК – чыныгы аты Байсабай, Манастын кырк чоросунун бири.

СОЛОБО – Алмамбеттин чоң атасы (СО).

СООРОНДУК – Алтынайдын атасы, Алмамбеттин таятасы (СК), Азизкандын чыныгы аты (СО).

СУЙПУ – Эсенкандын аяры (СК).

СУЛАЙМАН – диний уламышта он сегиз миң ааламга падыша болгон легендарлуу пайгамбар.

СУРКОЁН – башында Толтойдун жоого минип жүрүүчү аты болуп, кийин Гүлчоронун колуна өтөт (СК).

СЫНЧЫБЕК, Сынжыбек – Анжыяндын беги, Манастын шериктеши.

СЫРГАК – Улаккандын уулу, чыныгы аты Бердибек, Манастын кырк чоросунун бири.

Т

ТААЖЫ – кандын бийлик абалын күбөлөөчү баш кийим.

ТАБЫП – ооруну таба билген дарыгер.

ТАЗБАЙМАТ – Манастын кырк чоросунун бири.

ТАЙБУУРУЛ, Нарбуурул – Кыз Сайкал Манаска тартуу иретинде, Семетейге арнап берген тулпар, Семетейдин жоого мине турган аты.

ТАЙТОРУ – Кошойдун минген аты, Манастын көзү өткөндөн кийин Кошой азага берген күлүк ат.

ТАЛГАК, идиосинкрания (токсикоз) – аял боюна бүткөндөн кийин көңүлү айнып, бардык эле тамакты сиңире албай калган абал.

ТАРГУУ – бирөөгө арнап бериле турган белек.

ТАШ – аралыктын өлчөмүн билгизген сөз, бир таш 9000 кадамдан 12000 кадамга чейин же 6 кмден 8,5 кмге чейин аралыкты билдирет.

ТЕЙИШ – Текес шаарынын каны.

ТЕКЕС – Тейиштин агасы, Тейиштен кийин Текес шаарынын каны болгон.

ТИНТЕ – бычактын бир түрү.

ТИНТҮҮР – элдик медицинада колдонулган аспап.

ТОГУЗ КОРГООЛ – кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири.

ТОКОТАЙ – Манастын кырк чоросунун бири (СО).

ТОКТОБАЙ – Үсөндүн уулу (Көзкаман), Манастын өмүрүнө кол салууга аракет кылгандардын бири (СО).

ТОЛТОЙ – Багыштын уулу.

ТООРУЛЧУ – Манастын кырк чоросунун бири.

ТООТОРУ – Кыяздын жоого мине турган аты (СК).

ТОП ТАШ – кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири.

ТОР – кыл, зым менен жасалган кытай-калмак жоокерлеринин куралы.

ТОРСУК – кол чанач.

ТОРУАЙГЫР – Коңурбайдын жылкычы башчысы Карагулдун минген аты.

ТӨЛӨБАЙ – жедигер уруусунун баатыры, Кыздын кеңешчиси (СК).

ТӨЛӨК, Кара Төлөк – Төлөмөндүн уулу, Манастын кырк чоросунун бири.

ТӨӨБАЛБАН – Кокондун балбаны, Семетейдин тоюнда Семетей менен күрөшкө түшкөн (СК).

ТӨӨ ЧЕЧМЕЙ – кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири.

ТӨРӨ (мансаптын аталышы) – башкаруучу, уруу башчысы.

ТӨРӨН – Манастын түпкү аталарынын бири (СО).

ТӨРТАЙ – Дөрбөндүн уулу, Манастын кырк чоросунун бири (СО).

ТӨШТҮК – Элемандын уулу, кыпчак уруусунун башчысы, Манастын шериктеши.

ТУРНА – Дуудунун кызы, Кытайдагы Алмамбеттин зайыбы (СО).

ТУУ – желек, асаба тагыла турган найза өңдүү жыгач.

ТУУЛГА – башка кие турган жоокердик баш кийим.

ТУУШАҢ – Кытай кандарынын бири (СО).

ТҮБӨЙ – Манастын түпкү аталарынын бири (СО).

ТҮКТАМАН – кытай балбаны (СК).

ТҮКҮБАЙ – кытай балбаны.

ТҮЛКҮ – Ооган каны, Акункандын агасы (СО).

ТҮМӨН – Манастын кырк чоросунун бири (СО).

ТҮМӨН – сан өлчөмү – он миң.

ТҮМӨН БАШЫ – аскердик мансап, он миң жоокердин башчысы.

ТҮМӨНБАЙ – Түлкүнүн уулу (СО).

ТЫЙТАЙ (кыт. титай – генерал) – кытайдын аскер башчысы (СО).

ТЫНЫМКАН – Сарыгаздын зайыбы (СК).

ТЫНЫМСЕЙИТ – казактардын уруу башчысы (СО).

У

УЛАККАН – Каракандын уулу, Жакыптын бир тууганы, Сыргактын атасы (СК).

УЛУКМАН – акылман киши, дарыгерлердин колдоочу пири.

УМАЙ ЭНЕ – балдардын төрөлүшүн жана төрөлгөндөн кийин чоңойгучакты колдой турган мифтик эне.

УРУМКАН – Көкбөрүнүн атасы..

УУЛЖАН – дарынын аталышы.

УШАҢ – кытайлардын баатыры (СО).

УЮК – Багыштын атасы (СО).

Ү

ҮЙШҮНБАЙ – калмак байы (СО).

ҮМӨТ – Манастын кырк чоросунун бири (СО).

ҮМӨТӨЙ – Көкчөнүн уулу, Семетейдин карын бөлөсү, казактардын каны (СК).

ҮПЧҮН (моңг. лупч) – баатырлардын жоо кийими (зоот) (СО).

ҮРБҮ – Эйбиткандын уулу, торукупчак уруусунун каны, кыргыз баатыры, Манастын шериктеши.

ҮРКӨРБОО (моңг. ухер – өгүз, кыт. пао – мылтык) – замбиректин энчилүү аты.

ҮРҮСТӨМ – чыгыш элдеринде белгилүү легендарлык баатыр.

ҮСӨН – Көзкамандын энчилүү аты, Жакыптын бир тууганы, калмактардын арасында жашап калган, душмандар тарабынан атайын Манасты өлтүрүүгө жиберилет.

Ч

ЧАБАЛА – Какан шаарынын башчысы (СО).

ЧАГАЛДАЙ – Үсөндүн уулу (Көзкаман), Манастын өмүрүнө кол салууга аракет кылгандардын бири (СО).

ЧАГАН (моңг. цаган – ак) – калмак, моңголдордун жаңы жылдагы биринчи айдын аталышы (СО).

ЧАГАНБАЙ, Чалыбай – Күлдүрдүн уулу, Манастын кырк чоросунун бири (СО, СК).

ЧАЙИНГИ ТОН – теринин сыртына металл чайылган тон, сырткы кийим (СК).

ЧАЛБАР – тоо текенин, маралдын терисинен тигилген шым.

ЧАЛИК – Камбардын уулу, Манастын кырк чоросунун бири (СО).

ЧАЛКУЙРУК – Төштүктүн жоого мине турган жети жандуу аты.

ЧАРАЙНА – баатырлардын төшүнө тартына турган атайын темирлер.

ЧАТЫРАШ – кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири.

ЧАЧЫКЕЙ – Шаатемир кызы, биринчи Семетейдин зайыбы.

ЧАЯН – Бөйөндүн уулу, Бакдөөлөттүн атасы, Жакыптын кайнатасы (СО).

ЧАЯНКАН – Манастын түпкү аталарынын бири (СК).

ЧЕРҮҮ – аскер, кол, кошун.

ЧЕЧЕНДЕР – Шоорук кандын баатыры (СО).

ЧОГООЛ МЫЛТЫК – согуштук мылтык (СК).

ЧОЛПОН АТА – койдун колдоочу пири.

ЧОҢБИЛГИЧ – Кожожаштын уулу, кытайдын көзгө атар мергени, Сейтектин душманы (СК).

ЧОҢЖИНДИ, ЧОҢТЕНТЕК – Манастын бала кездеги жалган аты.

ЧОПКУТ – жоокердин сырткы кийими.

ЧОРО (ир. чухра – жолдош) – баатырдын жакын жолдошу.

ЧОТАЛА (ир. шотор – төө, нал – мылтык) – төөгө жүктөп жүрүүчү кичине замбирек.

ЧОЧМОР – кыргыз баатыры (СК).

ЧОЮН АЛП – кытай, калмак балбандарынын бири.

ЧОЮН БАШ – башына чоюн уютулуп жасалган жоо куралы.

ЧУБАК – Акбалтанын уулу, нойгут уруусунун башчысы, Манастын кырк чоросунун бири.

ЧЫЙБЫТ – Жакып менен Бакдөөлөттүн уулу, Манастын бир тууган иниси, Манастын көзү өткөндөн кийин Каныкейдин эрки-

не каршы чыккан жана Семетейдин өмүрүнө коркунуч жараткан (СК).

ЧЫЙТАЙ – кытай, моңголдордо кенже аскер кызматчысынын чини.

ЧЫЙЫР – Ногойкандын уулу, Жакыптын бир тууган агасы, Чыйырдынын биринчи күйөөсү (СО).

ЧЫЙЫРДЫ – Жакыптын зайыбы, Манастын энеси, өз аты Шакан (СО).

ЧЫЛАБА – Алмамбеттин түпкү аталарынын бири.

ЧЫНКОЖО – Шыгайдын уулу, Манастын аталаш бир тууганы.

Ш

ШААБЕК – казактын абак уруусунан, Манастын кырк чоросунун бири (СО).

ШААТЕМИР – Чачыкейдин атасы, Темиркандын иниси.

ШАБИЕТ – кыргыз элинин байыркы оюндарынын бири.

ШАЙМЕРДЕН (ир. шахи – колдоочу, мардан – жигит) – баатырлардын колдоочусу, жигиттин пири.

ШАЙЫМБЕТ – Жамгырчынын уулу, Семетейдин шериктеши (СК).

ШАҢШУУР – уютулган алтын.

ШООРУК – Ооган каны, Акылайдын атасы, Манастын кайнатасы.

ШУЙКУЧУ – Коңурбайдын тыңчысы, Манастын ашпозчусу катары кызмат кылып, Манастын сырын билет (СК).

ШУУТУ – Манастын кырк чоросунун бири (СК).

ШҮКҮР – Манастын кырк чоросунун бири (СО).

ШЫГАЙ – Каракандын уулу, Жакыптын иниси, Чыңкожонун атасы.

ЫЖЫК – өлүктү узакка сактай турган атайын салкын жай.

ЫЙМАН – Жакыптын Алтайдагы жылкычы башчысы.

ЫЛАМА (тиб. лама) – ламаизм дининдеги кечил.

ЫРАҢШОО – кытай балбаны (СО).

ЫСМАЙЫЛ – Темиркандын уулу, Каныкейдин иниси, Семетейди он эки жашка чейин баккан (СК).

Э

ЭБЕГЕЙ – Жанаалынын уулу, Кенендин досу (СК).

ЭГИЗЕЙ – кыргыз баатыры (СК).

ЭЛЕМАН – кыпчак уруусунун башчысы, Төштүктүн атасы.

ЭЛЕМАН – Манастын кырк чоросунун бири.

ЭМИЛ – кыргыз баатыры (СК).

ЭМЧЕКТЕШ ТУУГАН – башка уруунун же башка элдин өкүлүн асырап алууда колдонулуучу ырым-жырым, эмчегин эмизүү аркылуу аны өз балдары менен тең укукта кылуу.

ЭРЕШЕН – эр жетүү, өспүрүм курак.

ЭРӨӨЛ – 1. жекеме-жеке чыгып салгылашуу; 2. чалгын.

ЭСЕНКАН – Кытайдын баш каны.

ЭШТЕК – Жамгырчынын атасы, ногой уруусунун карыясы, Манастын таятасы (СО).

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР:

2. «Манас» энциклопедиясы. Башкы ред. А.Карыпкулов. – Б.: Кыргыз Энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1995. 1-2 т.

КЫСКАЧА ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫК СӨЗДҮК

А

АВТОР (гр. – өзүм) – адабият жана искусство чыгармасын, илимий эмгекти жаратуучу, ошону түзгөн (жазган) адам.

АВТОРИТАРДЫК (лат. – бийлик, таасир) – саясий бийлик жүргүзүүнүн демократияга каршы системасы. Кынтыксыз бийликке баш ийүү. Мамлекеттик түзүлүштө катаал, жеке адамдын бийлигинин өкүм сүрүшү (диктатор, монарх).

АВТОРИТЕТ (лат. бийлик, таасир) – кандайдыр бир адамдым же уюмдун таасирин коомчулуктун кабыл алышын көрсөтө турган этикалык түшүнүк; бийликти иш жүзүнө ашыруунун формаларынын бири.

АВТОРДУК НИЕТ – жаратуучунун өз чыгармасына киргизген өзгөчөлүктөр, жеке көз караштар, ойлор, табылгалар.

АГРАРДЫК КУЛЬТАР – диний-магиялык көз карашка, ырым-жырымга таандык система. Жер иштетүү чарбачылыгына байланыштуу – түшүмдүн мол болушун жана анын сакталышын камсыз кыла турган колдоочу пирлер, рухтар: Жер-Эне, Баба-Дыйкан ж.б.

АДАБИЯТ ТААНУУ – көркөм адабият жөнүндөгү илим. Ал эстетика мене бирге көркөм чыгармачылыктын жалпы мыйзамченемдүүлүктөрүн изилдейт.

АДАБИЯТТЫН ПАРТИЯЛУУЛУГУ – 1. саясий партияга таандык болуу; 2. белгилүү бир таптардын кызыкчылыгын көздөй турган дүйнөтаанымдын, коомдук илимдердин, адабияттын жана искусствонун идеялык багыт алышы.

АДАБИЯТТЫН ТАРБИЯЛЫК МААНИСИ – көркөм адабият менен таанышуу биздин жеке тажрыйбабызды байытып, көз карашыбызды калыптандырат.

АДАМ КУЛЬТУ – бир адамдын ролун көкөлөтүү, ага адатантыш өзгөчө сапаттарды ыйгаруу, тарыхый процесстерге чечүүчү таасир эте алган деген атакты ыйгаруу.

АДАТ – адамдын көпчүлүк үчүн өнөкөт болуп калган жүрүш-туруш тартибинин жоболору. Ал мамлекет тарабынан киргизилбейт, коомдук пикирдин күчү менен аткарылат жана сакталат.

АЗАН, эзан – мусулмандарга парыз болгон беш убак намаз учурун жарыялаган чакырык.

АЙТУУЧУ – фольклордук көлөмдүү чыгармаларды: элдик эпикалык ырларды, поэмаларды, дастандарды, эпосту жогору көркөмдүктө жарата алган жана аткара алган адам; төкмө-акын, ырчы, дастанчы, казалчы, манасчы (жомокчу).

АЙТЫМЧЫ, алдын ала айтуучу – өткөн, учур жана келер чакты көрүп, туюп, сезип айтууга жөндөмү бар адам.

АКАДЕМИЯЛЫК БАСЫЛЫШ, академиялык басылма – жазуучунун, айтуучунун чыгармаларынын, алардын ар кандай варианттарынын комментарийлер менен жабдылган толук басылышы. Академиялык басылышта текстке илимий түшүндүрмө берилет, илимий-маалыматтык аппарат менен коштолот.

АККУЛЬТУРАЦИЯ (англ. – билим алуу, өсүш) – адатта бир калктын маданияты өнүккөн башка бир элдин маданиятын бүтүндөй же жарым-жартылай кабыл алышы же болбосо ошол маданияттын таасиринде болушу.

АКЫН – кыргыз, казак, кара калпакта оозеки түрдө алдын ала камынбай, улуттук музыкалык аспаптын коштоосунда шыдыр ыр чыгарган адамдын наамы.

АНАЛИЗ, талдоо – ой аркылуу же иш жүзүндө нерсени, кубулушту, процессти жана алардын катнаштарын, касиеттерин ар кандай бөлүктөргө ажыратуу.

АНИМИЗМ – бардык нерселер менен кубулуштарда жашырынып жата турган жана аларды «башкара» турган жаратылыштан тышкары күчтөргө – рухтун жана жандын бар экендигине болгон ишеним.

АНТРОПОЛОГИЯ – кишинин жаралышы жана өнүгүүсү, адамзат расаларынын пайда болушу жана кишинин дене түзүлүшүнүн нормалдуу вариациялары жөнүндөгү илим.

АҢ-СЕЗИМ – жогорку өнүккөн материяга гана таандык касиет, ал сырткы материалдык дүйнөнүн мээге чагылышы.

АПОФЕОЗ – адамды салтанаттуу жол менен кудайлардын катарына кошуу.

АРБАК – эл ишениминде өлгөн адамдын денесинен бөлүнүп, өз алдынча жашоосун улантуучу адамдын жаны.

АРМАН – кыргыз элинин оозеки көркөм чыгармачылыгында кеңири таралган лирикалык ырлардын бир түрү.

АРХАИЗМ – азыркы учурда тилде, турмушта колдонуудан чыгып калган же башка жаңысы менен алмаштырылган сөздөр.

АРХАТ – эң жогорку өнүгүүгө жеткен адам, нирвана деңгээлиндеги абалга жакындаган адам, касиеттүү, ыйык адам.

АРХЕТИП – бардык элдерге, этникалык топторго, тилдерге, маданий салттарга ж.б. бирдей таандык көз караштардын базалык схемасы.

АСКЕТИЗМ ДИНИЙ – материалдык дүйнөнү жерүүчүлүк, турмуш жыргалчылыктарынан баш тартып, такыба жашоо, сопучулук.

АССИМИЛЯЦИЯ – эне тилинин, маданиятынын, улуттук аң-сезиминин жоюлушунан улам бир элдин экинчи бир элге өз жолу менен же күч менен сиңип кетиши.

АСТРАЛДЫК КУЛЬТТАР – бардык элдерге таандык болуп келген асман жылдыздарын ыйык тутуу диний көз карашы жана аны менен коштолгон диний-магиялык иш-аракеттер.

АТЕИЗМ – кудайга, табигаттан тышкары күчкө таянган ар кандай диний ишенимге каршы турган материалистик көз караштардын системасы.

АФФЕКТ – адамдын көңүлүнүн тез өзгөрүп, кыска мөөнөттө өтүүчү эмоциялык абалы.

АШУГ (тюрк. «ашик») – Кавказ элдеринде жана түрктөрдө музыкалык аспаптардын (саз, тара, кеманчы) коштоосу менен да-стандарды, элдик ырларды жана өзүнүн чыгармаларын аткарган киши.

АЭД (от греч. aoidos – ырчы, акын) – Байыркы Грецияда б.з.ч. 8-7-кылымдарда эпикалык ыр чыгарган жана аны эл алдында музыкалдык аспаптын коштоосунда (лира, кифар, форминг) аткарган ырчы.

АЯН – түш жана башка кубулуштар аркылуу алдын ала кабар билгизген жышаан, белги.

Б

БААЛУУЛУК – адам жана коом үчүн айлана-чөйрөдөгү объектинин оң же терс маанисин ачуучу өзгөчө социалдык аныктама.

БААТЫРЛЫК – эстетиканын категориясы, адамдын, коомдун баалуулуктарын ачып бере турган иш-аракет, эң жогорку руханий, физикалык мүмкүнчүлүктөрү аркылуу жоокердик эрдик көрсөтүү, ар кандай коркунучка, тоскоолдуктарга туруштук берүү, жалтанбас, тайманбас, эр жүрөктүүлүк.

БААТЫРЛАР КУЛЬТУ – баатырдык иш-аракеттери, кайраткерлиги менен атак-даңкка жетип, элдин эсинде сакталып калган мифтик каармандарды жана реалдуу чыгаан инсандарды кадырлап-урматтоо.

БАКШЫ, бүбү (шаман) – кыргыздардын исламга чейин жаралган диний көз караштагы адам. Ал ата-бабалардын арбагы ж.б. рухтар тарабынан тандалган, өзгөчө касиеттерге, элдик салттуу билимге ээ адам.

БАРД – байыркы кельт элинен чыккан элдердин (ирланд, валий ж.б.) акыны. Бард поэзиясы б.з.ч. кылымдарда жаралып, 18-кылымга чейин өмүр сүрүп келген.

БАТА – тилек, каалоо, алкоо иретиндеги жана болочокто боло турган окуяны, ишти алдын ала билдирүү иретинде да айтылат.

БАХАРЬ (баять–сүйлөө, бахорить–айтуу) – байыркы орус элинин жөө жомок айтуучусу.

БАХШЫ – өзбек, түркмөн фольклорундагы элдик ырчы, дастанчы.

АҢ-СЕЗИМСИЗДҮҮЛҮК – өзүнө өзү жооп бере албаган, өзүн аңдай албаган адамдын психикалык өзгөчө процесси, абалы.

БИБЛИОГРАФИЯ – басма сөз чыгармаларына обзор жүргүзүү, көрсөткүч түзүү ыктары жана усулдары жөнүндөгү илим. Библиография түзүү тартиби: китептин аты, автору, чыккан жылы жана жери, баасы, бети, кыскача мүнөздөмө ж.б. көрсөтүлөт.

БИКУЛЬТУРАЛИЗМ – ар кайсы этностордун маданиятынын ширешкендиги.

БЫЛИНА – 9-13-кылымдарда жаралган, баяндоо түрүндө ыр менен айтыла турган орус элинин баатырдык ыры, дастаны.

В

ВАРИАНТ – кандайдыр бир адабий же музыкалык чыгарманын же анын бөлүмдөрүнүн өзгөртүлгөн түрү, бир чыгарманы автор тарабынан түрдүүчө чечмеленип берилиши. Көп варианттуулук – элдик оозеки чыгармаларга мүнөздүү көрүнүш.

ВЕРСИФИКАЦИЯ – ыр түрүндө оюн айтуу чеберчилиги.

ВКП(б) (кырг. – БКП(б) Бүткүл Союздук Коммунисттик партиясы) – СССР (большевиктердин) Бүткүл Союздук Коммунисттик партиясы (1925-1952).

Г

ГАЛЛЮЦИНАЦИЯ – адамдардын чыгармачылык жактан калыптануусуна байланышкан психологиялык кубулуш. Бул адамдардын сезим органдары, кабылдоолору адаттан тышкаркы абалга дуушар болууда келип чыгат.

ГАРМОНИЯ – философиялык категорияга кирет, бөлүк менен бүтүндүн өз ара шайкештиги. Ар түрдүү компоненттердин бир бүтүн болуп кошулушу.

ГЕНЕЗИС – өнүп-өсүүчү кубулуштун пайда болуу жана телчигүү, калыптануу процессин туюндурган философиялык категория.

ГЕНИАЛДУУЛУК – чыгармачылык жөндөмдүүлүктүн эң жогорку көрүнүшү.

ГЕНОЦИД – калктын айрым тобун расалык, улуттук же диний кыйкым менен кырган адамзатка каршы оор кылмыштын бири.

ГЕРМЕНЕВТИКА – мааниси көп түшүнүксүз байыркы же сакталбай калган тексттерди талдоо чеберчилиги жана теориясы.

ГИМН – кудайга, баатырга, жеңүүчүгө, элге арналган салтанаттуу ыр.

ГИПЕРБОЛА – көркөм адабиятта, өзгөчө фольклордо объектини, кубулушту, чыгарманын каарманын адаттан тышкары ашыра сүрөттөө.

ГИПЕРМНЕЗИЯ – эс-тутум мүмкүчүлүгүнүн өзгөчө өрчүп, күчөгөн абалы.

ГИПОТЕЗА – ырастыгы практикада али такталбаган кубулушту түшүндүрүү үчүн илимде пайдаланылуучу ык, усул.

ГЛОССАРИЙ – түшүнүксүз же эски сөздөрдү чогултуу жана түшүндүрүү.

ГОМЕОСТАЗ (этникалык) – жаратылыш менен тең салмактулукту сактаган этнос.

ГРАФИКА – сүрөт өнөрүнүн бир түрү.

ПРОТЕСК – окуяларды, предметтерди, адам мүнөздөрүн адаттан тыш ашырып же фантастикалык ыкта басаңдатып көрсөтүү.

ГУМАНДУУЛУК – адамгерчиликти, адам баласына урматсый көрсөтүүнү бийик сапат, прогрессивдүү идея катары алып жүрүү.

Д

ДАСТАН – Жакынкы жана Орто Чыгыш, ошондой эле Түштүк Чыгыш Азиядагы элдердин оозеки, жазма адабиятында кеңири таралган эпикалык жанр. Көбүнчө жомоктук, уламыштык сюжеттерден куралат да, ыр менен арасында жорго сөз кошулуп, музыкалык аспаптын коштоосунда, айрым учурда эч кандай аспапсыз аткарылат.

ДАСТАНЧЫ – дастан айткан киши.

ДЕМОНДОР – кара, терс күчтөрдү алып жүрүүчү фантастикалык жандыктар, жин, шайтан, жезкембир, желмогуз ж.б.

ДЕПОРТАЦИЯ – этникалык мекенинен же кыйла убакыттан бери жашап келген жеринен калктын белгилүү бир тобун же жалпы эле калкты күч менен башка жерге көчүрүү иш-аракети.

ДЕЭТНИЗАЦИЯ – улуттун айрым бир бөлүгүнүн этникалык сапаттарын унутуу, жоготуп алуу процесси; жоготуу, унутуу эне тилден башталып, улуттук дүйнөтааным жана этникалык идентификация менен аяктайт.

ДИАЛЕКТИКА – жаратылыштын, коомдун жана ойлоонун жалпы өнүгүш жана өзгөрүш мыйзамдары жөнүндөү илим, дүйнөнү таануунун ыкмасы жана теориясы.

ДИАСПОРА – элдин белгилүү бир бөлүгүнүн (этникалык коомдун) өз өлкөсүнөн сырткары жайгашышы.

ДИКТАТОР – чексиз бийликке ээ башкаруучу, мамлекетти зордук-күч менен жеке башкаруу.

ДИН – бир же бир нече кудай бар, табияттан тышкары кереметтүү илме кайып күчтөр бар деген ишенимге таянган көз караштардын, сезим-туюмдардын, ырым-жырымдардын, каада-салттардын жыйындысы.

ДИНАСТИЯ – кайсы бир тармакты мурас катары атадан балага, муундан муунга, үй-бүлө мүчөлөрүнө өткөрүп берүү.

ДИНИЙ КУЛЬТ – диний-магиялык көз караштын негизинде ар кандай заттарды ыйык нерсе деп эсептеп, аларга диний жол менен сыйынуу, табынуу.

ДИНИЙ ЫРЫМ-ЖЫРЫМ – кайсы бир дин тарабынан аныкталган, тигил же бул диндик идеяларды, түшүнүктөрдү, нормаларды жана баалуулуктарды билдирген жана белгилүү бир коллективдик сезимдерди жараткан символикалык жамааттык иш-аракеттердин жыйындысы.

ДИСКРИМИНАЦИЯ – айрым бир адамдарды же улуттарды, элди расалык, улуттук, жыныстык ж.б. белгилерине карата укук-

тан ажыратуу жана укуктарына чек коюу.

ДУМА – кобза же бандуранын коштоосунда аткарылуучу украиндердин элдик лиро-эпикалык ыры.

ДҮЙНӨНҮ ТҮШҮНҮҮ – дүйнөнүн жаралышы жана түзүлүшү тууралуу ойлордун системасы, дүйнө өзгөрүшүнүн мүнөзү жана анын себептери жана ал дүйнөдөгү адамдын орду.

ДҮЙНӨТААНЫМ – объективдүү дүйнөгө болгон көз караштардын системасы жана адамдардын турмуштагы орду, мамилеси жөнүндөгү түшүнүк.

Ж

ЖАДИДИЗМ – бурж.-либералдык, улутчулдук кыймыл. 19-кылымдын 80-жылдарында татар буржуазиясынын (Крым, Волга бою) арасынан чыгып, 19-кылымдын 90-жылдары Орто Азияга да тараган.

ЖАЙЧЫ – жайташтын ж.б. буюм, заттын магиялык күчүн колдонуу аркылуу аба ырайын өзгөртүү жөндөмүнө ээ адам.

ЖАНР – искусствонун түрлөргө бөлүнүшү.

ЖӨӨ ЖОМОК – оозеки адабиятта кеңири тараган, көбүнчө ойдон чыгарылган, окуяларды апыртмалуу, фантазиялуу чагылдырган, сюжети кызыктуу, баяндоо түрүндөгү чыгармалар.

Е

ЕВРОПОЦЕНТРИЗМ – азыркы цивилизациянын жана маданияттын өнүгүшүнө негизги салымды Европа кошту деген идеологиялык концепция.

И

ИДЕАЛИЗМ – аң-сезим, ой, рух, идея дүйнөнүн, реалдуу чындыктын негизин түзгөн, келип чыгышын шарттаган деп ырастаган философиялык багыт.

ИДЕОЛОГИЯ – адамдардын турмушка, бир бирине болгон мамилелери, социалдык проблемалар жана конфликттер ыраат-

туу түрдө баамдалган, ошондой эле ушул коомдук мамилелерди бекемдөөгө же өзгөртүүгө багытталган иш-аракеттердин максаты чагылдырылган көз караштардын жана идеялардын системасы.

ИМПРОВИЗАЦИЯ – алдын ала даярдыксыз ар кандай көрүнүштөр жөнүндө оозеки көркөм ырдоо, айтуу өнөрү.

ИНИЦИАЦИЯ – бир курактан экинчи куракка, бир деңгээлден экинчи деңгээлге, бир баскычтан экинчи баскычка өткөрүүдөгү байыркы ырым-жырым.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ, түшүндүрүү, чечмелөө – көркөм чыгармачылыктагы жана искусство чыгармасындагы зарыл процесстин элементи.

ИНТРОСПЕКТИВДИК ПСИХОЛОГИЯ – байкоо аркылуу адамдын психикасын изилдөөдөгү психологиянын ыкмасы.

ИНТОНАЦИЯ – сүйлөгөндө же көркөм чыгарманы окуганда үндүн бийик же басыңкы айтылышы.

ИНТУИЦИЯ – алдын ала логикалык ой жүгүртпөй же далилдеп отурбай эле тикеден тике жетүү мүмкүндүгү же жөндөмү.

ИСКУССТВО – коомдук аң-сезимдин болмушту көркөм образдар аркылуу элестүү чагылдыруучу формасы, адамзаттын руханий маданияты менен чыгармачылык кызматынын маанилүү элементи.

К

КАНОН – чыгарманын композициясы менен колоритинин нормаларын белгилөөчү эрежелердин жыйындысы.

КАПИТАЛИЗМ – өндүрүш каражаттары жеке менчикке, ал эми жалданма эмгек капитал тарабынан иштетилген коомдук-экономикалык формация.

КЕЙИПКЕР – чыгармадагы катышкан каармандардын баары негизинен ушундайча аталат да, бул термин көбүнчө ошол чыгарманын баштан-аягына чейин катышпай, анда-санда гана көрүнгөн каармандарга карата колдонулат.

КЛАССИКА искусстводо – идеялык-көркөмдүк дареметинин бийиктиги менен мезгилдин чегин билбей, адам баласына бийик эстетикалык таасир берип, дайыма руханий зарылдык деңгээлинен түшпөгөн чыгарма.

КОБЗАРЬ – кобзу же бандуранын коштоосу менен думаларды жана тарыхый ырларды аткарган украиндердин элдик ырчысы.

КОЛОНИАЛИЗМ – кайсы бир мамлекеттин үстөмдүк кылган табынын социалдык-экономикалык начар өнүккөн өлкөнү саясий, экономикалык жана руханий жактан кулга айландыруусу.

КОММУНИЗМ – эки баскычтуу коомдук-экономикалык формация: 1. социализм; 2. коммунизм. Коммунизмдин илимий теориясы марксизм-ленинизм тарабынан иштелип чыккан. Коммунизмдин өндүрүш каражаттары жалпы элдин орток менчиги болгон, бардык коом мүчөлөрү социалдык жактан теңчиликке жетишкен.

КОМПОЗИЦИЯ – көркөм чыгарманын курулушу, бардык бөлүктөрүнүн, образдарынын өз ара байланышы, бир бүтүндүккө биригиши.

КОСМОПОЛИТИЗМ – патриоттук сезимди, улуттук маданиятты жана элдик салтты жокко чыгаруучу реакциячыл теория. «Дүйнөнүн жараны» деген жалган ураан менен улуттук эгемендүүлүктү четке кагып, улуттук көз карандысыздык, эркиндик үчүн болгон күрөшкө каршы чыгат.

КОШОК – элдик оозеки адабияттагы каада-салт ырларынын түрү, дүйнөдөн өткөн адамга карата өкүнүү, күйүнүү, жакындык сезимин билдирүү менен мундуу аткарылган кайгылуу, обондуу ыр.

КПСС, Коммунистическая партия Советского Союза (кырг. – Советтер Союзунун Коммунисттик партиясы) – совет элинин башында турган партия (1952-1991).

КСЕНОФОБИЯ – чет элдиктерге жана бардык бөтөн нерселерге тиш кайроо: тилине, жашоо тиричилигине, ой-жүгүртүү өзгөчөлүгүнө ж.б.

КУЛЬМИНАЦИЯ – көркөм чыгармадагы окуянын өнүгүп жеткен чеги.

КУРМАНДЫК ЧАЛУУ – жеңишке ээ болгондо, кырсыктаганда, кереметтүү түш жакшылыкка жорулганда, кудайга, арбакка кайрылып тиленгенде, суранганда, үмүт кылганда курмандыкка мал чалат.

КЫРГЫЗЧЫЛЫК – кыргызды кыргыз кылып аныктай турган көрүнүштөр б.а. ал үрп-адат, салт, элдин ишеними. Алардын алып жүрүүчүлөрү болуп: бүбү-бакшылар, дербиштер, табыптар, эмчи-домчулар, манасчылар, жайчылар, төкмө-акындар, айтымчылар ж.б. эсептелинет.

Л

ЛАБОРАТОРИЯЛЫК ЭКСПЕРИМЕНТ – атайын курал-аспаптары бар шартта өткөрүлө турган эксперименттин бир түрү, өтө катуу көзөмөлдө өткөрүлө турган иш-аракет.

ЛЕГЕНДА – оозеки адабияттагы керемет окуялар, фантастикалык образдар жана түшүнүктөр баяндалган, угуучулар жана окурмандар тарабынан ырастай, чындыктай кабыл алынган чыгармалар.

ЛЕКСИКА – тилдеги бардык сөздөрдүн жыйындысы, анын сөздүк курамы.

М

МАГИЯ – адамдын башка адамдарга, жаныбарларга, табият кубулуштарына, ошондой эле духтарга жана кудайларга касиеттүү күч аркылуу таасир берүү жөндөмүнө ишенүүгө байланышкан ырым-жырымдар.

МАДАНИЯТ – тарыхый өнүгүштүн жүрүшүндө адамзат же адам коому иштеп чыккан жана өөрчүткөн материалдык жана руханий байлыктардын жыйындысы.

МАЗАР – ыйык жер, зыярат кылуу объектиси. 1. табигый түрдө жаралган мазарлар: булак, токой, тоо, капчыгай, таш, чынарбак, көл ж.б. 2. адамдын колу менен жасалган мазарлар: касиеттүү адамдардын мүрзөсү, байыркы эски курулуштар, шейит кеткен же күнөөсүз курман болгон адамдардын мүрзөсү.

МАЗМУН ЖАНА ФОРМА – ар кандай искусство чыгармасынын өз мазмуну жан формасы болот. Бул эки түшүнүк бири-бири менен ажырагыс байланышта турат. Мазмунду түзгөн элементтер: тема, идея. Форманы түзгөн элементтер: сюжет, композиция, тил.

МАНАСТААНУУ – бул көркөм-эмоционалдык түрдө кыргыз элинин тарыхын чагылдырып келген, «Манас» эпосунун өзгөчөлүктөрүн иликтей турган илим. «Манас» эпосунун өзүнө гана мүнөздүү бөтөнчөлүктөрүн, өнүгүү принциптерин, айтуучулардын чыгармачылык жолун изилдеп, талдай турган илим. Ал эми анын эң негизги озуйпасы болуп, «Манас» эпосунун коомдун турмушундагы ордун, маанисин жана баалуулугун аныктоо эсептелинет.

МАНАСЧЫ, жомокчу – кыргыз элинин баатыр Манас жөнүндөгү көлөмдүү баяндын жаратуучусу, айтуучусу, жайылтуучусу. Элдин ишениминде, манасчылар Манас дүйнөсү тарабынан тандалып алынган адамдар. Муундан муунга азыркы убакытка чейин жашап келе жаткан касиеттүү өнөр. 1930-жылга чейин манасчыны кыргыздар – «жомокчу» деп келишкен.

МАНАСЧЫНЫН ОЗУЙПАЛАРЫ – баатыр Манас жөнүндөгү көлөмдүү баянды: 1. жаратуу (кабыл алуу); 2. сактоо; 3. коргоо; 4. айтуу аркылуу элге жайылтуу.

МАССАЛЫК МАДАНИЯТ – өнөр жай тарабынан өндүрүлгөн дүйнөдөгү маданияттардын элементтеринин ширелиши.

МАТЕРИАЛИЗМ – философиянын негизги маселесин чечүүдө материя биринчи, ал эми аң-сезим экинчи анын туундусу деп эсептеген философиялык багыт.

МИГРАЦИЯ калктын – жашай турган жерин алмаштыргандыгына байланыштуу, мурдагы жерин калтырып башка жерге көчүп кетиши.

МИСТИКА, МИСТИЦИЗМ – негизин кереметтүү күчтөргө ишенүү түзгөн идеалисттик көз караш.

МИФ – адамдардын жашоо-тиричилик тууралуу ой жүгүртүүлөрүнөн улам пайда болгон жаратылыш көрүнүштөрүнүн

сырлары, кудайлар жана ойлоп чыгарылган ар кандай укмуштуу күчтөр жөнүндөгү чыгармалар.

МИФОЛОГИЯЛЫК ОБРАЗДАР – адабият менен искусстводо мифтердин негизинде жаралган образдар. Андай каармандар реалисттик негизге ээ болуу менен бирге, мифтик каармандарга мүнөздүү болгон элдин үмүт-тилектерин, фантастикалык сапаттарын алып жүрөт.

МИФОЛОГИЯ – 1. алгачкы жамаат коомундагы адамдардын дүйнө жүзүндөгү укумдан тукумга оозеки баян түрүндө өткөн фантастикалык түшүнүгү; 2. мифти изилдеген илим.

МНЕМОНИКА (мнемотехника) – эс тутумду өнүктүрүү жана жеңилдетүү боюнча ар кандай ыкмалардын системасы.

МОНОГАМИЯ, бир никелүүлүк – үй-бүлөнүн жана никенин тарыхый формасы, бир эркек менен бир аялдын туруктуу никеси.

МОНОТЕИЗМ – бир гана кудай бар деп эсептеген диний ишенимдердин системасы.

МУЗЫКА – искусствонун бир түрү, анда көркөм образдар добуш-үндүн жардамы менен жаралат, музыканын адамдын ички жан дүйнөсүнө таасир этүүчү мүмкүнчүлүгү бар.

МҮЧӨЛ – астрологиялык цикл – 12 жыл.

Н

НЕВРОЗ – нервдик-психикалык оорулардын негизги формасы.

НЕОЛОГИЗМ – илимдин, техниканын, маданияттын өсүп-өнүгүшү менен эне тилдин лексикасына жаңыдан кирген сөздөр.

О

ОБРАЗ – турмуштун конкреттүү жана жалпыланган жактарынан алынган адамдын искусстводогу эстетикалык мааниге эгедер чыгармачылык көркөм фантазия менен түзүлгөн көрүнүшү.

ОМОНИМ – айтылышы жана жазылышы бирдей, же болбосо окшош, маанилери ар түрдүү болгон сөздөр.

ОРИГИНАЛДУУЛУК – өз алдынча болуу, чыгармачылыкта башка бирөөлөрдү ээрчибөө.

II

ПАНИСЛАМИЗМ – улутуна жана табына карабастан ислам бардык мусулмандардын жалпылыгын камсыз кылат, халифтин бийлигине бүт мусулмандарды бириктирүү башка мамлекеттик жана саясий бирикмелердин баарынан маанилүү маселе деген түшүнүктөргө таянган диний-саясий идеология. Ал 19-кылымдын акырында, империалистик экспансия күчөп, Чыгышта капиталисттик мамиле өнүгө баштаганда калыптанган. Тагыраак айтканда, дүйнөдөгү бардык мусулман элдерди, өлкөлөрдү бириктирип халифат куруу максатын көздөгөн.

ПАНТЕОН – 1. Байыркы Римдеги «бардык кудайлар храмы»; 2. Көрүнүктүү адамдардын сөөгү коюлчу жай (күмбөз). Кайсы бир диндин бардык кудайлар бүтүндүгү.

ПАНТҮРКИЗМ – түрк тилдеринде сүйлөгөн элдерди, баарынан мурда мусулман түрктөрдү бириктирип, Түркия мамлекетинин карамагына кошуу максатын көздөгөн саясий-улутчул идеология. Ал адеп 20-кылымдын башында (1908) пайда болгон.

ПАРАПСИХОЛОГИЯ – экстрасенсордук кабыл алуу т.а. алдын ала көрүү, телепатия аркылуу адамдын маалымат кабыл алуусун изилдеген психологиянын өзүнчө бир тармагы.

ПАССИОНАРИЯ – жогорку ишмердүүлүккө умтулган адам.

ПАССИОНАРДУУЛУК – жогорку ишмердүүлүккө умтулуу.

ПАССИОНАРДУУ ТҮРТКҮ – космикалык өзгөчө таасир аркылуу пассионардуулуктун пайда болушуна себепкер болгон процесс; этногенездин негизги кыймылдаткычы болушу ыктымал.

ПАТРИОТТУУЛУК, мекенчилдик – өзүнүн Ата-Мекенине болгон сүйүү сезими, аны душмандардан коргоого даяр болуу.

ПЛАГИАТ – адабияттагы уурулук, бирөөнүн чыгармасын эч кандай эскертүүсүз, шилтеме бербей туруп өзүнө таандык кылып алуучулук.

ПОЛИГАМИЯ – көп никелүүлүк, көп аял алуу, айрым бир учурларда көп күйөөгө чыгуу түшүнүгү.

ПОЛИТЕИЗМ – көп кудайга сыйынуу, коом таптарга жиктеле баштаган учурда чыккан.

ПОРТРЕТ – 1. чыгармадагы каармандын сырткы өң-түсүнүн, кебете-кешпиринин сүрөттөлүшү. 2. кээ бир чыгармачыл инсандардын өмүрү жана чыгармачылыгы жөнүндө жазылган илимий чыгармалар да портрет деп аталат.

ПОЭМА – поэзиялык формадагы лиро-эпикалык жанр, баяндоо ыкмасында жазылган көлөмдүү көркөм чыгарма.

ПОЭТИКА – адабият таануунун ыр түзүлүшүн жана көркөм сүйлөөнү изилдөөчү бөлүгү катары колдонулат. Поэтиканын кең мааниси – адабияттын теориясы, жанры, композициясы, сюжети ж.б. поэтика деп аталат. **ПРОПАГАНДА**, үгүт – коомдук аңсезимге сиңирүү жана көпчүлүктүн практикалык иш-аракетин жандандыруу максатында эл арасына саясий, философиялык, илимий, көркөм ж.б. көз караштарды жана идеяларды жайылтуу.

ПРОТОТИП, прообраз – чыгарманын каарманынын жаралышы үчүн негиз болгон, турмушта жашаган адам.

ПСИХИКА – объективдүү дүйнөнү чагылтуудагы мээнин өзгөчө касиети. Жогорку материянын – мээнин функциясы жана өндүрүмү.

Р

РАПСОД – (от греч. rhapsōidia – токуймун, тигемин, жамаймын) – Байыркы Грецияда эл чогулган жайларда эпикалык чыгармаларды аткаруучу кишилер. Аэддерди мураскорлору.

РЕАЛИЗМ – көркөм чыгармачылык методу, реалдуу турмушту типтүү көрүнүштөрдө сүрөттөө.

РЕДАКЦИЯ – автордун чыгарманы басмага даярдоодо кайрадан карап чыгуусу.

РЕПРЕССИЯ – мамлекеттик орган тарабынан колдонулуучу жазалоо чаралары.

РИТМ, ыргак – кандайдыр бир иш-аракеттин белгилүү бирдей убакытта кайра-кайра кайталанып турушу.

РИФМА, уйкаштык – эки же андан артык ыр саптарындагы айрым тыбыштык үндөштүк, окшоштук.

РУНА – карел жана финдердин элдик эпикалык ырлары, анда легендарлык баатырлардын жеңиштери тууралуу баяндалат.

РУХ – жогорку күч, жандыктын бар экендигине ишенген диний түшүнүк.

РУХАНИЙ – адамдын ички адеп-аклак дүйнөсү менен байланыштуу.

С

САКРАЛДУУЛУК – ыйык, диний культтарга жана ырым-жырымдарга таандык.

САЛТ – укумдан тукумга өтүп, кандайдыр бир коомдук топто узак убакыт сакталуучу коомдук жана маданий мурас элементтери; белгилүү бир коомдук тартип, жүрүм-турум эрежелери, дөөлөттөр, идеялар, каадалар, адаттар.

СИМВОЛ – кандайдыр бир түшүнүктү, образды, идеяны – зат, кыймыл-аракет иретинде чагылдырган белги.

СИНОНИМ – айтылышы жана жазылышы жагынан ар башка, бирок маанилери боюнча бирдей, же жакын сөздөр.

СОЛЯРДЫК КУЛЬТ – Күнгө тайынуу; байыркы ишенимдердин бири.

СОЦИАЛИЗМ – (фр. socialisme, от лат. socialis – коомдук) – коммунисттик формациянын биринчи баскычы, негизги өндүрүш каражаттарынын коом менчиги болушу, саясий негизин маркстик-лениндик партия башында турган жумушчу табы жетекчилик роль ойногон эмгекчилер бийлиги түзөт.

СОЦИАЛИСТИК РЕАЛИЗМ (соцреализм) – СССРде негизделген советтик адабияттаануунун (20-90-жылдар аралыгындагы) аныктамасы боюнча искусство менен адабияттагы көркөм метод. Реалдуу турмушту революциялык өсүштө, анын тарыхый конкреттүүлүктө, коммунисттик партиялуулукта жана элдүүлүктө

сүрөттөө. Соцреализм методунун эстетикалык идеялары болгон алдыңкы каармандар чыгармаларда эмгекчилдик, патриотизм жана интернационализм сыяктуу жарандык сезимдерди алып жүрөт.

СТИЛЬ адабиятта – чыгарманын авторунун башкалардан айырмалап турган өз алдынчалык.

СЮЖЕТ – адабий чыгармадагы мүнөздөрдүн өсүшүн жана өз маанилерин ачып берүүчү так окуялардын системасы.

Т

ТАБУ – таптык коомго чейинки доордо жаралган диний-магиялык тыйым.

ТАЛАА ИЗИЛДӨӨЛӨРҮ – социалдык кубулуштарды жана адамдын жүрүм-турумун жакындан туруп изилдөөнүн бир түрү. Анын негизги максаты болуп, белгисиз мурда-кийин ачылбай келген процесстерди ачуу болуп эсептелинет.

ТЕКСТОЛОГИЯ – адабият таануунун кошумча бөлүгү, адабий көркөм чыгармалардын тексттери менен ар кандай максатта изилдөө иши жүргүзүлөт.

ТЕҢИР, Көкө теңир, Теңир ата – алтай тилдер тайпасына кирген элдердин байыркы эң жогорку кудайынын аты.

ТИТУЛДУК ЭТНОС – тигил же бул улуттук-мамлекеттик түзүлүшкө өзүнүн атын берген жана ошол мамлекеттин өзөгүн, негизин түзгөн этнос.

ТОПОНИМ – жер-суу аталыштары.

ТОТЕМ – уруучулдук коомдо, жан-жаныбар, өсүмдүк, зат же жаратылыштын кайсы бир кубулушу диний тайынуу объектисин аткарып келген.

ТОТЕМИЗМ – адамдардын белгилүү тобу менен тотемдердин-айбандардын жана өсүмдүктөрдүн түрлөрүнүн ортосунда касиеттүү тууганчылык байланыш бар деген ишенимге негизделген уруучулдук коомдогу диний түшүнүк, миф, үрп-адат, салттардын комплекси.

ТРАНС – аң-сезимдин өзгөчө абалын, ошондой эле дүнүйөдөн кечкендикти, «экстаз», «көзү ачылуу» деп аталган абалдарды билдирет.

ТРАНСФЕР – этникалык маданиятта орун алып келген, коргонуу механизми.

ТРАНСЦЕНДЕНТТИК – бир болмуштун сферасынан башка сферага өтүү процесси.

ТҮБӨЛҮК ОБРАЗДАР – бир топ доорлор өтсө да өз маанисин, өз күчүн жоготпой келе жаткан, өтө жогору даражада жалпылаштырылган образдар

ТҮШ КӨРҮҮ – уктап жатканда элестердин, образдардын пайда болушу, анын физиологиялык жагын алганда, түш көрүүнүн пайда болушуна тышкы чөйрөдөн жана ички органдардан келип туруучу дүүлүгүүлөр таасир этет.

У

УРУУ – элдик коомчулуктун уруктардан түзүлгөн эң байыркы формаларынын бири.

Ү

ҮЧИЛТИК – генеалогиялык принцип боюнча өнүккөн эпикалык чыгарманын түрмөгү.

Ф

ФАНТАЗИЯ – адамдын психикалык ишмердүүлүгү, чыгармачыл, кыялдануу, чындыктан четтеп кетүү, ойдон чыгаруу.

ФЕОДАЛИЗМ – коомдук-экономикалык формация, негизги өндүрүш каражаты феодалдын менчиги болушуна жана дыйкандарды феодалдын алдында иштетишине негизделген кул ээлөөчүлүк тузүлүштөн кийинки формация.

ФЕТИШИЗМ – адамдарга тиешелүү сапаттарды буюмдарга, нерселерге да таандык кылып, алардын кереметтүү күчүнө ишенген көз караш.

ФИЛОЛОГИЯ – жазма эстеликтердин тилин, стилин талдоо аркылуу руханий маданияттын маңызын изилдөөчү лингвистика, адабият таануу, фольклористика сыяктуу гуманитардык илимдер жыйындысы.

ФИЛОСОФИЯ – коомдук аң-сезимдин формасы; болмуштун жана таанымдын жалпы принциптери жөнүндөгү окуу; адам менен дүйнөнүн катнашы, жаратылыш, коом жана ойломдун өнүгүшүнүн жалпы мыйзамдары жөнүндөгү илим.

ФОЛЬКЛОРИСТИКА – бул же тигил улуттун элдик оозеки чыгармачылыгын үйрөнүүчү илим.

ФУНКЦИОНАЛИЗМ – маданиятты жана анын ар бир элементинин озуйпаларын изилдөөдөгү илимий багыт.

Х

ХАРИЗМА – элди кызыктырып, аркасынан ээрчите билүү жөндөмдүүлүгү бар адамдын өзгөчө сапаты.

Ц

ЦЕНзуРА – мамлекеттик кызыкчылыкка ылайык басмага сунуш кылынган чыгармаларга текшерүү жүргүзүүнүн системасы.

ЦИВИЛИЗАЦИЯ – материалдуу жана руханий маданияттын өнүгүү баскычы.

Ч

ЧЫГАРМАЧЫЛЫК – мурда боло элек сапаттагы жаңы нерсени жаратуучу иш-аракет.

ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ИНДИВИДУАЛДУУЛУК – тигил же бул чыгармачыл адамга таандык кайталангыс сапаттар.

ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ПРОЦЕСС – чыгармачыл адамдын көркөм чыгарма жаратуудагы, руханий-практикалык ишмердүүлүгү.

Ш

ШАМАНИЗМ – дүйнөдөгү элдердин көбүнө кеңири тараган диндин байыркы формасы.

ШЫК, жөндөм – адамдын тигил же бул иш-аракеттерин ийгиликке шарттай турган индивидуалдык-психологиялык өзгөчөлүктөр.

Ы

ЫЙЫК САНДАР – эл ичинде өзгөчө кабыл алынган жана элдин турмуш-тиричилигин ар дайым коштоп келген, ыйык сырга, касиетке, өзгөчө мааниге ээ сандар.

ЫЙЫКТАРДЫН КУЛЬТУ – дин тарабынан кадырлоого алынып, ыйык деп бийик даража ыйгарылган адамдар, алар кудай тарабынан жогорку өзгөчө касиет тартууланган жана атайын адамзатка жиберилген кудайдын элчиси.

ЫР – белгилүү бир ыргак менен айтылуучу, поэзиянын талабы менен түзүлгөн сөз тизмектери.

ЫРЫМ-ЖЫРЫМ – салт тарабынан аныкталган, тигил же бул социалдык идеяларды, түшүнүктөрдү, нормаларды жана баалуулуктарды билдирген жана белгилүү бир жамааттык сезимдерди жараткан символикалык, стереотиптик жамааттык иш-аракеттердин жыйындысы.

Э

ЭВОЛЮЦИЯ – жаратылыштагы жана коомдогу кыймылдын бирден бир формасы; жаңы сапатка алып келе турган жай сапаттык өзгөрүү.

ЭЛИТА – коомдун кайсы бөлүгүнүн көрүнүктүү өкүлдөрү.

ЭЛЕСТӨӨ – мээде сакталып калышы боюнча калыбына келип, адамдын сезүү органдарына таасир берүүчү кубулуштардын образы.

ЭМИГРАЦИЯ – экономикалык, саясий ж.б. себептерге байланыштуу өз Ата Мекенин таштап, башка өлкөгө өз ыктыяры менен же аргасыздан көчүү.

ЭМОЦИЯ – организмдин ички жана сырткы чөйрөнүн таасирине байланыштуу канааттануу, сүйүнүү, коркуу, кайгыруу ж.б. сезимдери.

ЭНЕ – 1. Бала төрөгөн, тарбиялаган, асырап алган аял; 2. мифтик түшүнүк, колдоочу – Умай эне, Жер эне ж.б.

ЭПОПЕЯ – жалпы элдик маселени көтөргөн зор эпикалык чыгарма.

ЭПОС – бүтүн бир элдин өткөн турмушун кеңири чагылдарган көлөмдүү баатырдык баян.

ЭРГҮҮ – адамдын руханий жана кара күчүнүн чыңалышы, эмоциясынын көтөрүлүшү менен мүнөздөлгөн психикалык абал.

ЭСТЕТИКА – коомдук турмуштагы жана табияттагы кооздуктун адам үчүн ролун үйрөтүүчү илим.

ЭСТӨӨ – баштан өткөндөрдү эске салуу жөндөмдүүлүгү; нерв системасынын тышкы дүйнө жана организмге болгон реакциялары жөнүндөгү маалыматты аздыр-көптүр эске салып, пайдалануу касиети.

ЭС ТУТУМ (узак мөөнөттүү, кыска мөөнөттүү, сенсордук) – ишмердүүлүккө кайрадан пайдаланууга мүмкүнчүлүк алуу үчүн өткөн тажрыйбаны уюштуруу жана сактап калуу процесси.

ЭТНИКАЛЫК ПАРЦИАЦИЯ – бир бүтүн этностун бир канча майда бөлүктөргө ажырашы.

ЭТНИКАЛЫК ФУЗИЯ – тили, маданияты окшош, мурда өз алдынча болуп келген бир тууган бир нече элдердин, жаңы бир чоң этнос болуп биригиши.

ЭТНОГЕНЕЗ – этностук жалпылыктын калыптануу процесси жана этностун теги.

ЭТНОГЕНЕТИКАЛЫК МИКСАЦИЯ – эч каандай жакындыгы жок элдердин жаңы этнос болуп биригиши.

ЭТНОГРАФИЯ – эл-этнос ж.б. этностук жалпылыктарды изилдөөчү коомдук илим.

ЭТНОНИМ – улут, эл, уруу, урук ж.б. этностук жалпылыктардын аталышы.

ЭТНОС – адамдардын тарыхый калыптанган туруктуу тобу – уруу, эл, улут. Этностун пайда болушуна аймактык жана тилдик жалпылык негизги шарт түзүп, кийин анын башкы белгилери катары эсептелинет.

ЭТНОФОР – этникалык аң-сезимди алып жүрүүчү индивид.

ЭТНОЦЕНТРИЗМ – өз элин башка элдерден жогору коюу көз карашы.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Адабият: Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. Түз.: Ж.Шериев, А.Муратов. – Б.: КЭнин Башкы ред., 1994.

2. Атеистический словарь. Под общ. ред. М.П.Новикова. – М.: Политиздат, 1983.

3. Краткий политический словарь. Сост. под. общ. ред. Л.А.Оникова и др. – 5-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1988.

4. Краткий психологический словарь. Сост. Л.А.Карпенко. – М.: Политиздат, 1985.

5. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. – Б.: Бийиктик. 2005.

6. «Манас» энциклопедиясы. – Б.: КЭнин Башкы редакциясы. 1995. 1-2– т.

7. Садохин А.П. Этнология: учебник. – М.: Гардарики, 2000.

8. Словарь античности. Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1989.

9. Словарь литературоведческих терминов. Ред. сост. Л.И.Тимофеев, С.В.Тураев. – М.: «Просвещение», 1974.

10. Эстетика: Словарь. Под общ. ред. А.А.Беляевой и др. – М.: Политиздат, 1989.

СЫНАКТАР ҮЧҮН КОЛДОНУЛУУЧУ БОЛЖОЛДУУ СУРООЛОР:

1. «Эпос» деген терминдин аныктамасы?
2. «Жомок» деген терминдин аныктамасы?
3. Кандай шартта жана кайсы учурда, «Манас» эпосунда ата менен баланын ортосунда келишпестиктер чыгып жатат?
4. Эмне себептен Манас, Көкөтөйдүн ашына чакырылбай калат?
5. «Манас» эпосунда, балага жашыруун же жалган ат коюунун мааниси эмнеде?
6. «Манас» эпосунда, «бата» жана «каргыштын» орду канчалык?
7. Кыргыздарда санжыраны же «жети атаны» билүүнүн мааниси эмнеде?
8. Манастаанууда кайсы изилдөө усулдары көбүрөөк колдонулат?
9. Кандай жолдор аркылуу манасчылык касиетти сактап калууга мүмкүн?
10. Бүбү-бакшы менен манасчынын жакындыгы эмнеде?
11. Манасчы болуу алдында, болочок манасчы кандай кыйынчылыктарды башынан кечирет?
12. Кайсы элдик билимдерге манасчы ээ?
13. Башка дүйнөлүк эпосторго салыштырмалуу «Манас» эпосунун өзгөчөлүгү эмнеде?
14. «Кайып» деген түшүнүктүн «Манас» эпосундагы мааниси?
15. «Манас» эпосунда кимдер кайып болду эле?
16. Кыргыз элинде «кайып» деген түшүнүктүн орду жана мааниси?
17. «Манас» эпосунун өмүр сүрүшүнө массалык маданияттын тийгизген таасири кандай?
18. Манастаануунун тарыхында, Ч.Ч.Валиханов биринчи ирет эмне иш аткарды эле?

19. Манастаануунун тарыхында, В.В.Радлов биринчи ирет эмне иш аткарды эле?

20. Манастаануунун өнүгүүсүндө М.О.Ауэзовдун орду кандай?

21. «Манас» эпосунун китеп болуп чыгышы менен манасчылыктын абалы кандай болду?

22. «Манас» эпосунун китеп болуп чыгышы менен манасчылардын кайсы жаңы түрлөрү пайда болду?

23. Манастаануунун өнүгүүсүндө мамлекеттин ролу кандай?

24. Манасчылык өнөрдүн өнүгүүсүндө мамлекеттин ролу кандай?

25. Кайсы элдик эпостор «жансыз» деп эсептелинет?

26. Кайсы элдик эпостор «жандуу» деп эсептелинет?

27. «Манас» эпосунун жалпы адамзат алдындагы орду?

28. Кыргыз элинин турмушундагы манасчынын орду?

29. «Манас» эпосундагы башкы каармандар?

30. «Манас» эпосун изилдөөдөгү негизги илим тармактары кайсылар?

31. Орто кылымдарда жазылган кайсы булакта Манас жөнүндө даана айтылат?

32. «Манас» үчилтиги кайсы негизги окуялардан турат?

33. Кыргыздардын диний культулары?

34. Кыргыз элинин дүйнөтаанымнын негизги өзгөчөлүктөрү?

35. Эмне себептен, Манас Бээжинге чабуул баштоого аргасыз болот?

36. Эмне себептен, 12 (7) кан-бек Манаска каршы чыгат?

37. Эмне себептен, Манастын көзү өткөндөн кийин Каныкей Таластан качууга аргасыз болот?

38. Манастын элдик лидер болуп калыптануусунда Бакайдын ролу?

39. Эмне себептен, Семетей кайып болгондон кийин Айчүрөк душманына турмушка чыгууга аргасыз болот?

40. Эмне себептен, Бокмурун атасынын ашына Манасты чакырууга аргасыз болот?

41. «Манас» үчилтигинде, «кун куу» түшүнүгүнүн мааниси эмнеде?
42. Манас төрөлүшү кандай сырдуу окуялар менен коштолду эле?
43. Чубактын Алмамбет менен болгон чатагынын себеби эмнеде?
44. Сарыбайдын Сейтекке койгон талабы?
45. Кандай амал менен Айчүрөк Семетейге турмушка чыгат?
46. Чынкожо менен Толтойдун Чоң-Үргөнч шаарын камагандыгынын себеби эмнеде?
47. 12 жашка чейин Семетей кимдин колунда тарбияланат?
48. Эмне себептен Каныкей Семетейди Ысмайылга берүүгө аргасыз болот?
49. Манастын көзү өткөндөн кийин Таласка ким ээлик кылат?
50. Сарыбай менен салгылашууда Сейтекке ким келип жардам берет?

АТКАРЫЛА ТУРГАН РЕФЕРАТТАРДЫН БОЛЖОЛДУУ ТЕМАЛАРЫ:

1. «Манас» эпосун изилдөөдө Ч.Ч.Валихановдун ролу.
2. Манастаануунун калыптанышында К.Тыныстановдун ролу.
3. Манастаануу жана сталиндик режим.
4. Манастаануунун өнүгүүсүндө, «Манас» эпосу боюнча 1952-жылы өткөн Экинчи Бүткүл союздук илимий конференциянын мааниси.
5. «Манас» эпосундагы согуш куралдары.
6. «Манас» эпосу тууралуу жазылган орто кылымдардагы булактар.
7. «Манас» эпосу тарыхый кол жазмаларда.
8. В.В.Радлов – «Манас» эпосунун изилдөөчүсү катары.
9. Совет доорунда «Манас» эпосун жаздырып алуу иш-аракеттери.
10. 1917-жылдагы Октябрь революциясына чейин «Манас» эпосун жаздырып алуу иш-аракеттери.
11. Манастаануунун негизги изилдөө усулдары.
12. «Манас» эпосун текстологиялык изилдөө.
13. «Манас» эпосунун тексттерин басмадан чыгаруу.
14. «Манас» эпосу жана мамлекеттик идеология.
15. «Манас» эпосунун сюжетин бурмалоонун себептери.
16. «Манас» эпосунда ысым алмаштыруу маселеси.
17. «Манас» эпосунда «өлүм» маселеси.
18. «Манас» эпосунда «каргыш» маселеси.
19. «Манас» эпосунда «талгак болуу» маселеси.
20. Кыргыз элиндеги «арбактар» маселеси.
21. Манасчынын трансценденттик озуйпалары.
22. Манасчылардын түрлөрү.
23. Кыргыз элинин турмушундагы манасчынын орду жана аткарган кызматы.
24. Айтуучулук өнөрдүн болочок манасчыга келиши.

25. Манасчынын чыгармачылыгындагы эс тутум маселеси.
26. Манасчынын түш көрүү маселеси.
27. Манасчылык өнөрүндөгү арбак дааруу маселеси.
28. Манасчылык өнөрүндөгү азыркы маселелер.
29. «Манас» эпосунда баатырдын төрөлүшү.
30. «Кайып» түшүнүгүнүн мааниси.
31. «Манас» эпосу, кыргыз искусствосунун башка жанларында.
32. «Манас» эпосунда түштүн мааниси.
33. «Манас» эпосундагы ата менен баланын ортосундагы келишпестик маселеси.
34. «Манас» эпосундагы туугандар ортосундагы мамилелер.
35. Манасчылык өнөрүндө «арбактардын» орду.
36. «Манас» эпосунда «батанын» мааниси.
37. «Манас» эпосунда аялдардын орду.
38. «Манас» эпосунда тулпарлардын ролу.
39. «Манас» эпосунун жаралышы боюнча илимий гипотезалар.
40. Манасчылык өнөрүндө «батанын» мааниси.
41. Манасчылык өнөрүндөгү тукум куучулук маселеси.
42. Айтуучулук өнөрдүн болочок манасчыга келүү жолдору.
43. «Манас» эпосундагы сакралдык сандар.
44. «Манас» эпосундагы «антташуу» маселеси.
45. «Манас» эпосундагы ырым-жырымдар.

АТКАРЫЛА ТУРГАН БОЛЖОЛДУУ ТЕСТТЕР:

1. Совет доорунда «Манас» эпосунун идеяларына карата коюлган негизги айыптар.

- А) эпостун сюжети толук кандуу эмес;
- Б) эпостун байыркылыгы;
- В) пантүркизм, панисламизм;
- Г) фашизм, расизм.

3. Жакып өзүнүн болочок уулунан эмнени үмүт кылат?

- А) байлыгын сактап калуу үчүн мураскорду;
- Б) боштондук алып келе турган баатырды;
- В) жардамчыны;
- Г) баскынчыны.

4. «Кайып» түшүнүгүнүн бир мааниси.

- А) жок жерден пайда болуу;
- Б) жок болуп кетүү;
- В) өлүм;
- Г) төрөлүү.

5. Манасчылык касиет кимдер тарабынан тартууланат?

- А) мифтик колдоочулар тараптан;
- Б) ата-бабалардын арбактары тарабынан;
- В) олуялардын арбактары тарабынан;
- Г) Манас дүйнөсүндөгү арбактар тарабынан.

6. Совет доорунда, «Манас» эпосунун тексттеринде кайсы элементтер жана мотивдер мамлекеттик идеологияга каршы деп табылган?

- А) диний, улутчул;
- Б) мифтик;
- В) тарыхый;
- Г) жомоктук.

7. «Манас» эпосунда ата менен баланын ортосундагы келишпестиктердин келип чыгышына эмне негизги себеп болгон?

- А) бийликке умтулуу;
- Б) жашоого болгон көз караш;
- В) ички душмандар менен болгон тирешүү;
- Г) сырткы душмандар менен болгон тирешүү.

8. Манасчынын трансценденттик негизги озуйпалары.

- А) сыйкырчылык;
- Б) төлгө салуу;
- В) аруулоо;
- Г) дубалоо.

8. Кыргыздардын сакралдык сандары.

- А) 4, 8, 13, 1, 14;
- Б) 20, 23, 26, 33, 15;
- В) 10, 11, 66, 100, 101;
- Г) 3, 7, 9, 12, 40.

9. Манастын энесинин аты.

- А) Чыйырды;
- Б) Сайкал;
- В) Бакдөөлөт;
- Г) Канымжан.

10. Манастын жалган аты.

- А) Мажик;
- Б) Чоңжинди;
- В) Чеге;
- Г) Кутубий.

11. Эмне себептен Манаска жалган ат коюлган?

- А) кара күчтөрдөн коргоп калуу үчүн;

- Б) ички душмандардан аман сактап калуу үчүн;
- В) сырткы душмандардан аман сактап калуу үчүн;
- Г) жаман көздөн коргоп калуу үчүн.

12. «Манас» эпосунун 1000 жылдыгы белгиленген жыл.

- А) 1940-ж.
- Б) 2003-ж.
- В) 1995-ж.
- Г) 1952-ж.

13. Эмне үчүн Манастын аялдарынын ичинен Каныкей чыныгы же никелүү аял деп эсептелинген?

- А) себеби башка аялдары олжого келген;
- Б) себеби башка аялдары татыктуу болгон эмес;
- В) себеби башка диндин өкүлдөрү болгон;
- Г) себеби башка элдин өкүлдөрү болгон.

14. «Манас» боюнча Экинчи Бүткүл союздук илимий-практикалык конференция өткөрүлгөн жыл.

- А) 1995-ж.
- Б) 1952-ж.
- В) 1940-ж.
- Г) 1938-ж.

15. «Манас» боюнча Экинчи Бүткүл союздук илимий-практикалык конференциянын өткөрүүгө эмне себепкер болгон?

- А) «Манас» эпосунун элдүүлүгүн аныктоо;
- Б) «Манас» эпосунун элге каршы экендигин аныктоо;
- В) «Манас» эпосун комплекстүү изилдөө;
- Г) «Манас» эпосунун тексттерин басмадан чыгаруу.

16. Совет доорунда манастануунун негизги изилдөө усулдары.

- А) манасчылык өнөрдү изилдөө;

- Б) салыштыруу-археологиялык;
- В) текстологиялык;
- Г) тарыхый кол жазмаларды изилдөө.

17. «Манас» эпосундагы негизги идея.

- А) бөтөн элдерди жана мамлекеттерди басып алуу;
- Б) бардык элдердин жана мамлекеттердин боштондугу;
- В) элдин биримдиги;
- Г) элдин байлыгын сактоо.

18. Манас төрөлөр алдында, Жакып түшүндө эки колуна эмне-ни кармап турган болот?

- А) Асман менен Жерди;
- Б) кылыч менен калканды;
- В) бүркүт менен шумкарды;
- Г) Күн менен Айды.

19. «Манас» эпосунун тексттери китеп болуп жарыкка чыккандан кийин манасчынын кайсы түрү пайда болду?

- А) аткаруучу;
- Б) чоң манасчы;
- В) чала манасчы;
- Г) семетейчи.

20. «Манас» эпосу жалпы адамзат үчүн эмне болуп бере алат?

- А) өткөн доордун материалдуу мурасы;
- Б) өткөн доордун руханий мурасы;
- В) азыркынын материалдуу баалуулугу;
- Г) азыркынын руханий баалуулугу.

21. «Манас» эпосунан үзүндүнү ким биринчи болуп жазып алган?

- А) В.Радлов;

- Б) Ч.Валиханов;
- В) Сейф ад-дин Аксыкенти;
- Г) Д.Алмаш.

22. Орто кылымдардагы кайсы булакта Манаска байланыштуу айрым бир окуялар баяндалат?

- А) «Кутадгу билигде»;
- Б) «Дүйнөнүн көп түрдүүлүгү жөнүндө китепте»;
- В) «Дивани Лугати Түрктө»;
- Г) «Мажму ат-таварихте».

23. Качан жана кайсы жерде биринчи ирет «Манастын» айрым бир тексттери басмадан чыккан?

- А) 1925-жылы Москвадан;
- Б) 1856-жылы Омскийден;
- В) 1885-жылы С-Петербурдан;
- Г) 1911-жылы Будапешттен.

24. Манастын көзү өткөндөн кийин Каныкейдин Букарга качкандыгынын себеби эмнеде?

- А) өзүн жана өзүнүн абийирин сактап калуу үчүн;
- Б) Семетейди аман сактап калуу үчүн;
- В) Чыйырдыны аман сактап калуу үчүн;
- Г) кан казасын сактап калуу үчүн.

25. Манастын эң жакын санаалаш адамдарынын ысымдары.

- А) Көкчө, Бокмурун, Үсөн, Сайкал;
- Б) Кыргыз, Кутубий, Акбалта, Билерик;
- В) Алмамбет, Чубак, Бакай, Кошой;
- Г) Шууту, Жакып, Ажыбай, Үрбү.

26. Сарыбайдын кыргыздарга катылгандыгынын себеби.

- А) кыргыздардын жерин тартып алуу;

- Б) атасынын кунун кууп алуу;
- В) кыргыз элин кыруу;
- Г) өзүнүн эрдигин көргөзүү.

27. Ким биринчи болуп, «Манастын» айрым үзүндүлөрүн орус жана немис тилине которуп, басмадан чыгарган?

- А) Б.Смирнов;
- Б) В.Жирмунский;
- В) В.Радлов;
- Г) М.Ауэзов.

28. «Манасты» алгач айткан манасчы.

- А) Токтогул;
- Б) Саякбай;
- В) Ырчы уул;
- Г) Келдибек.

29. Манастын төрөлгөн жери.

- А) Талас;
- Б) Ысык-Көл;
- В) Ат-Башы;
- Г) Алтай.

30. Манастын кайсы жакын жолдошу Кытайдын канзаадасы болгон?

- А) Сыргак;
- Б) Кошой;
- В) Бакай;
- Г) Алмамбет.

31. Ким биринчилерден болуп, «Манастын» идеяларын Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик идеологиясы катары сунуштаган?

- А) Ч.Айтматов;

- Б) М.Убукеев;
- В) А.Акаев;
- Г) Кыргызстандын эли.

32. Манастын жакындарынан кимдер, Чоң казатка аттанууда, чалгынга барат?

- А) Чубак менен Бакай;
- Б) Алмамбет менен Сыргак;
- В) Ажыбай менен Серек;
- Г) Кошой менен Бокмурун.

33. Үсөндүн кыргыздарга кайтып келишинин максаты эмнеде?

- А) Манастын көзүн тазалап, бийликти колго алуу;
- Б) кыргыздарга кошулуу;
- В) кыргыздарга кошулуп, душмандардан өч алуу;
- Г) эптеп күн көрүү.

34. «Манас» эпосунун элдик-салттуу аталышы.

- А) дастан;
- Б) жомок;
- В) эпос;
- Г) жөө жомок.

35. Совет доорунда кайсы манасчыдан биринчи ирет «Манастын» тексти жазылып алынды эле?

- А) Тоголок Молдодон;
- Б) Саякбай Каралаевден;
- В) Сагымбай Орозбаковдон;
- Г) Акмат Ырысмендеевден.

36. Кайсы манасчынын варианты дүйнөдө эн көлөмдүү болуп эсептелинет?

- А) Мамбет Чокморовдун;

- Б) Молдобасан Мусулманкуловдун;
- В) Саякбай Каралаевдин;
- Г) Шаабай Азизовдун.

37. «Манас» эпосунун өмүр сүрүшүнүн салттуу жолу.

- А) жазма;
- Б) оозеки.

38. Айчүрөктүн Кыязга турмушка чыгышынын негизги максаты эмнеде?

- А) боюндагы баланы сактап калуу;
- Б) Кыяздан өч алуу;
- В) Кыяздын сүйүктүү жары болуу;
- Г) Кыяздын байлыгына ээ болуу.

39. Семетейдин Бээжинге аттангандыгынын себеби?

- А) душмандар менен келишимге келүү;
- Б) Бээжинди көрүү;
- В) атасынын кунун кууп алуу;
- Г) аял алуу.

40. Көкөтөйдүн ашында, душмандар талап коюп сураган тулпардын аты?

- А) Аккула;
- Б) Керкабылан;
- В) Чакуйрук;
- Г) Мааникер.

СЕМИНАРДЫК САБАКТАРДА АТКАРЫЛА ТУРГАН ЖАЗУУ ТҮРҮНДӨГҮ БОЛЖОЛДУУ ТАПШЫРМАЛАРДЫН ТҮРЛӨРҮ:

1. Концептуалдык таблица:

№	Маселенин аталышы	Маселенин келип чыгуу себептери	Маселени чечүү жолдору
1.	Ата менен баланын ортосундагы келишпестиктер: А) Жакып жана Манас; Б) Азизкан жана Алмамбет; В) Акбалта жана Чубак ж.б.		
2.	Туугандар ортосундагы мамилелер: А) Манас жана анын бир туугандары; Б) Алмамбет жана анын туугандары; В) Манас жана Көзкамандар ж.б.		
3.	Бийлик маселеси: А) Манас жана Бокмурун; Б) Манас жана 12 кан; В) Алмамбет жана Кытай кандары ж.б.		

2. «Манас» үчилтигиндеги баатырлардын тилектештери жана душмандары:

№	Баатырдын аты	Тилектештери	Душмандары
1.	Манас	1); 2); 3)	1) ...; 2) ...; 3)
2.	Алмамбет	1); 2); 3)	1) ...; 2) ...; 3)
3.	Семетей	1); 2); 3)	1) ...; 2) ...; 3)

3. Эссе

Эссе (лат. exagium – салмактоо, баалоо) – эркин композицияда жазылган чакан кара сөз түрүндөгү жазуу иши же чыгарма. Анда каралып жаткан маселе терең иликтенбейт да, автордун тигил же бул темага карата жеке ой толгоосу, пикири туюнтулат. Анын стили образдуу, учкул сөздүү келип, оозеки кептин интонациясы жана лексикасы аркылуу курулганы менен айырмаланат.

Эссенин негизги максаттары – авторду ой жүгүртүүгө чакыруу, өз алдынча ой жаратуу, өзүнүн жеке ой пикирин чагылдырууга үйрөнүү.

Эссенин негизги белгилери: чакан көлөмү, так темасы, ачык жана эркин ою, эркин композициясы, теманын ачып берилиши, сүрөттөө. Эссенин болжолдуу темалары: 1. «Манас» эпосу мен үчүн эмне?»; 2. «Манасчы тууралуу менин алгачкы ойлорум»; 3. «Алмамбет жөнүндө менин ойлорум» ж.б.

4. Каармандын «Манас» үчилтигиндеги орду:

1) Каныкей

- А) аял катары:
- Б) эне катры:
- В) даанышман катары:
- Г) баатыр катары ж.б.

2) Жакып

- А) ата катары:
- Б) эл башчысы катары:
- В) күйөө катары:
- Г) уул катары ж.б.

5. Манасчынын коомдогу орду:

1) Манасчы Тыныбек Жапый уулу

- А) манасчы катары:
- Б) эл башчысы катары:
- В) насаатчы катары:
- Г) адам катары ж.б.

2) Манасчы Мамбет Чокморов

- А) манасчы катары:
- Б) табып катары:
- В) адам катары ж.б.

6. «Манас» эпосунун коомдогу орду:

- 1) Билим алуу булагы катары:
- 2) Руханий булак катары:
- 3) Дем-кубаттын булагы катары ж.б.

7. Билимиңизди бышыктап көрүңүз:

1-вариант: Билем	Билгим келет	Билдим
2-вариант: Билем	Билдим	Билгим келет
1.		
2.		
3.		
4.		
5.		

НЕГИЗГИ АДАБИЯТТАР:

1. *Абрамзон С.М.* Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Ф., 1990.
2. *Акаев А.* История, прошедшая через моё сердце. – Москва-Бишкек: ИПЦ «Дизайн. Информация. Картография», Илим, 2003.
3. *Акмолдоева Ш.* «Манас» ааламы. – Бишкек: Илим, 2003.
4. *Акмолдоева Ш.* Древнекыргызская модель мира. Бишкек, 1996.
5. *Асанканов А., Бекмухамедова Н.* Акыны и манасчи – создатели и хранители духовной культуры кыргызского народа. – Б.: Мурас, 1999.
6. *Ауэзов М.* О времени возникновения эпоса «Манас». Энциклопедический феномен эпоса «Манас»: Сб. ст. об эпосе «Манас». – Б.: Гл. ред. КЭ, 1995.
7. *Байгазиев С.* Манастаануу. Гүлчынар. Б.: 2010.
8. *Байжиев М.* В битве за истину. Литературоведческие очерки разных лет. – Б. 2001.
9. *Бакиева Г.* Социальная память и современность. – Бишкек: Илим. 2000.
10. *Бакчиев Т.* СВЯЩЕННЫЙ ЗОВ. Мнемоническое творчество джомокчу. – Б.: 2005.
11. *Бакчиев Т.* Введение в манасоведение: Краткий курс лекций Ө КГТУ им. И.Раззакова: – Б.: ИЦ «ТЕКНИК», 2008.
12. *Бакчиев Т.А.* «Манас» жана саясат. Б.: 2013.
13. *Бакчиев Т.А.* Кыргызские эпические сказители. Б.: 2015.
14. *Бартольд В.В.* Избранные произведения по истории кыргызов и Кыргызстана. Б., 1996.
15. *Бернитам А.* Эпоха возникновения киргизского эпоса «Манас». Энциклопедический феномен эпоса «Манас»: Сб. ст. об эпосе «Манас». – Б.: Гл. ред. КЭ, 1995.
16. *Валиханов Ч.* Заметки по истории южносибирских племён. Собр. соч. в 5-ти т. Т.1-2 – Алма-Ата. 1984.
17. *Жирмунский В.Н.* Народный героический эпос. – М.-Л., 1962.

18. *Исаков Б., Өмүрбеков Т.* Манас наама: Окуу китеби. – Б.: 2005.
19. *Карынкулов А.* «Манас» и манасоведение. Энциклопедический феномен эпоса «Манас»: Сб. ст. об эпосе «Манас». – Б.: Гл. ред. КЭ, 1995.
20. *Кыдырбаева Р.* Генезис эпоса «Манас» – Б.: 1995.
21. *Кыдырбаева Р.* Сказительское мастерство манасчи. Фрунзе, 1984.
22. *Лорд А.* Сказитель. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1994.
23. «Манас» энциклопедиясы. Б.: 2 том. Б.: 1995.
24. *Манасчылар.* Түз. Т.Бакчиев; Республикалык «Манас» жаштар ордосу, – Б.: «Кут-Бер» 2012.
25. *Мелетинский Е.М.* Происхождение героического эпоса. – М., 1963.
26. *Молдобаев И.* «Манас» – историко-культурный памятник кыргызов. – Б.: Кыргызстан, 1995.
27. *Мусаев С.* Манас: Научно-популярный очерк. – Б.: Шам, 1991.
28. *Пронн В.* Русский героический эпос. 2-е изд. – М.: вос. изд-во худ. лит-ры, 1958.
29. *Путилов Б.* Эпическое сказительство: Типология и этническая специфика. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1997.
30. *Радлов В.* Образцы народной литературы северных тюркских племён. Энциклопедический феномен эпоса «Манас»: Сб. ст. об эпосе «Манас». – Б.: Гл. ред. КЭ, 1995.
31. *Рахматуллин К.* Творчество манасчи. Энциклопедический феномен эпоса «Манас»: Сб. ст. об эпосе «Манас». – Б.: Гл. ред. КЭ, 1995.
32. *Судьба эпоса «Манас» после Октября.* Составители: Т.А.Абдыкаров, С.Р.Жумалиев. Б.: 1995.
33. *Юнусалиев Б.* Киргизский героический эпос «Манас». Энциклопедический феномен эпоса «Манас»: Сб. ст. об эпосе «Манас». – Б.: Гл. ред. КЭ, 1995.

КОШУМЧА АДАБИЯТТАР:

1. *Айтматов Ч.* Сияющая вершина древнекыргызского духа. Энциклопедический феномен эпоса «Манас»: Сб. ст. об эпосе «Манас». – Б.: Гл. ред. КЭ, 1995.
2. *Бекмухамедова Н.* Эволюция женских образов эпоса «Манас». – Б.: «Эркин-Тоо», 1997.
3. *Гроф С.* За пределами мозга: Рождение, смерть и трансценденция в психотерапии. – М.: 2002.
4. *Жирмунский В.* Фольклор Запада и Востока: Сравнительно-исторические очерки. – М.: ОГИ, 2004.
5. *Исаков Б.* «Манас» эпосун окутуу. – Бишкек, 1989.
6. *Исанбет Н.* Татар табышмаклары турында. «Татар табышмаклары». Казан, 1970.
7. *Караев О.* Ранние сообщения о Манасе. Эпос «Манас» и эпическое наследие народов мира. Тезисы международного научного симпозиума, посвященного 1000-летию эпоса «Манас». Б.: «Кыргызстан». 1995.
8. *Кыргыз адабиятынын тарыхы:* «Манас» ж-а манасчылар. 2-том. – Б.: «Шам», 2004.
9. *Кыргызско-русский словарь.* Под ред. К.К.Юдахина. – М.: 1965.
- Мамытбеков З.* Отражение жизни и борьбы киргизов в эпосе «Манас», – Илим, 1993.
10. *Никонов А.* Алтун Битиг. Тенгрианство. Алматы: Издательский Дом «Жибек Жолы», 2000.
11. *Потапов Л.* Алтайский шаманизм. – Л.: Наука, 1991.
12. *Салиев А.* Старый эпос входит в новый мир. Энциклопедический феномен эпоса «Манас»: Сб. ст. об эпосе «Манас». – Б.: Гл. ред. КЭ, 1995.
13. *Словарь литературоведческих терминов.* Ред.-сост.: Л.И.Тимофеев и С.В.Тураев. М., «Просвещение», 1974.
14. *Солтоноев Б.* Кызыл кыргыз тарыхынан. Ала-Тоо. – 1988. №11.
15. *Тайлор Э.* Первобытная культура. – М.: Политиздат, 1989.

16. *Турсунов Е.* Возникновение баксы, акынов, сэри и жырау. – Астана: ИКФ «Фолиант», 1999.
17. *Турсунов Е.* Истоки тюркского фольклора. Коркыт. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001.
18. *Убукеев М.* Тайны эпоса «Манас». – Литературный Кыргызстан, 1992. №11-12.
19. *Фрэзер Дж.* Фольклор в Ветхом завете. – М.: Политиздат, 1989.
20. *Элиаде М.* Шаманизм: архаические техники экстаза. – К.: «София», 2000.
21. *Эралиев З.* Первое историческое свидетельство об эпосе «Манас». Эпос «Манас» и эпическое наследие народов мира. Тезисы международного научного симпозиума, посвященного 1000-летию эпоса «Манас». Б.: «Кыргызстан». 1995.

МАЗМУНУ

Алгы сөз	3
«Манас» эпосу жөнүндө Кыргыз Республикасынын Мыйзамы	5
Кыргызстан элинин тарыхый жана маданий мурастарын окуп-үйрөнүүнү тереңдетүү жана жарандык атуулдукту калыптандыруу боюнча чаралар жөнүндө Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы	9
Курстун окуу убактысы боюнча темалардын жана окуу тапшырмаларынын түрлөрүн бөлүштүрүү	13
Окуу курсунун мазмуну	15

БИРИНЧИ БАП

1-тема: МАНАСТААНУУ ИЛИМИ ЖАНА АНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

1.1. Манастаануунун илим катары калыптанышы	17
1.2. Манастаануунун усулдары	20
1.3. Манастаануу – бүгүнкү күндө илим катары	25
2-тема: «МАНАС» ЭПОСУНУН ЖАРАЛЫШЫ ТУУРАЛУУ	32
2.1. «Эпос» жана «жомок» деген терминдеринин	32
2.2. «Манас» эпосунун жаралышы	35
2.3. «Манас» эпосу тууралуу орто кылымдар булактарында кездешкен маалыматтар	38

3-тема: МАНАСТААНУУ – СОВЕТ ДООРУНДА	43
3.1. «Манас» эпосунун варианттарын жазып алуу	43
3.2. «Манас» эпосунун филология жана тарых илимдери тарабынан изилдениши	50
3.3. «Манас» эпосунун тексттерин басмадан чыгаруу иштери	55
3.4. Манастаануунун өнүгүшүнө советтик идеологиянын тийгизген таасири	56

4-тема: КЫРГЫЗДАРДЫН ДҮЙНӨТААНЫМЫ ЖАНА МАНАСЧЫЛЫК ӨНӨР	65
4.1. Кыргыздардын дүйнөтаанымы	65
4.2. Манасчынын трансценденттик озуйпасы	71
4.3. Манасчылардын типтери	72
4.4. Кыргыз турмушундагы манасчынын орду жана озуйпасы	82

5-тема: «МАНАС» ЭПОСУНУН КЫРГЫЗ КООМУНДАГЫ ОРДУ ЖАНА ОЗУЙПАСЫ	87
5.1. Өткөнгө кайрылуу аракеттери	87
5.2. Улуттук идеологияны издөө	92

ЭКИНЧИ БАП

1-тема: «МАНАС» ҮЧИЛТИГИНИН САЛТТУУ СЮЖЕТИ	97
1.1. «Манас» үчилтигинин биринчи бөлүгү – «Манастын» салттуу сюжети	97
1.2. «Манас» үчилтигинин экинчи бөлүгү – «Семетейдин» салттуу сюжети	106
1.1. «Манас» үчилтигинин үчүнчү бөлүгү – «Сейтектин» салттуу сюжети	113
1.4. «Манас» эпосунун салттуу сюжетинин бурмаланышынын себептери	115
«Манас» эпосунун жазылып алынган варианттарынын тизмеси	119

«Манас» үчилтигинде кездешкен айрым ысымдардын жана сөздөрдүн тизмеси	123
Кыскача терминологиялык сөздүк	146
Сынактар үчүн колдонулуучу болжолдуу суроолор	168
Аткарыла турган рефераттардын болжолдуу темалары	171
Аткарыла турган болжолдуу тесттер	173
Семинардык сабактарда аткарыла турган жазуу түрүндөгү болжолдуу тапшырмалардын түрлөрү	181
НЕГИЗГИ АДАБИЯТТАР:	184
КОШУМЧА АДАБИЯТТАР:	186

Окуу-усулдук басылма

Бакчиев Т.А.

МАНАСТААНУУ

(Толукталган үчүнчү басылышы)

Жогорку окуу жайлары үчүн окуу куралы

Редактору

Компьютерде калыпка салган *Терибаева Р.*

Басууга 12.08.2018-ж. кол коюлду.

Кагаздын форматы 60x84¹/₁₆.

Көлөмү 12,0 б.т.

Нускасы 500.

"Улуу Тоолор" басмаканасынын басмасында басылды.
Бишкек ш., Ж.Абдрахманов көчөсү, 170 а.